

A MODERN HÁZTARTÁS SZÜLETÉSE
VÁLTOZÓ STRATÉGIÁK, VÁLTOZÓ GYAKORLATOK
AZ 1930-AS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

NÉPRAJZI ÉRTEKEZÉSEK 7.

SOROZATSZERKESZTŐ
Turai Tünde

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
Bárth Dániel, Kemecsi Lajos, Turai Tünde

Sedlmayr Krisztina

A MODERN HÁZTARTÁS SZÜLETÉSE

VÁLTOZÓ STRATÉGIÁK, VÁLTOZÓ GYAKORLATOK
AZ 1930-AS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2018.

SZERKESZTŐ
Mohay Tamás

TÖRDELŐ ÉS KÉPSZERKESZTŐ
Fancsek Krisztina

BORÍTÓTERV
Szilágyi Levente

A borítón az 1930-as években készült zománcozott vaslemez reklámtábla
a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményéből.

ISSN 2060-4386
ISBN 978-615-80634-4-9

© Magyar Néprajzi Társaság
Felelős kiadó: Bodó Sándor

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
BEVEZETÉS	9
MODERN ÉPÍTÉSZET, KORSZERŰ ÉLETMÓD	17
Lakóter és életmód a kor építészeti diskurzusában	18
Kislakásépítés és „új ház” az 1930-as években Budapesten	25
Előkép: a frankfurti konyha	29
Infrastruktúra, konyhai modernizáció Budapesten az 1930-as években	35
A HÁZTARTÁSI TANÁCSADÓ KÖNYVEK VILÁGA	42
A tanácsadó könyvek forrásértéke	42
Háztartási tanácsadó könyvek a 19. században	44
Az 1930-as évek háztartási és életvezetési tanácsadó könyvei	45
A célközönség	49
Tervezés, ergonómia, racionalitás a tanácsadó könyvekben	51
A tanácsadó könyvek témakörei	53
<i>Család, gyermek</i>	53
<i>Lakás, berendezés</i>	57
<i>Étkezés</i>	60
<i>Háztartási felszerelés, gépek</i>	66
<i>Varrás, kézimunka</i>	68
TÁRGYAK A HÁZTARTÁSBAN ÉS A MÚZEUMBAN	71
Tárgyak és feladatok az 1930-as évek modernizálódó városi háztartásában	71
<i>A tisztaság kultusza: csecsemőápolás, mosás, takarítás</i>	72
<i>Textíliák a háztartásban: javítás, vasalás</i>	79
<i>A tápláló és vitamindús étkezés</i>	80

A háztartási modernizáció reprezentációja a múzeumban	91
<i>A múzeumi tárgyak forrásértéke</i>	91
<i>Háztartási modernizáció a budapesti múzeumok gyűjteményeiben</i>	96
<i>Háztartási modernizáció a budapesti múzeumok állandó és időszakos kiállításain</i>	100
A HÁZTARTÁSI NAPLÓK FORRÁSÉRTÉKE	107
A műfaj jellemzői	107
Háztartási naplók az iskolai tananyagban és a tanácsadó irodalomban	111
Háztartási naplók közgyűjteményekben és magántulajdonban	115
Jirka (Györkösy) Alajos háztartási naplója	117
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni háztartási naplói	127
<i>A lakás</i>	129
<i>Bevételek</i>	135
<i>A háztartás</i>	137
<i>Test és ruha</i>	139
<i>Kulturális kiadások, társasági élet</i>	146
A SZÉPIRODALOM MINT FORRÁS	150
Németh László: <i>Égető Eszter</i>	157
Móricz Zsigmond Budapest-regényei: <i>Az asszony beleszól, Jobb mint otthon</i>	160
Komor András: <i>Nászinduló</i>	166
TEREP, GYŰJTÉS, EMLÉKEZET	169
Karácsonyok emléke egy családi albumban	174
Kézimunka és modernizáció. <i>Tündérujjak a dunabogdányi Kristóf család hagyatékában</i>	184
ÖSSZEFOGLALÁS	189
KÉPEK JEGYZÉKE	191
IRODALOMJEGYZÉK	194
SUMMARY	208

ELŐSZÓ

A történelemnek nagyon sokféle olvasata, értelmezése és megközelítése van. Hagyományos és általános értelemben a történelem nem más, mint a „fontos” események elbeszélése s az „ismert” emberek életének, emlékezetének a megörökítése. Az utóbbi évtizedekben azonban Magyarországon is teret nyert az a történelem-szemlélet, ami a múlt értelmezése és leírása során az „átlagembert”, a hétköznapi kevéssé ismert vagy ismeretlen szereplőit, az ő életüket, életfeltételeiket, életkörülményeiket, vagyis magát a mindennapi élet vizsgálatát állítja a történelmi elbeszélés középpontjába úgy, ahogyan ezt jelen kötet szerzője, Sedlmayr Krisztina is teszi bemutatva miként született meg a modern háztartás az 1930-as években Magyarországon. S ha arra az önkéntelenül is felmerülő kérdésre keressük a választ, miért is fontos a hétköznapi élet, ezen belül a háztartás történelmi vizsgálata, mihez adhat mindez többlettudást, miként segítheti a múlt megértését, akkor többek között elegendő arra utalni, hogy a hétköznapi étellel való foglalatosság nagy előnye a konkrét tárgy, jelen esetben a polgári háztartás modernizálásának, szervezésének és vezetésének a megismerésén túl az, hogy azzal együtt feltárul az értékrend, a gondolkodásmód, a viselkedéskultúra, a polgári mentalitás története is. Másként fogalmazva: a konyha és a háztartás, háztartásvezetés perspektívájából bepillantást nyerhetünk a két világháború közötti magyar középosztály és kispolgárság életébe, megismerhetjük, miként változott a polgári életmód a két világháború közötti Magyarországon.

A hétköznapi élet több tudományág – a történelem, a szociológia, a történelmi és kulturális antropológia, a társadalomnéprajz, a társadalomstatisztika – közös kutatási problémájává vált az elmúlt évtizedek során. A téma jellegéből következő interdiszciplinaritás az elemzett kérdések és kérdéskörök sokoldalú megközelítését és értelmezését is lehetővé teszi. A mindennapi élet kutatása a hétköznapi jelenségek, cselekvések, tárgyak között találja meg a saját tematikáját. A folyamatok részletes leírása, alapos vizsgálata teremti meg az alapfeltételeket a teoretikus következtetések levonásához, miközben természetesen elengedhetetlen a széles körű elméleti és módszertani tájékozódás a vizsgálat lefolytatásához.

Sedlmayr Krisztina maga is ezt a gyakorlatot követte, s így tudott széleskörű áttekintést adni a háztartások modernizációjának harmincas évekbeli magyarországi történetéről és sajátosságairól.

A modern háztartás, ahogyan arra a szerző is rámutat, elsősorban a középrétegek körében született, ahol a háztartást egyedül vagy egy cseléddel látta el a házasasszonya, de ahol ugyanakkor a modernizációhoz szükséges minimális feltételek mégis rendelkezésre álltak.

A modernizáció fokozatosan a társadalom jóformán egészét áthatotta, az arisztokrácia életében éppúgy változásokat generált, mint a parasztságéban vagy a városi munkásokéban. Ez a folyamat csak az alsó társadalmi rétegeket nem érte el.

Mit jelentett tehát a konyhai/háztartási modernizáció Magyarországon az 1930-as években? Az új eszközök, technikák és eljárások alkalmazásán túl nyilván nemcsak a modern családi házak és bérlakások minden részletére, így a konyhára is kiterjedő igényes beépítésére, gépesítésére, felszerelésére, a villamosítás és a háztartási gázhasználat terjedésére kell gondolni, hanem az életszemlélet és a gondolkodásmód változásaira is. Mindez egyszerre volt kényszer és lehetőség, hiszen nyilván nemcsak a technikai, életszemléleti újítások természetes adaptálásáról, hanem a változó társadalmi, gazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodásról is szó volt. A háztartások mérete, személyi összetétele, életstratégiája ugyanis a jövedelmet és a fogyasztást is alapvetően meghatározta.

A sokféle forrásanyagra – háztartási naplókra, statisztikákra, háztartási és életviteli tanácsadó könyvekre, a szépirodalomra – támaszkodó könyv megmutatja azt a kettősséget is, amit a háztartás működtetésének és a női lét mindennapjainak társadalmi gyakorlata, az emancipáció és ezek modernizációjára irányuló elképzelések alkottak a vizsgált korszakban. A háztartási naplók és a tanácsadó könyvek elemzése révén a szerző párhuzamosan mutatja be az ideális otthonról megfogalmazott elképzeléseket, a modern építészek tervei alapján létrehozott korszerű otthonok, korabeli csúcstechnológiával ellátott konyhák világát, ami elsősorban a jómódú, jól kereső családok életének a tere volt, és a kevésbé tehető városi középrétegek életmódját is. Ez utóbbiak alkották a modern háztartás létrehozóinak derékhadát, akik gyakran nem annyira tudatosan, hanem a társadalmi és gazdasági helyzethez alkalmazkodva racionalizálták és egyszerűsítették a háztartásukat, törekedve a polgári létforma fenntartására.

Az emberi élet két legfontosabb színtere az otthon és a munkahely. Sedlmayr Krisztina könyve az első színtérre, az otthonra, a családra és a létfeltételeket jelentő/biztosító háztartásra koncentrál képet adva az olvasónak az 1930-as évek magyar polgári miliójének egy fontos metszetéről úgy, hogy ez nemcsak a tudomány művelői, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. Hétköznapi történet, amit érdemes elolvasni.

Debrecen, 2018. november 25.

Valuch Tibor

BEVEZETÉS

A tanulmány azt a modernizációs folyamatot vizsgálja, amely az 1930-as években Magyarországon a középosztálybeli városi háztartásvezetés és az arról való közgondolkodás terén zajlott. A kortársak által a háztartás „racionalizálásának” nevezett jelenség az első világháború után az életmód szinte minden területét érintő változások része. Olyan komplex, sokfelé ágazó téma, amely a szervezés, eszközkészlet, anyagi források, munka- és időbeosztás valóságos átalakulását, valamint az erről való gondolkodás, az ezzel kapcsolatos nézetek és dilemmák együttesét jelenti. A téma kutatása az életmód tárgyi vonatkozásainak ismeretét éppúgy feltételezi, mint a korszak propagandájában, társadalmi diskurzusaiban való otthonosságot. A háztartás modernizációs folyamata Budapesten és a vidéki nagyvárosokban kezdődött, mégsem csupán városi sajátosság. A kulturális jelenségek terjedésének, átadás-átvételének finom mechanizmusa révén hatása a falvak életében is kimutatható. Ennek áttekintésére azonban a dolgozat nem vállalkozik: a változást csak a városi háztartásokban vizsgálom. A „modern háztartás” a középrétegek körében született, ahol a ház asszonya egyedül vagy egy alkalmazottal látta el a háztartást, ahol ugyanakkor a modernizációhoz szükséges – nem túlságosan nagy számú – feltételek mégis rendelkezésre álltak.

A magyar városi hétköznapiok története ma szinte teljes egészében a társadalomtörténet vizsgálati területének számít, a néprajz gyakorlata, módszerei, a tárgyakhoz való közeli kapcsolata ebben a munkában alig hasznosul. Hermann *Bausinger* a nagyváros etnográfiai vizsgálatát a néprajztudomány felerősödőhalkuló, de mindenképpen beváltatlan programbeszédének ítéli. A városi néprajz területén elért csekély eredmények okaként mindenekelőtt a módszertani szegénységet nevezi meg.¹ *Paládi-Kovács* Attila a magyar néprajztudomány lehetséges új útjai között említi a polgári életmód kutatását is, az ezt célzó néhány, elsősorban szociálanropológiai szemléletű kísérletet azonban szintén kevésnek tartja.²

¹ BAUSINGER, H. 1995. 19.

² PALÁDI-KOVÁCS A. 2002. 142. Itt kell megemlítenünk egy izgalmas kísérletet: JÁVOR K. 2000.

A mikrotörténet és a kulturális antropológia új kérdéseket szegez napjaink város-történetének: hogyan érzékelték az elmúlt korok városlakója környezetét, milyen tapasztalatokat szűrt le ebből, és milyen egyéni stratégiák, választások mentén alakította életét? A léptékváltó magyar társadalomtörténet azonban szintén adós a modern városi életet bemutató nagyobb lélegzetű, összefoglaló munkákkal.³

Az 1930-as évek városi életének modernizációja a hétköznapok történetének olyan szelete, mely napjainkban Magyarországon nem elsősorban társadalomtörténeti vonatkozásai, sokkal inkább korszerűnek tűnő építészeti, tárgyi világa révén kerül a figyelem előterébe. A harmincas évek társadalmi közbeszédében fogalmazódtak meg a modern lakhatás máig érvényes kritériumai: a logikus alaprajz, a nagy ablakfelületek, a külön bejárátú szobák, a konyha funkcionális berendezése, a fürdőszoba mint alapkövetelmény. Az „új ház” eszméje ismét előtérbe került, bár jobbra inkább purista esztétikája, semmint szociális gondolatrendszerre teszi vonzóvá.

A korszak iparművészete, tárgyi világa ma határozottan népszerű. A tárgyak itt vannak még köztünk: akár használatban maradtak, akár emléktárggyá váltak, a családokban megőrzött darabok mindenképpen régiségek. A modernista enteriőrök, tárgyak divatját érzékenyen követi a téma muzealizálása: az elmúlt években Magyarországon is több olyan kiállítás készült, amelyek a korszak épített környezetét és tárgykultúráját a modernizáció fogalmának középpontba állításával mutatták be.⁴ Az alkotók és műveik minden esetben előhívhatták nemzeti büszkeségünket, Molnár Farkas, Kozma Lajos vagy Breuer Marcell munkássága a korszak modern művészetének egyetemes öröksége. Bár e kiállítások és a hozzájuk készült remek kiadványok a művek használatára vonatkozó információkkal is szolgálnak, megközelítésük alapvetően művészettörténeti valamint esztétikai: a megrendelő, tervező és műhely bemutatásának hármasságán nyugszanak, illetve az alkotások elemzését adják.

A városi háztartás megújulása Magyarországon mindenekelőtt a főváros és a vidéki nagyvárosok fejlett infrastruktúrával rendelkező területein és elsősorban a középosztály körében érhető tetten. A nagyszámú személyzetet alkalmazó arisztokrata- és nagypolgári háztartások sok vonatkozásban egészen eltérő jelleget mutatnak, és inkább a hagyományok fenntartása szempontjából kínálnának példát. A társadalmi skála másik végén pedig a depriváltság gátolta az újdonsá-

³ BÁCSKAI V. 2003. 257.

⁴ Például: *A Bauhaustól a posztmodernig*. Molnár Farkas kiállítása az N&N Galériában, 2001; *Az új ház*. Kozma Lajos villái. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2006. november–2007. május; *Breuer Marcell: Design és építészet*. Budapest, Ludwig Múzeum, 2007. május 4.–július 8., *Art deco és modernizmus. Lakásművészet Magyarországon 1920–1940*. Iparművészeti Múzeum 2012 március 16.–szeptember 30.; *Breuer újra itthon*, Iparművészeti Múzeum, 2016. december 8.–2017. augusztus 26.

gokról szóló információk megszerzését, és bizonyos jövedelemszint alatt természetesen az új eszközök sem voltak elérhetők.

Az első világháború után a magyar társadalom súlyos válsága a középosztálybeli életmód megrendülésében is jelentkezett. Az élelmiszer és a szolgáltatások árának növekedése, valamint a jövedelmek csökkenése a polgári fogyasztási normák radikális átértékelését követelte meg. A háború előtti életforma a középosztály számára általában egyre nehezebben volt fenntartható, de a bérből és fizetésből élőket mindenképpen új stratégiák kialakítására készítette. Az egy- vagy kétszobás bérlakásba kényszerülő kis jövedelmű családok számára a korábban megszokott „úri” életforma fenntartása nehezen teljesíthető feladatot, próbatételt, kihívást jelentett. Az állami propaganda és a társadalmi közbeszéd a kialakult helyzetre gyors választ adott: újságcikkek, könyvek, ismeretterjesztő előadások formájában a háziasszonyokhoz bőségesen érkeztek a jó tanácsok.

A két háború közötti időszakban jelentős mértékben növekedett a női munkavállalás aránya, egy időben azzal, hogy a házimunkához egyre kevesebben vettek, vehettek igénybe alkalmazottat. A háztartás racionalizálását a gazdasági kényszerúségek mellett a családról és a női szerepről való változó elképzelések is segítették.

A korszak a háztartási munkák terén kevés új feladatot hozott, átrendezte viszont a meglevők fontossági sorrendjét. A századforduló–századelő túlhajtott étkezési kultusza az első világháború és az azt követő évek élelmiszerhiányával véget ért. A testről való újfajta gondolkodás középosztályi szinten is új szerepet adott az étkezésnek: az egykori társasági esemény és örömforrás az egészség fenntartásának eszközévé vált. A cél ezután nem a minél bőségesebb, ízletesebb fogások feltalálása, inkább a vitamin- és fehérjedús étkezés biztosítása. Az egészség kultusza nemcsak az étkezés rendszerét formálta át, hanem a házimunkáról való elképzeléseket is alapvetően megváltoztatta. Átértelmeződött a jó háziasszony fogalma: többé nem az egész napját a cseléddel töltő, sütő-főző hajsolt édesanyát jelentette, hanem a lakását egyedül is rendben tartó, a vendégeit egyedül is könnyedén kiszolgáló jókedvű úrinőt. Felértékelődött a környezet kifogástalan állapota. A polgári miliő legfőbb ismérve korszakunkban nem a szobák száma és mérete, még csak nem is feltétlenül a berendezés minősége; a rend és rendezettség azonban mindenképpen az. A megfelelő vendéglátás nem a fogások hosszú sorát jelentette – annak megítélésében nagyobb hangsúlyt kapott a kevés, de szépen tálalt étel és ital, a jó hangulatú beszélgetés.

A kor városi háziasszonyával szemben támasztott legfontosabb követelmény az otthon kifogástalan rendje, tisztasága volt. A látványos és folyamatos munkavégzés helyett az észrevétlenül, gyorsan és a lehető legkisebb erőfeszítéssel elvégzett feladat lépett elő értéké. Mindebből következik, hogy az évtized a háztartási innováció, az újonnan piacra kerülő háztartási gépek és vegyi áruk, valamint

a korábban használatos eszközök megújulásának korszaka. A változást sürgető vagy arról mint „valóságról” beszélő propagandairások és a mindent elárasztó reklám a modernizáció harsogó képét mutatják. Mindenképpen hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a háztartás bonyolult mechanizmusának változása az 1930-as évek középosztálybeli közegében is csak lassan, apró lépésekben történhetett.

Az elmúlt években a korszak városi életét ábrázoló memoárok, naplók tucatjai jelentek meg a magyar könyvpiacra. Az írások segítenek megérteni, hogy miképpen gondolkozott, hogyan szervezte mindennapi életét a kor embere. Korabeli játék- és amatőr filmekben láthatjuk az öltözködést, az utcák képét és a lakásbelsősöket, hallhatjuk az emberek hangját. Az akkori mindennapi életet megörökítő fotók tízezrei kerültek közgyűjteményekbe, és ez csupán töredéke annak, amit a családok maguk őriznek. A világhálón digitális adatbázisok épülnek, melyekhez bárki hozzáférheti a saját emlékeit.

Az 1930-as évek magyarországi városi hétköznapijairól való tudásunk bizonyos értelemben gazdag és egyre bővülő, másrészt elnagyolt és közhelyes. Keressük az adatokat, azokat a részleteket és összefüggéseket, amelyek a meglévő képet élesíthetik. Tudjuk, hogy nagy és lényegi átrendeződések és az élet „gyorsulásának” apró jelei egyaránt jellemezték az évtizedet. A jelenségek közül ki kell emelnünk a témánkat meghatározóakat: a női munkavállalás növekedését, valamint a városi infrastruktúra és ezzel összefüggésben az életkörülmények változását. A modernizáció a társadalom jóformán minden részét áthatotta, az arisztokrácia életében éppúgy változásokat generált, mint a parasztságban vagy a városi munkásokban. A „kimaradók” jóformán csak a társadalom legszegényebb, legelesettebb rétegei voltak – a mezőgazdasági cselédek, napszámosok, városi proletárok életét a változások alig érintették.

A háztartás témakörét az 1970-es évektől a néprajz, a történettudomány, a demográfia és a szociológia is magáénak érzi, kutatja. Olyan fontos kutatási csomópontokat kell megemlítenünk, mint a háztartás személyi összetételének változásai, a munka szervezése, a háztartás vagyona, eszközkészlete vagy az öröklődés. Peter Laslett meghatározta a háztartások morfológiai alapsémáit, a „Laslett-féle rendszer”⁵ az ez irányú vizsgálatok kiindulópontja. A háztartások mérete és személyi összetétele ugyanis a jövedelmet és a fogyasztást is alapvetően meghatározza. A téma két legjelentősebb hazai kutatója, Faragó Tamás és Andorka Rudolf a háztartás történeti-demográfiai illetve történeti-szociológiai területeit már több mint két évtizeddel ezelőtt feltérképezte, eredményeik fontos tanulmányokban jelentek meg.⁶ A paraszti gazdaság és háztartás szerkezetéről, működéséről a néprajztudomány aprólékos feltáró munkája nyomán gazdag és differenciált képpel rendelkezünk. A városi háztartás „hétköznapi” értelmezése e mögött mintha

⁵ LASLETT, P. – WALL, E. 1972.

⁶ FARAGÓ T. 2006.; ANDORKA R. 2001.

kissé háttérbe szorult volna. Ki kell emelnünk azonban Gyáni Gábor sokoldalú, e területre is kiterjedő munkásságát és Bódy Zsombornak a magánalkalmazottak életmódjáról, többek között fogyasztásáról és háztartásszervezetéről folytatott kutatásait. A női szerep változásának története – és azon belül is elsősorban az elmúlt másfél évszázad története – az elmúlt két évtized magyar művelődés- és társadalomtörténeti vizsgálatainak egyik kedvelt területe. Fábri Anna és tanítványa köre 1999-ben *A nő és hivatása* címmel forrásgyűjteményt tett közzé, amelynek időrendben közölt írásai a női társadalmi szerepről való gondolkodás fontos állomásait rögzítik. A szemelvények a magyarországi nőkérdést taglaló irodalom hőskorából valók; olvasható például Almási Balogh Pál írása, aki az 1860-ban, a *Családi Kör* című női lap első évfolyamában megjelent több részes írása címében először használja „a nők, mint a társadalmi élet tényezői” kifejezést, ami aztán a két világháború közötti tanácsadó irodalomban válik igazán népszerűvé.⁷ A forrásgyűjteményben megfogalmazott további gondolatok és kifejezésmódok az általunk vizsgált korszakban is visszaköszönnék.⁸ A téma egyik nagyon fontos részletének, a 20. századi lakhatási körülmények változásának 2010-ben önálló kötetet szentelt a *Korall* társadalomtörténeti folyóirat.⁹ *Az OTKA 105.953. számú Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diszkurzív terek, 1870–1945* pályázat támogatásával a Budapest Főváros Levéltára által létrehozott honlap témánk szempontjából ugyancsak különösen jelentős.

„Mit gondoltak a budapesti lakásviszonyokról a szakemberek: a kérdéssel foglalkozó építészek, közigazdászok, szociálpolitikusok, jogászok, várospolitikusok? Hogyan viszonyultak lakásaikhoz a hétköznapi emberek? Milyen lakhatási alternatívák álltak előttük és milyen motívumok alapján választottak ezek között?”¹⁰

A honlap anyaga folyamatosan bővül, tanulmányok, alaprajzok kerülnek fel a jól szerkesztett felületre. Szécsi Noémi és Géra Eleonóra *A modern budapesti úrinő* című népszerű könyve az új női szerep sok szempontú bemutatása mellett a modern városi háztartás kialakulásának legfontosabb kérdéseit is számba veszi, mint a kislakás és annak korszerű berendezése, a háztartás cseléd nélkül, a gépesítés, az átalakuló háztartási munka stb.¹¹

Dolgozatomban a mindennapok történetének egy keskeny szeletét vizsgálom. A téma így sem kicsi: összetett jelenségcsoport, amely ideákból és azok részleges

⁷ ALMÁSI BALOGH P. 1860.

⁸ FÁBRI A. 1999.

⁹ *Lakhatás...* 2010.

¹⁰ NAGY Á. é. n.

¹¹ SZÉCSI N. – GÉRA E. 2017.

megvalósulásából tevődik össze. Ezek a gondolatok nem nálunk születtek – Amerikából és Angliából, többnyire német közvetítéssel jutottak hozzánk. Az 1930-as évek Magyarországára Trianon feldolgozhatatlan élményével és szerteágazó társadalmi problémákkal küzdött. A szociális és kulturális megújulásról szőtt álmok és tervek áthatották a magyar társadalmat. A változtatás szándéka nem köthető kizárólagosan egyetlen ideológiához sem, a baloldali értelmiség követeléseiben éppúgy megfogalmazódott, mint a keresztény-konzervatív gondolatokban. Témánk, a háztartás modernizációja jól mutatja ezt a jelenséget: a változás, mindenekelőtt a racionalizálás kényszerét a Párizsból és Berlinből hazatért, részben zsidó származású modern építészek és a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetségének elnöksége egyöntetűen sürgették.

Munkámban szeretném megmutatni azt a kettősséget, amelyet a háztartás és a női lét modernizációjára irányuló elképzelések és azok megvalósulása alkotnak. Az előbbihez bőszes forrást nyújtanak a korszak építészei, lakberendezési és háztartási szakemberei. A propaganda-írások és tanácsadó könyvek nyomán pontos képet kaphatunk az ideális otthonról és az ideális háztartásról. Természetesen nem csak az álmok világa ez: a modern építészek tervei alapján korszerű otthonok, csúcstechnológiával ellátott konyhák valósultak meg. A csupa napfény, egyedi tervezésű, központi fűtéssel, gépekkel felszerelt otthonok többnyire a jó módú, jól kereső értelmiségi családok életét szépitették meg. A racionalizált háztartás nem igényelt külső segítséget, a modern ember megnövekedett intimitásigénye és a lakás szerényebb mérete azt amúgy is feleslegessé tette.

Ez a dolgozat azonban elsősorban nem róluk, hanem a kevésbé tehetős városi középrétegek életmódjáról szól. A modern háztartás létrehozóinak derékhada nem tudatosan és önszántából tett lépéseket háztartása átszervezésére, a racionalizálás nem az emancipáció természetes következménye volt. Az egy- vagy kétszobás lakásban élő, kis jövedelmű családoknak a korábban megszokott vagy elérni vágyott „úri” életforma biztosítása nehezen teljesíthető feladatot jelentett, másrészt próbátétel és kihívássá is vált. A háztartás egyszerűsítésének kényszere a tudatosabb fogyasztást, a jobb beosztást segítette elő. A modernizáció többé-kevésbé mindenkit érintett, senki sem vonhatta ki magát belőle. Új technikákat ismertek meg, új ételeket főztek, új tárgyakat szereztek be. A női lapok, tanácsadó könyvek cikkei, a háztartási tanfolyamok egyre szélesebb közönséget értek el. Az 1930-as évek nagyvárosa olyan olvasztótégely volt, mely az információszerzés demokratizálódását, az életmód és a fogyasztás nivellálódását segítette.

Milyen forrásaink lehetnek a háztartásvezetés e történeti formájának megismerésére? A dolgozat egy-egy fejezete erre keres választ. Az első fejezet elsősorban *építészeti folyóiratok* segítségével vázolja fel a háztartás új helyszínét, a modern kislakást és konyháját. A racionális alaprajz és térhasználat a *Tér és Forma* visszatérő témája ezekben az években. A *frankfurti konyha* mint a legje-

lentősebb megvalósult elképzelés és emblematikus példa bemutatása kitekintés a nagyhatású nemzetközi előképre. – A női olvasóközönséget megszólító, nagy példányszámban kiadott *tanácsadó könyvek* a kor háziasszonyának komoly segítséget nyújtottak. Megszerkesztették és széles körben terjesztették az „ideális háztartás” kánonját. Segítettek eligazodni az új háztartási eszközök és műveletek ismeretlen világában és megnyugtatták olvasóikat, hogy e téren nem kell tökéletességre törekedniük. – A háztartási modernizáció *múzeumi* reprezentációja elsősorban a téma tárgyi vonatkozásait: eszközöket, gépeket, reklámhordozókat, könyveket kínál forrásul. Készült néhány kiállítás is, mely a témát érinti, de az átfogó, múzeumi gyűjteményeken átívelő bemutatás még várat magára. Ebben a fejezetben kapott helyet a modern háztartás eszközkészlete és feladatai című rész. – Különösen értékes forrásnak bizonyult a *háztartási napló*. Ezek bejegyzései alapján megismerhetjük a háztartások fogyasztási szerkezetét, a korszak jellegzetes árucikkjeit, igénybe vett szolgáltatásait, és értékes információkat szerezhetünk a naplórókok mentalitásáról, habitusáról is. A két, részletesebben kifejtett példa, Jirka Alajos és Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni háztartási naplójának elemzése során betekinthetünk újfajta, racionalizált polgári háztartások fogyasztási szerkezetébe. – A *regény* társadalomtörténeti haszna nehezebb kérdéseket vet fel. A hosszú, sok értékes „adatot” tartalmazó leírások közvetlen forrásként való használata természetesen nem lehetséges. A regény világa fikció, az író kényekedve szerint alakíthatja. Mégsem mondhatunk le arról, hogy a más forrásokból származó tudásunkat a regények életvilágával egymásra vetítsük, hitelesítsük. Móricz Zsigmond *Az asszony beleszól* és *Jobb mint otthon* című regénypárja a nagyvárosi középosztály megélhetésért, boldogulásért vívott mindennapi küzdelmeinek, a konkrét és metaforikus értelemben is szűkké váló otthonokban megváltozó nemi szerepeknek érzékeny ábrázolása. Németh László *Égető Eszter* című regénye vidéki, kisvárosi példát kínál a változó női szerepre és háztartásvezetési attitűdre. Komor András *Nászinduló* című regényében a vidékről Budapestre érkezett zsidó fiatal pár ábrázolásában asszimiláció és az életmód modernizációja kapcsolódik össze.

Néprajzusként a legfontosabb tapasztalatokat az egykori otthonok felkeresése, a háztartásokról való beszélgetések során szerezhettem. Az idős emberek konyhájának berendezése – többnyire kopottan is – többet mond el az 1930-as évek tárgyi világáról, a háztartás vezetéséről és a megújításra való törekvésekről, mint a múzeumi raktárak és kiállítások kiragadott tárgyai. Múzeumi munkám első éveiben, az 1980-as évek végén olyan asszonyokkal beszélhettem, akik fiatalként, a két világháború között még aktív részesei voltak ennek a jelenségnek. Akiket ma erről kérdezhetek, többnyire már csak gyermekként élték meg a korszakot. Mégis sokat mondhatnak el nekünk, hiszen a konyhában lábatlankodva fontos eseményeknek lettek tanúi.

A könyv az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Európai etnológia Doktori Programjának keretében készült, 2008-ban megvédett PhD dolgozatom kibővített, átdolgozott változata. Az elmúlt évtized alatt is figyelemmel kísértem a témában zajló hazai eseményeket, és az eredményeket igyekeztem a könyvvé formáláskor felhasználni, beépíteni. Tíz év alatt elsősorban a történettudomány érdeklődése fordult a két világháború közti mindennapok, a modernizáció és – legalább érintőlegesen – a háztartásvezetés felé. Emellett bőven jut feladat a városi hétköznapiok történeti és jelenkori formáit a néprajztudomány eszközeivel vizsgáló kutatóknak is. Ez a kötet ehhez a munkához szeretne hozzátenni valamit.

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a kutatásban, a dolgozat megírásában és köteté formálásában segítségemre voltak. Elsőként dr. Mohay Tamás tanszékvezető egyetemi tanárnak tartozom köszönettel, aki a dolgozat témavezetője és e kötet szerkesztője volt. Értékes észrevételei és folyamatos támogatása nélkül a munka nem készülhetett volna el. Köszönettel tartozom tanárainknak, egykori és mai munkatársaimnak és mindazoknak, akik gondolataikat, kételyeiket, emlékeiket megosztották velem. Sokan voltak – a teljesség igénye nélkül: Benda Gyula, Fábri Anna, Fejős Zoltán, Ferencz Győző, Ferenczi Attila, Kemecsi Lajos, Lackner Mónika, Paládi-Kovács Attila, Peterdi Vera, Sipos Enikő, Szacsvey Éva, Török Róbert, Valuch Tibor, Vámos Éva, Verebélyi Kincső. Hálás vagyok „adatközlőimnek” a bizalomért és őszinteségért, amiben részesítettek. Külön köszönettel tartozom a Néprajzi Társaságnak a megjelentetésért és Turai Tünde sorozatszerkesztőnek az ezzel járó sok munkáért.

MODERN ÉPÍTÉSZET, KORSZERŰ ÉLETMÓD

A két világháború közti két évtized Magyarországon a városi életmód radikális átalakulásának ideje volt. Tömegek új tapasztalatává vált a középosztálybeli lét feltételeit biztosító jövedelem hiánya: módosultak a korábbi normák, a helyzet kezelésére pedig új stratégiák születtek. Sem a lakás bizonyos mérete, sem a tulajdonviszonyai, sem az alkalmazottak megléte nem volt már többé a középosztálybeli lét elengedhetetlen kifejezője. A polgári életvitelt megcélzó középérétegek létszáma ugyanakkor növekedésnek indult, és az 1930-as évekre ez a folyamat látványos változásokat hozott.

Az első világháború hozta magával a középosztálybeli női munkavállalás első hullámát: 1930-ra Magyarországon a női munkavállalók száma a foglalkoztatottak körében elérte a 31 százalékot, majd némi visszaesés után az 1930-as években ez a számarány tovább emelkedett.¹² Folyamatosan változott a nők által végzett munkák köre, az évtized végére a tisztviselőnők száma már meghaladta a munkásnőkét. A korábbi gyakorlat, a házasságkötés előtti munkavégzés mellett egyre gyakoribbá vált a dolgozó feleség jelensége is: 1935-ben Budapesten már 22 százalékuk dolgozott.

A 20. század első felében Európa valamennyi országában, köztük Magyarországon is csökkent a háztartások átlagos lélekszáma. A középosztály körében visszaesett a születésszám, csökkent a sokgyermekes városi családok aránya, és ezt a tendenciát csak némileg mérsékelte a csecsemőhalandóság visszaszorulása. A nagyvárosi lakások zsúfoltságának egyik előidézője, a többgenerációs, oldalági rokonokkal is bővített családok együttélésének gyakorlata is ezekben az években szorult vissza. Magyarországon 1930-ban már mindössze 33,3 százalék volt az öt vagy annál több fős háztartások aránya.¹³

A kisebb létszámú családok élete könnyebben szervezhetővé, egyszerűbbé vált. A Monarchia viszonylagos élelmiszerbőségének a világháború véget vetett,

¹² NAGY B. 1994. 162.

¹³ TOMKA B. 2009. 104–107.

a fogyasztás radikálisan csökkent és átstrukturálódott. Az öltözködés és textilhasználat átalakulása is a háztartási feladatok csökkenésével járt. Fejlődött a városi infrastruktúra, megjelentek a háztartási gépek. Az egyszerűsödő háztartás nem igényelt a családdal együtt élő személyzetet, nagy konyhát és kamrát, sokszemélyes ebédlőt, nagyszámú felszerelést.

Új kihívást jelentett viszont a személyes élettér iránti megnövekedett igény. A 19. századi polgári lakások szalon/ebédlő/háló hármasa a többfunkciós, étkezőhellyel is rendelkező lakószoba és a kisebb hálószobák együttese felé mozdult el. Az egybenyitható, reprezentatív terek helyett a külön bejáratú szobák váltak vonzóvá.

Lakótér és életmód a kor építészeti diskurzusában

A városi háztartásvezetés modernizációját célzó törekvések az első világháború után – ahogyan Európa nagy részén – Magyarországon is szorosan összekapcsolódtak a korszerű lakótérről való képzetek változásával. A középosztálybeli életforma korábbi alapja, a többszobás, nagy belmagasságú, sok mellékhelyiséggel rendelkező lakás helyébe a kisebb, de jó beosztású, világos, korszerűen felszerelt otthon ideája lépett. Az új életforma víziója és terjesztése nagy részben a kor fiatal, nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező építészeinek munkásságához kötődik. Az új ház, új lakás tervezése során központi kérdéssé vált a benne élő ember élete: biológiai és társadalmi szükségletei. Az 1920-as, 1930-as évek modern lakóház-építészete nemcsak esztétikai szempontból forradalmian új, hanem abban is, hogy korábban sohasem látott mértékig tervezte meg, vizionálta a lakásban zajló életformát. Az „új lakás” a nemi emancipáció, az egyenrangú emberek tere. Helyet ad a szeparálódásnak és a családi, közösségi funkcióknak, elősegíti az egészség megőrzését, megkönnyíti a háztartási munkát és egyszerű, átlátható terei és jó fényviszonyai révén szép is. A modern építészek elképzelései szerint a kisebb lakásokban élő ember több időt tölt a természetben és az otthon falain kívüli, nyilvános terekben. Tervek, rajzok, szövegek, kiállítási katalógusok, fényképek, megvalósult épületek, lakások és berendezési tárgyak maradtak ránk, melyek tükrözik az új építészgeneráció társadalom-átalakító szándékait.

A széles tömegek számára elérhető, korszerű lakásról vallott elképzelések terjedése az 1920-as évek végén Amerikában és Európa számos országában tervezőasztal mellé ültette az építészeket. Nemcsak tervek, de tanulmányok, felmérések és kiállítások is készültek az igényekről és a lehetséges megoldásokról. 1919–20 telén Berlinben egy munkásnegyedekről szóló tárlat nyílt, amely olcsó, egészséges otthonokból álló lakótelepeket vizionált. 1927-ben a modern építészeket

tömörítő *Deutscher Werkbund* Stuttgartban megépített példákkal mutatta be a modern lakóházak, lakások típusait.

„A német *Werkbund* maga nemében páratlan legújabb kiállítása létrejöttét a Németországban (és a többi európai országban) a háború után keletkezett lakáshiánynak köszönheti... Az egész vállalkozás voltaképpen egy érdekes kísérlet, melynek célja, hogy megismertesse és kipróbáltassa a modern anyagokból épített házakat”

– mutatta be Györgyi Kálmán a *Weissenhofsiedlung* – számára ugyancsak meglepő és akkor még kissé idegen – házait a *Magyar Iparművészet* hasábjain.¹⁴ A zöld környezetben elhelyezkedő együttest – családi- és sorházakat, társasházakat – a kor tizenhat kiváló építész, köztük Walter Gropius, Bruno Taut, Le Corbusier, Mies van der Rohe tervezte. A szervező, Mies van der Rohe a mintatelep megépítésével a modern törekvések egységes és önálló szellemi erejét akarta demonstrálni.¹⁵ A *Weissenhof* telep házait a kiállítás bezárása után értékesítették. Le Corbusier két épülete ma szerepel az Unesco világörökségi listáján, több épület azonban sajnos elpusztult.

Az 1920-as és 1930-as években Svédországban vizsgálatok sora hívta fel a figyelmet arra, hogy a dolgozó osztályok nyomorúságos lakáskörülmények között élnek. A konzervatív és baloldali elemzők egyetértettek abban, hogy a helyzet súlyos, de a megoldásokat illetően már nem jutottak konszenzusra. 1933-ban Gothenburgban egy hivatalos jelentés azzal érvelt, hogy a lakások zsúfoltsága nem a szegénység, hanem a tudati tényezők következménye, mondván, hogy a távlati tervezés hiánya, a prioritások rossz megválasztása és a lakótér nem megfelelő kihasználása eredményezi a rossz lakáskörülményeket.¹⁶ Kozma Lajos 1931-ben németországi tapasztalatairól így írt: „Gyakran a megoldásban az egyes osztályok lakásigényei között alig látunk különbséget, már a munkáslakások is kapnak külön fürdőszobát, jól szellőztetett hálószobákat...”¹⁷

Az 1920-as évek végén Magyarországon is megélenkülő építészeti diskurzus határozott társadalmi érzékenységről vall: hogyan lehet a városi tömegeknek megfelelő, egészséges és olcsó lakást biztosítani, miként rendezhetők el optimálisan a különböző funkciók a kislakások csekély alapterületén. A megszólalók természetesen esztétikai kérdéseket is vizsgáltak, mindenekelőtt az egyszerű és logikus belső terek, a tökéletes alaprajz és a letisztult formák létrehozásának problémáját. Az „új építészeti” magyarországi képviselői nem definiálták a társadalmi közeget,

¹⁴ GYÖRGYI K. 1927. 145.

¹⁵ KERÉKGYÁRTÓ B. 2014.

¹⁶ LÖFGREN, O. 1984. 47–48.

¹⁷ KOZMA L. 1931. 375.

melynek a modern lakásokat szánták, a „mindenki”, „a mai kisember” lakásigényét biológiai és nem társadalmi meghatározottságúnak tekintették. Az általuk javasolt kellő szobaszámot így nem a társadalmi hierarchiában elfoglalt szerep, hanem a háztartás szerkezete határozta meg.¹⁸ A társadalmi kérdésekbe ágyazott építészeti közbeszéd új kommunikációs formákat hozott létre: az axonometrikus rajzokkal illusztrált, az egyes alaprajzi megoldások mellett térhasználati, életmódbeli érveket is felsorakoztató írások és építészeti kiállítások a művelt nagyközönséget is bevonták a vitába. A szélesebb közönség újságokban, kiállításokon, előadásokon ismerhette meg a lakhatás új, racionálisabb formáját: a többfunkciós lakószobákat, a jobb térkihasználást, a praktikus, elemes kisbútorokat.

A kislakásépítésről éveken keresztül élénk diskurzus folyt az akkori idők legjelentősebb magyar építészeti folyóiratában, a *Tér és Formában*¹⁹ is. Többféle szempont jelent meg, keveredett és állt szemben egymással. Az első években a folyóirat arculatát az erős szociális indulat határozta meg. Több propaganda-cikket közöltek a lakáspolitikai radikális átalakításának időszerűségéről. A lakásínség megoldását a nagyobb állami és fővárosi szerepvállalásban látták, ilyen módon a teleszerűen egymás mellé rendelt kislakásos bérházak tömegeit építhették volna fel viszonylag olcsón. A títustervek alapján épített lakások legfőbb erényeül alacsony bérüket szánták, de a fürdőszoba, a központi fűtés, a melegvív-szolgáltatás a kor átlagos színvonalát jóval meghaladó komfortfokozatot ígért. A kisebb alapterületet az ésszerűbb alaprajz, elsősorban a külön bejáratú szobák ellentételezték. A folyóirat cikkeiben az ésszerűen tervezett és épített kislakás a racionális lakáshasználat és háztartásvezetés, a modern női lét záloga.

Padányi Gulyás Jenő 1928-ban *Az építész szerepe a kislakásépítő mozgalomban* című tanulmányában arról értekezik, hogy a szociális kislakás ideája szerte Európában terítéken van, nemcsak Magyarországon, ahol – elsősorban az elcsatolt területekről menekültek otthontalansága miatt – lakásínség alakult ki. Az építész feladata a kisemberek életrendjének megfigyelése és megismerése, mert csak e tudás birtokában tervezhet számukra megfelelő otthont.²⁰ Molnár Farkas, egykori Bauhaus-tanítvány ugyanebben az évben a tömegek számára tervezett kislakás standardizálásáról beszél, amit német mintára lakótelepek formájában vél megvalósíthatónak.²¹ 1936-ban a „minimállakások” kapcsán már éles kritikát fogalmaz meg a végsőkig csökkentett alapterülettel szemben:

¹⁸ NAGY Á. 2014. 76.

¹⁹ A két éven át a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként működő *Tér és Forma* 1928-ban vált önálló folyóirattá. Szerkesztője 1926–1932-ig Komor János és Bierbauer Virgil voltak, 1932-től 1945-ig Bierbauer egyedül szerkesztette a lapot, majd az 1948-as megszűnésig Fischer József vezetésével öttagú szerkesztőbizottság végezte a munkát.

²⁰ PADÁNYI GULYÁS J. 1928.

²¹ MOLNÁR F. 1928.

„ezek a lakások egy képzeletbeli új embertípus számára terveztettek, amely bizonyos higiéniai és biológiai elvek érdekében egyéb igényeit korlátozni tudja, és a csökkentett helyiségméretekhez szükséges ésszerű életmód szerint tud élni a lakásban. Ilyen emberfajta egyelőre ritkaság.”

Molnár Farkas saját maga és felesége számára 1929-ben a Ligeti Pállal közösen tervezett, és a budapesti Mihály utcában felépített ún. *Delej-villában* tervezte meg és készíttette el ötvenkét négyzetméter alapterületű kislakása modern berendezését. A lakószoba két személy számára egyszerre volt dolgozó és vendégfogadó, az öt négyzetméteres konyha minimális alapterületéből itélve pedig itt is étkezettek. Mindössze kilenc négyzetméter volt a hálószoba, ehhez kapcsolódott az ugyancsak apró fürdőszoba. A króm és üveg felületek, Breuer Marcell *Vaszipilij* széke és a berendezés szokatlan látványa a kortársak körében rendkívüli figyelmet keltett. A falon lévő üvegezett vitrinben az edények mellett – dísz tárgyként – egy nikkelezett kenyérpíró is elhelyeztek. A lakást vasárnaponként megnyitották a nagyközönség előtt.²²

A minimállakás eszméje eredetileg nem a hely és a funkciók végsőkig való szűkítését jelentette. Éppen ellenkezőleg, nem keveset: a tervezők előtt olyan lakás ideája lebegett, amely biztosítja a szükséges minimumot – a fürdőszobát, külön hálószobát a szülők és a gyerekek számára, a jól felszerelt konyhát stb.²³ Bierbauer Virgil megállapítja, hogy a háború előtti lakásépítés túlságosan drága volt, és hogy saját kora megnövekedett lakásigényét csak új építési szisztémával, új építőanyagokkal, nagyipari technológiával lehet kielégíteni. Az elavult építési szabályzatok feloldásával új, korszerű bérházak építését szorgalmazza. A bérház vagy családi ház dilemmáját illetően ugyanakkor az utóbbit tartja jobb megoldásnak, mert a kert megnöveli a család életterét és haszonnövények termesztését is lehetővé teszi. A város azonban a földszintes beépítés révén túl messzire terjeszkedik, ami újabb problémákat vet fel.²⁴ Kozma Lajos 1936-ban *Kislakások minimál helyiségeiről* című cikkében az ésszerű alaprajz és a nyílászárók megfelelő elhelyezése esetében a kisebb területet egyenesen értékesebbnek ítéli. A nagyobb konyha, fürdő-, cseléd- és előszoba ugyanis „semmi különösebb előnyt nem jelenthet, mint egy régies építkezési mód tércocsékoló dogmáját, mely azt a hitet keltette, hogy a nagyobb helyiség egyben jobban is megfelel a céljának.”²⁵

Az új életformáról, új lakhatásról szóló közbeszédbe bekapcsolódott a *Magyar Racionalizálási Bizottság* is. 1928-ban Fodor Erzsébet *A racionalizált konyha* címmel jelentette meg írását folyóiratukban, a *Szervezés és üzemgazdálkodásban*,

²² MOLNÁR F. 1936. 15. – SOMLAI T. 2008. 166–167.

²³ VADAS J. 2006. 95.

²⁴ BIERBAUER V. 1928. 48.

²⁵ KOZMA L. 1936. 47.

melyben amerikai példákra hivatkozva számol be a korszerű háztartás üzemgazdálkodásáról.²⁶ A szervezet 1934-ben alakult *Háztartástechnikai Bizottsága* előadások szervezésével, nemzetközi konferenciákon való részvétellel és az azokról való híradással segítette a modern konyháról és a racionális háztartásvezetésről szóló elvek terjesztését. A *Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége* (amely 1928-ban alakította meg Háztartási Szakosztályát) alelnöke, Stumpf Károlyné 1932-ben *Berlini tapasztalatok a tipizálásról háziasszonyi szempontból* című rövid írásában üdvözli a berlini kislakások építése során alkalmazott standardizálást, az anyagok, a méretek és a berendezés tipizálását, valamint a háziasszonyok véleményének figyelembevételét. A háztartás racionalizálása a népgazdaság és a háziasszony saját érdeke is, mert az így felszabaduló idő „teszi számára lehetővé azt, hogy kultúréletet élhessen és családján keresztül kultúrvivője legyen a magyar társadalomnak és a magyar nemzetnek.”²⁷ A radikális német közbeszéddel ellentétben tehát az ő értelmezésében a háztartás racionalizálásának elsődleges célja nem a dolgozó nő és a kétkeresős modell biztosítása, hanem a felszabaduló idő.

A *Tér és Forma* időről időre beszámolt a nagyszabású német és osztrák munkáslakás-építésekről. 1930-ban E. Kauffmann a német minimállakásról írt cikkében a következőkben látja annak legfontosabb ismérveit: „Ez az átlagos minimálprogram a négyhelyiséges lakás, amelyben talán takarékosági okokból a konyha és a lakóhelyiség az úgynevezett lakókonyhában van egyesítve, amely lakás egyébként három hálószobát tartalmaz, mégpedig egyet a szülők, kettőt pedig a különböző nemű gyermekek számára.”²⁸ A német történeti hagyományokat mutató lakókonyha a német hatás alatt álló magyar lakberendezési szakirodalomban újra és újra felbukkan.²⁹ 1936-ban a *Tér és Forma* cikkírója az előző évek budapesti kislakás-építési tapasztalataira visszatekintve megállapítja, hogy a középosztálybeli családok számára megoldás lehet a lakókonyha egy vagy két hálókamrával, avagy egy kisméretű konyha, nappali és egy vagy két hálószoba együttese. Négyféle alaprajzi megoldásának mindegyike legalább két lakóhelyiségből áll, és rendelkezik fürdőszobával is.³⁰ A lakókonyhát két hálószoba egészítette ki, a típust többgyermekes családoknak szánták. A kétféle funkció keverése nálunk nem vált népszerűvé, minden bizonnyal a nyomortanyák, szükséglakások képzetét keltette. Konyha és lakószoba egyetlen helyiségben való elhelyezése valósult meg a fővárosban, az 1940-es évek elején épült Hamzsabégyi utcai illetve a Salgótarjáni úti telepen.³¹ Kaesz Gyula 1940-ben szintén tervezett lakókonyhát munkáslakások számára.³²

²⁶ FODOR E. 1928.

²⁷ STUMPF K. 1932.

²⁸ KAUFFMANN, E. 1930. 185.

²⁹ NÁDAI P. é. n. 193; Z. TÁBORI P. é. n. 32–33.

³⁰ TÍMÁR M. 1936. 5–6. 178.

³¹ KÖRNER Zs. 2004. 99–100.

³² VADAS J. é. n. 136.

A magyar tervezők aktív tagjai voltak a modern építészek nemzetközi közösségének, a CIAM-nak (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*), amely alakuló kongresszusát 1928-ban tartotta Svájcban. Az alapító okiratban így fogalmazták meg közös elveiket:

„Az alulírott építészek megállapítják, hogy az építés alapvető kérdésében egy nézetet vallanak, s ugyanígy egységes a felfogásuk hivatásbeli, mint társadalmi kötelezettségeik terén [...] az építész első kötelezettsége, hogy önmagát korának lényeges adottságaival és a társadalom nagy céljaival egy nevezőre hozza [...] épp ezért elhatározták, hogy a jövőben határokon túl is támogatni fogják egymást.”³³

A tagok részt vettek közös kiállításokon és az építészet megújításáról szóló nemzetközi párbeszédben. A CIAM munkacsoportjában tömörítette mindazokat, akik a modern társadalom igényeit szolgáló, funkcionális, elérhető árú lakásokat akartak tervezni.³⁴ A magyar építészek 1929-től vettek részt a nemzetközi szervezet munkájában, és a frankfurti kongresszus után Breuer Marcell közvetítésével önálló szervezeti egységük is megalakult magyar CIRPAC (*Comité International pour la Realisation des Problèmes d'Architecture Contemporaine*) csoport néven. Tagjaik a harmincas évek elején élénk agitációt folytattak a modern építészet magyarországi elfogadtatásáért: kiállításokat rendeztek, melyeken a kor súlyos lakáshelyzetét is bemutatták, és szembeállították azzal saját elképzeléseiket, propaganda-cikkeket írtak, előadásokat tartottak.

A csoport építészei első kiállításukat 1931-ben rendezték az *Őszi Háztartási és Lakberendezési Vásáron*, ahol nyolcszáz lakónak otthont adó, magas felszereltségű kollektív ház, ún. *kolház* tervét mutatták be. Ez a gondolat a polgári családi élet és lakáshasználat elleni radikális tiltakozás volt. A párhuzamos szalagházakból álló együttes lakásaiban a családtagok számára cellaszerű szobákat alakítottak ki, míg a társas funkcióknak, köztük az étkezésnek és a gyermekfelügyeletnek a házak közös helyiségeiben adtak otthont. A terv színház-, olvasó- és zenetermet, könyvtárat, tornatermet és négyszáz személy befogadására alkalmas közös ebédlőt is tartalmazott. A kolház a házimunkák közösségi elvégzésével tehermentesíteni akarta a nőket, a gyermekek gondozását szakképzett személyzettel látta volna el.³⁵ Lehetőséget adott az elvonulásra, ugyanakkor olyan gépek és szolgáltatások igénybevételére is, amelyek az elképzelt lakók számára elérhetetlenek lettek volna. A nyolcszáz fő befogadására alkalmas komplexum utópisztikus modellje már a kortárs baloldali építészek között is vitát váltott ki. Hiába lehetett

³³ VADAS J. 2006. 94.

³⁴ FERKAI A. 1998. 286.

³⁵ GÁBOR E. 1972. 9.

vonzó a sok közösségi tér és a magas szintű infrastruktúra, a modell éppen célközönsége, a családi otthonra vágyó „kisemberek” számára tűnhetett idegennek, taszítósnak.

A csoport 1932 márciusában megnyílt kiállítása a budapesti *Tamás Galériában* a városi lakhatás alapproblémáit járta körül. A tárlat koncepciója ellentétpárok szembeállítására épült: lakáshiány – lakásfölség, lakbérhaszon – lakásnyomor, mortalitás – lakáshigiéne, szoba-konyhás rossz lakás – korszerű kislakás, dekoratív bútorzat – praktikus lakberendezés stb. Tablóikon statisztikai adatok, tervek segítségével didaktikus állásfoglalást tettek a korabeli lakáshelyzetről. Felhívták a látogatók figyelmét a háború előtt olcsó kölcsönből épült bérházak egészségtelen, sötét, rossz alaprajzú lakásainak tömegére, élesen megfogalmazták a változás szükségességét, és javaslatokat, terveket mutattak be. Az OTI albertfalvai családi házas telepén megvalósult kétszobás lakások ellenpéldájaként egyszerű alaprajzú, három szobás lakás tervét mutatták be, mely az azonos alapterületen a kisebb mellékkeliségekkel, kevesebb közlekedőtérrel nyer értékes lakóteret. Radikális társadalomkritikájukat 1932 őszéig nyíltan folytatták, akkor a közösség harmadik kiállítását a rendőrség bezáratta, a rendezők ellen pedig eljárást indított. A CIRPAC tervezői keveset valósíthattak meg nagyszabású álmaikból: nem tervezhettek olcsó kislakásokat lakótelepi vagy bármilyen más formában a dolgozó tömegeknek, így a modern építészetet nem állíthatták a társadalmi változás szolgálatába.

1932 tavaszán a *Magyar Mérnök és Építészegylet* a pangó építőipar fellendítésére és a munkanélküliség enyhítésének szándékával nagyszabású tárlatot rendezett az Iparművészeti Múzeumban *Hogyan építsünk?* címmel. A szűk három hónapos nyitva tartás alatt – az anyagot folyamatosan cserélve – 53 építész terveit mutatták be. A kiállításához előadássorozat is tartozott, a korszerű építés kérdései mellett önálló előadást tartottak többek között a családi ház konyhájáról és a lakóháznak mint a háziasszony munkahelyének témájáról is. A kiállításon a CIRPAC csoporthoz tartozó építészek is részt vettek.³⁶ A rendező Bierbauer Virgil és Kende Ferenc a kiállítás félidejében lelkes hangú beszámolót jelentetett meg a *Tér és Formában*.³⁷ Valóban nagy érdeklődést regisztrálhattak: tízezer látogatót, teltházas előadásokat. Az Iparművészeti Társulat 1935-ben megrendezett lakásművészeti kiállításán viszont, mely a *Szép otthon – boldog élet* címet kapta, a szociális szempontokat előtérbe helyező modern építészek nem vettek részt. Így a kislakások berendezésének égető kérdései ott szóba sem kerültek, a nagyszabású bemutató nem válhatott e fontos társadalmi kérdéstről való gondolkodás helyszínévé.³⁸

³⁶ PÁMER N. 2001. 73–74.

³⁷ BIERBAUER V. – KENDE F. 1932.

³⁸ VADAS J. é. n. 131.

Kislakásépítés és „új ház” az 1930-as években Budapesten

Magyarországon a vesztes háború, az ország területvesztése és az 1920-as évek közepéig tartó infláció következtében a középosztály korábbi biztos egzisztenciája megrendült. A polgári középosztály körében az új építésű bérházak kisebb, két szoba, kétszoba-hallos, fürdőszobás és többnyire cselédszobás lakásai váltak keresetté. Idézzük a kortárs Weis István szavait a középosztály lakáskörülményeiről:

„A lakást illetően ez idő szerint még kétségbeesett erőlködés van a régi színvonal fenntartására, a kötött lakásforgalom lehetővé teszi a nagyobb lakásban maradást. Azok azonban, akiknek új lakásra van szükségük (új házások, más helyről költözöttek), kénytelenek igényeik lefokozására: az új házakban az egész országban elsősorban a kétszobás lakások iránt van érdeklődés, azok találnak leghamarabb bérlőre, míg négyszobás lakásnak aranybéren szerzése már semmi nehézségbe nem ütközik.”³⁹

Míg tehát Nyugat-Európában elsősorban a városi kisemberek, köztük munkáscsaládok számára készültek a többnyire telepszerűen épített házak „minimál-lakásai”, Magyarországon a kislakásépítés nem a társadalmi nivellálódást célozta, hanem a nehéz gazdasági helyzetbe került középosztály számára igyekezett megoldást nyújtani. A középosztálybeli családok számára javasolt ideális lakás az építészek és életviteli tanácsadók szerint egyaránt legalább három lakóhelyiségből állt, ennek bérlete azonban a korabeli jövedelmi viszonyok között nagy nehézségekbe ütközött, és többnyire kétszobás, két szoba hallos bérlemény formájában realizálódott.

A lakásméret csökkenésének elfogadását segítették a modern életről vallott, gyorsan terjedő eszmék. A beszűkülő anyagi lehetőségek, a növekvő női munkavállalás és a kisebb létszámú családok a középosztály körében egyaránt a kisebb alapterületű otthonokat, elsősorban bérlakásokat tették keresetté. A lakás elsődleges funkciója a két háború között már nem a reprezentáció, hanem a kényelmes és egészséges lakótér biztosítása volt. A korszerű lakhatásról vallott építészeti gondolkodás, új elvek néhány év alatt átformálták Budapest és a nagyvárosok bérházépítési gyakorlatát. A körfolyosós, zárt udvaros beépítést, ami a 19. század második felétől – a nagyobb vállalkozói haszon érdekében – Budapesten általános gyakorlat volt, részben ekkor váltotta fel a szélesebb, de kevésbé mély telken felhúzott, többségében utcai lakásokból álló új háztípus. Az 1934-es építési szabályzat adókedvezménnyel segítette a csak utcai szárnyal rendelkező beépítést, az 1937-es sza-

³⁹ WEIS I. 1930. 117.

bályzat pedig megtiltotta az udvari szárnyak építését. A lakások elhelyezkedéséből fakadó minőségi különbség így lényegesen csökkent, vagy el is tűnt.

A modern építésszek arra törekedtek, hogy minél logikusabb alaprajzi elrendezéssel optimálisan használják ki a rendelkezésükre álló teret. Az új lakások jobb térbeosztását, a központi fűtést, a melegvíz-szolgáltatást, fürdőszobát örömmel üdvözölte a lakosság, és szívesen mondott le a függőfolyosóról és a világítóudvarokra néző sötét mellékhelyiségekről. A jó lakás asszociációja együtt járt a nagy ablakokkal és erkélyekkel tagolt modern homlokzattal.⁴⁰ A vágyak és a valóság természetesen csak részben találkoztak. A megfizethető, családok számára is jól működő kislakás tervezése nem volt könnyű feladat, és az építésszektől gyakran kompromisszumokat követelt. Az új elképzeléseknek megfelelő lakások építése mindenütt elmaradt a megnövekedett igényektől. A lakáshiány a két világháború közötti időszakot végig jellemezte, a régi építésű házak gyakran egészségtelen, sötét ingatlanjai is gyorsan bérlőre találtak.

A tendenciát érzékelve Budapest 1924-ben kislakásépítési akciót kezdeményezett. Az építkezés viszontagságos története során a befektető többször is változott, végül az elfogadható lakbérek biztosítása érdekében a főváros vált az új lakások tulajdonosává.⁴¹ Az évtized második felében az állami, magán- és banki finanszírozású lakásépítés is fellendült. Elsősorban a Margit körút és környéke, a Krisztinaváros, a Feneketlen-tó környéke és Újlipótváros gazdagodott korszerű lakóházakkal. Az új építésű lakások több mint ötven százaléka a tisztviselőréteg használatába (tulajdonába és bérletébe) került. A lakások szobaszáma elmaradt a háború előtt épültekétől, ám komfortfokozatuk jóval magasabb volt. Vízzel és villany biztosítása nélkül ekkor már jóformán nem épült városi ház, és az új lakások közel háromnegyedébe a gázt is bevezették. A többségükben bérlakások ugyan nem nyújthatták a családi ház egyediségéből és tulajdonából fakadó előnyöket, de a jó elrendezésű, világos, korszerűen felszerelt otthonok keresetté váltak a saját korukban, és máig a magyar városi lakásállomány legértékesebb részéhez tartoznak. Az évtized második felében a lakásínség visszaszorítására a főváros jelentős szociális lakásépítésbe kezdett. 1925 és 1929 között négyezer, többségében egy- és kétszobás kislakást építettek bérlakásokban.⁴²

A kislakások iránti társadalmi igény találkozott az építésükkel járó gazdasági előnyökkel: a kislakásos bérlakások építése kiváló befektetésnek bizonyult. A budapesti építésügyi szabályozásban 1926-ban bevezetett könnyítés lehetővé tette, hogy a konyha mérete az egyszobás, valamint a két szoba-cselédszobás és három szoba-cselédszobás lakásokban tíz négyzetméter alá csökkenjen. Továbbra is tíz négyzetméter volt azonban a kötelező minimális alapterület a kétszobás, két szo-

⁴⁰ PÁMER N. 2001. 121.

⁴¹ KÖRNER Zs. 2004. 86–88.

⁴² UMBRAI L. 2010. 69.

ba hallos cselédszoba nélküli lakások, tehát az átlagos jövedelemmel rendelkezők tipikus igényei esetében.⁴³ Szekrény- avagy kabinkonyhával ellátott kislakások is szép számmal épültek Magyarországon, azonban nem szociális program keretében, hanem éppen a háztulajdonosok nagyobb hasznára. A típus 1941-re annyira elterjedt, hogy a Mérnöki Kamara előterjesztést intézett a főváros polgármesteréhez, mert a bérháztulajdonosok a jó üzlet érdekében a lakásoknak több mint 50 százalékát konyha nélkül, illetve szekrénykonyhával, harminc négyzetméter alapterületű garzonlakások formájában építették.⁴⁴ Az ilyen lakások csak egyedülálló bérlők, esetleg gyermektelen, dolgozó házaspár számára nyújthattak megfelelő alternatívát. A garzonlakások többsége ugyanakkor korántsem volt olcsó bérű, hiszen többnyire belterületi, jó minőségű, jól felszerelt házakban alakították ki őket.

A kislakásokat a polgári családok csak a korábbi lakhatási gyakorlatuk átértelmezésével használhatták. A szülői hálószoba feladása nagy áldozatnak tűnt, amiről ekkor még többnyire nehezen mondtak le. A legnagyobb változást az önálló ebédlő megszűnése jelentette. Az új rend szerint az étkezőhely a nappaliba került, ami azonban jobb híján a nagyobb gyerekek hálólhelyéül is szolgált. Mivel ugyanebben a körben a bent lakó cselédek száma radikálisan visszaesett, a cselédszoba új funkciót kapott: a különmű gyermek elválasztására szolgálhatott. Az összetartozó, teljes szobaberendezések korszerű alternatívájává a különálló és így darabonként könnyebben beszerezhető bútor lépett elő.

Ebben az időben vált a középosztálybeli otthon elengedhetetlen tartozékává a jól felszerelt fürdőszoba: nem csak a változó tisztálkodási szokások, hanem a mosás átalakuló gyakorlatának helyszínéül is. Új igény jelentkezett a ruhaneműk és a különféle háztartási felszerelés praktikus tárolására alkalmas, viszonylag kevés értékes lakófelületet elfoglaló beépített szekrények kialakítására, melyeknek leginkább az előszobában lehetett helyet szorítani. Az új építésű lakásokkal szemben alapvető követelmény volt a korábbinál lényegesen több fény: a nagyobb ablakfelületek és lehetőség szerint az erkélyek megléte is. A természettel való szorosabb kapcsolat ideájába illeszkedve az új, világos lakásokban gyorsan terjedt a szobanövények gondozásának gyakorlata.

A modern építészet leglátványosabb eredményeit Magyarországon a családi ház megújításában érte el. Egy részüket túlzás nélkül tarthatjuk számon az európai modernizmus maradandó alkotásai között. A szűk két évtized alatt, amit az első és a második világháború között építésre fordíthattak, gomba módra szaporodtak az egyedi építésű villák a budai hegyvidéken. Ma már nem szorul hosszas magyarázatra, miért láthatjuk szépnek az akkor megálmodott, akkor épült otthonokat. A környezet szépsége, a levegős terek, a család igényei szerinti elrendezés, a jó

⁴³ NAGY Á. é. n.

⁴⁴ PÁMER, N. 2001. 120.

kivitelezés – mindez együtt kivételes építészeti minőséget teremtett. Korántsem csak fővárosi jelenségről van szó, a vidéki városokban is egymásra találtak a korszerű otthonra vágyó megrendelők és a modernitás mellett elkötelezett tervezők. Sok tucat ház épült fel, amelyek a modern építészek nemzetközi szervezetének közös elveit és a magyar tervezők egyéni invencióit egyaránt tükrözik.

A korabeli magyar építészet kimagasló teljesítményei közül meg kell említenünk a budapesti Napraforgó utcai kislakásos mintatelepet. Az 1931-ben az akkor még városszéli területen épített telep a Közmunkatanács segítségével egy magáncég vállalkozásában jött létre, előképe az 1927-es stuttgarti lakáskiállítás lehetett. A tervezők között ott volt a magyar CIRPAC csoport néhány tagja (Molnár Farkas, Masirevich György, Ligeti Pál) és a modern építészet iránt elkötelezett, a csoporthoz nem tartozó tervező (Bierbauer Virgil, Kozma Lajos, Weichinger Gyula). A kísérleti telep felépítésével nem csak a kislakás létjogosultságát kívánták igazolni, hanem azt is, hogy a megszokottnál kisebb telken is lehet korszerű családi házat létrehozni.⁴⁵

Ugyanezekben az években középosztálybeli tisztviselőcsaládok számára historizáló stílusú családiházak telep épült a Szent Imre-kertvárosban. A Szent Imre-telep kertés házai az előző századvég és a századforduló alaprajzi szisztémáit, homlokzatait mutatják. A két építkezés a megrendelők eltérő igényeit és a középosztály számára épített városi otthonok sokszínűségét illusztrálja.

A hazai állapotokhoz rugalmasabban alkalmazkodó, kevésbé radikális, ám annál tehetségesebb, sokoldalú Kozma Lajos több terve vált valóra: a nevével fémjelzett villák és néhány bérház is „az otthonos, egyénre szabott, polgári modernséget” jelképezik.⁴⁶ Az új ház szépségét és praktikumát nyaralók szízeit hirdették szerte az országban. Az egyik legszebb és legtöbbször publikált nyaralót Kozma Lajos a saját családja számára építtette. A Lupa szigeti ház betonlábakon áll, terasza a Duna fölé nyúlik. Használatba vételekor különleges, egyszerű és funkcionális berendezéséről, indantrén festésű, kockás textíliáiról vált híressé.⁴⁷

A megrendelők, a modernizmus mellett elkötelezett polgári értelmiség tehető tagjai zöldövezeti családi házakat terveztek, majd a kivitelezésben sem tagadtak meg maguktól bizonyos fényűzést. A modern lakások világos lakószobáit vonzóvá tették az egyedi tervezésű bútorok, a műtárgyak, a csomózott keleti szőnyegek.

„A keleti szőnyeg, különösen a középázsiai, kisázsiai, és kaukázusi fajta, merev mértani ábráival, a növényi festékek utánozhatatlan világítóerejű színeivel, az ilyen (modern bútorokkal berendezett) otthonnak is stílusos

⁴⁵ PIZÁG A. 1998. 10–11.

⁴⁶ FERKAI A. 1998. 291.

⁴⁷ CS. PLANK I. 2006.

*kiegészítője és legszebb dísze. A barátságos, vidám és előkelő otthon keleti szőnyeg nélkül el sem képzelhető.*⁴⁸

Mindemellett gyakran télikert és virágos balkonok, tetőteraszok tették vonzóvá. Az egykori konyhákról és fürdőszobákról kevesebbet tudunk, de az alaprajzok és a mintalakásokról készült fényképek jól mutatják a funkcionális elrendezés mellett is határozottan megjelenő kényelmet, sokrétű felszerelést.

Előkép: a frankfurti konyha

Az első világháború után kibontakozó kislakásépítő mozgalom és a háztartás racionalizálása szerte Európában nagyon hasonló diskurzust alkotott. A konyha méretezése és berendezése az új lakás tervezésének egyik kulcskérdésévé vált. A konyha alapterületének csökkentése a lakószobák méretének növelését, másrészt a háztartási munka racionalizálását is jelenthette.

Svédországban a két világháború között általános tendenciává vált, hogy a háztartási munkáról mint hivatásról, a háziasszony tevékenységéről pedig mint egy hivatás gyakorlásáról beszéltek. Azzal, hogy ezt a tevékenységet a munka rangjára emelték, ideológiai szimmetria alakult ki a férfi pénzkereső és a nő háztartási munkája között. A konyha standardizálásával foglalkozó bizottság például hangsúlyozta, hogy a konyhában végzett munkát olyannak kell tekinteni, mint bármely állást. Szimbolikusan ezt fejezte ki az a javaslat, hogy a lakásban létre kell hozni a nők számára egy kis irodasarkot, ahol a feljegyzéseit és a receptjeit tarthatja, s ahol költségvetési és tervezési tevékenységét is folytathatja.⁴⁹ A Svéd Iparszövetség és a Svéd Mérnökök Egyesülete már a húszas évek elején megbízta Oswald Almqvist építészt, hogy a konyha funkcióit szem előtt tartva vizsgálja meg a szabványos konyha kialakításának lehetőségeit. A tanulmány – melyet 1934-ben adtak ki *A konyha és a gazdasági helyiségek kisebb lakásokban* címmel –, nagyarányú empirikus jelentés volt, amely a konyhák minden lehetséges fajtáját, minden lehetséges konyhaberendezést és egy sor munkamenetet vizsgált meg közelebbről.⁵⁰

A Tér és Forma 1928-ban bemutatta a modern konyha néhány német példáját. Árkay Bertalan cikkét a konyhai műveletek általános és tudományos megközelítése miatt is érdemes idéznünk. A szerző megállapítja, hogy korának legfontosabb tényezője a technika, amelynek segítségével az ember szükségleteinek tökéletesebb kielégítése válhat valóra, miközben munkaerőt és időt takarít meg.

⁴⁸ VOIT P. 1943. 307.

⁴⁹ LÖFGREN, O. 1984. 55–56.

⁵⁰ SVEDBERG, A. 1978. 76–77.

A gyárak után a háztartások is a gépesítés központi területévé váltak. A konyhai modernizáció annál inkább szükségszerű, mert

„[...] a legtöbb háziasszonynak az egyszerű fizikai törvényekről, a tüzelő-szer megtakarításáról, az egyszerű kémiai ismeretekről, a legolcsóbb ételeknek a tényleges fiziológiai szükségleteknek megfelelő minőségben és mennyiségben való elkészítéséről és a lakás, főleg a konyha higiénikus és célszerű berendezéséről csak nagyon hézagos ismeretei vannak.”⁵¹

Árkay szerint a modern konyha legfontosabb ismérvei a következők: kis alapterület, mely megkíméli a háziasszonyt a felesleges járkálástól, jó szellőztethetőség, berendezése legyen egyszerű, lehetőleg falba süllyesztett, könnyen tisztántartható. Fontos kelléke a könnyen kezelhető, kevés szennyeződést okozó gáz- vagy villanytűzhely és a gázzal vagy elektromos árammal működő gépek sora, a húsvágók, a reszelők, hámozók, szeletelők, aprítók. Megemlíti a német háztartásokban használatos melegítőládát (*Kochkiste*), mely az elkészített étel hőmérsékletének őrzésére szolgál. A konyhai műveleteket eszközök egész sora segítheti, elhelyezésüknél fontos szempont a célszerűség, tehát a leggyakrabban használtak kerüljenek a háziasszony keze ügyébe. Árkay felhívja a figyelmet arra, hogy a háztartási munka racionalizálása népgazdasági szempontból is elengedhetetlen volna, a magyar háziasszonyokat tanfolyamokkal, előadásokkal, szakirodalom terjesztésével kellene az újítások megismerésében segíteni. A modern kislakásokban pedig a lehető legkorszerűbben, a nemzetközi tapasztalatokat felhasználva kellene a konyhákat kialakítani. Legjobb, követendő példaként a frankfurti kísérletet nevezi meg.⁵²

Frankfurti kislakásokban találkozunk először kis alapterületű, tökéletesen beépített konyhával. *A mai otthon* c. kötet részletesen és lelkesen beszél a beépített konyha létrejöttéről.

„Jellemző, hogy nem is férfi, hanem egy női építész, név szerint Lihotzky Grete volt ennek a gondolatnak a megteremtője. Ez a bécsi születésű építész nő addig-addig propagálta eszméjét a modern konyháról, míg végül is Frankfurtban megvalósultak a gondolatai. A frankfurti községtanács, mely ma úgyszólván élén halad a modern európai építő-törekvésekben, ennek az építész nőnek konyha-alaprajzát, a normál konyha példájául fogadta el és 1926-tól sok száz községi lakóházban teljesen azonos módon rendezték be a konyhákat.”

– olvashatjuk a tanácsadó könyvben.⁵³

⁵¹ ÁRKAY B. 1928. 79.

⁵² ÁRKAY B. 1928.

⁵³ Z. TÁBORI P. é. n. 30.

Margarete Schütte-Lihotzky 1897-ben született Bécsben. 1915 és 1919 között a bécsi iparművészeti főiskolán (melynek ezekben az években az első és egyetlen nőhallgatója volt) építészeti tanult Oskar Strnad és Heinrich Tessenow tanítványaként. A végzés után több megbízást kapott lakóépületek, kertvárosi beépítések és óvodák tervezésére. 1926-ban Ernst May Frankfurtba hívta a „tipizálási” munkacsoportjába, ahol Lihotzky megtervezte híres „frankfurti konyháját”. 1930-tól 1937-ig May tervezőcsoportjával a Szovjetunióban dolgozott, ahol elsősorban gyermekintézményeket tervezett. A következő három évet Isztambulban töltötte, részt vett az antifasiszta ellenállási mozgalomban és további tervezési munkákat végzett. 1940-ben visszatért Bécsbe, ahol letartóztatták és a háború végéig fogva tartották. A háború után ismét több megbízást kapott, Bécsben, Berlinben, Kínában és Kubában tervezett épületeket. 1980-ban elnyerte Bécs város építészeti díját. 2000-ben halt meg, szinte élete végéig dolgozott.⁵⁴

A „frankfurti konyha” elképzelését Frederic Winslow Taylornak a munkaszervezetekről a 19. század végén kidolgozott tudományos elméletére építette: a munkahely, -módszer, -idő pontos és optimális meghatározására és betartására.⁵⁵ Taylor elméletét a bostoni születésű Christine Frederick adaptálta a háztartás témakörére. 1913-ban New Yorkban megjelent *The New Housekeeping: Efficiency Studies in Home Management* című könyve előszavában vázolja a helyzetet, mely cselekvésre sarkallta: a házimunka és a gyermekgondozás egész napját betölti, mégis úgy érzi, nem jut ötről a hatra.⁵⁶ Frederick a 20. század elejének differenciált és sokféle tevékenységet magába foglaló női otthoni munkavégzését strukturálta. A korszerű háztartásvezetés elsődleges kritériuma nála a hatékonyság, mely az idővel, a nyersanyagokkal és az energiával való minél takarékosabb gazdálkodás révén érhető el. Bár munkájában a férfiak bevonása is önálló fejezetet kap, a taylori elvek szerint működő háztartás is a hagyományos nemi szereposztásra, az egész napot kitöltő otthoni női munkavégzésre épül. A standardizálás révén azonban a korábban hektikus napirend tervezhetővé, irányíthatóvá válik, és a középosztálybeli háziasszony végre némi szabadidőhöz is juthat. Frederick a racionálisan berendezett konyha megálmodója – számos újítását, pl. a mosogató fölé szerelt edényszárítót napjaink tervezői sem nélkülözhetik.

Schütte-Lihotzky tizenöt évvel később már abból a megfontolásból indult ki, hogy a nők munkába állása társadalmi és egyéni szükségyszerűség, így tehát a háztartásra fordítható idő és energia lényegesen leszűkül. A korábbi családmóddel gyökeresen megváltozik azáltal, hogy eltűnik egyik szignifikáns jellemzője, a napközben otthon tartózkodó, háztartást vezető anya. Így a tradicionális otthon központi helyisége, a lakókonyha is elveszíti korábbi funkcióját, értelmét. A háztar-

⁵⁴ NOEVER, P. 1992. 5.

⁵⁵ TAYLOR, F. W. 1983.

⁵⁶ FREDERICK, CH. 1913. 3–22.

tási munka többé nem a gyerekek felügyelete mellett lassan is végezhető, egész napos tevékenység, hanem olyan munka, amelyet a lehető legcélszerűbben és leggyorsabban kell elvégezni. *„Minden gondolkodó nőnek fel kell ismernie eddigi háztartásvezetésének elmaradott voltát, és ebben kell látnia saját maga és családja fejlődésének legsúlyosabb akadályát.”*⁵⁷ – ezekkel a szavakkal mutatta be korszakalkotó tervét Lihotzky. Víziója a háztartás laboratóriuma, ahol a munkát végző nő egyedül, a lehető legkisebb idő- és energiaráfordítással dolgozik. Érdeemes e helyen felidéznünk Kapitány Gábor és Kapitány Ágnes néhány megfigyelését a konyhai modernizációról. Megállapítják, hogy e folyamat során oldódik a konyha elzártsága, és csökken az ételkészítés műveletének intimitása. A konyha ugyanakkor „laboratóriumává” válik, amelyben a háziasszony felelősségteljes tevékenysége az egészséges, értékes ételek elkészítése. Ez a folyamat elválaszthatatlan a női szerep felértékelődésétől, az emancipációs tendenciától.⁵⁸ Megállapításukkal csak részben érthetünk egyet: a modern „vegykonyha” éppen séggel az elzártságnak kedvez.

A frankfurti konyhát nemcsak a jómódú polgárság, hanem az alsó középosztály és a munkásság lakásaiba is szánták. A konyhabútor első szériájának előállítási költsége 420 birodalmi márka volt, ami azonban túl magasnak bizonyult. (Egy szakmunkás havi bére Németországban akkoriban 200 márka körül mozgott.) Így a tervezőnő számos változtatást tett a költségek lefaragása érdekében. A szigorú koncepció persze nem volt mindenütt maradéktalanul megvalósítható. Németországban és az osztrák fővárosban a szociális lakásépítés keretében mégis nagyszámú frankfurti konyhát építettek, rendeztek be. 1927 és 1930 között csak Frankfurtban tízezer szociális lakás épült ezzel a konyha-szisztémával. A kis alapterületű konyha nem válhatott a család étlettervé, hiszen méreténél fogva alkalmatlan volt a vendégfogadásra, a gyerekek játszóhelyének és mindarra a számtalan tevékenységre, amelyre a tradicionális, évszázados lakókonyha lehetőséget adott. Használói körében így csak mérsékelt sikert aratott, igazán csak a racionális háztartás ideológusai lelkesedtek érte.

Az Ernst May-csoport tervei alapján épült frankfurti kislakások átlagos alapterülete hatvanöt négyzetméter volt, radikális újítása pedig a lakótér és a szobaszám növelése a konyha és egyéb mellékhelyiségek rovására. Az ergonómiai szempontok szigorú követésén alapuló „frankfurti konyhát” fallal és átjáróval választották el a nappaliban lévő étkezőhelytől. Így az alsó középosztálybeli és a munkáscsaládok számára is létrehozták a polgári ebédlő luxusát, másrészt nagyban növelték a konyha sterilitását. A háziasszony a konyhából szemmel tarthatta a lakószobában tartózkodó családtagjait, az étkezőasztalig pedig mindössze három métert kellett megtennie. A szisztéma kialakításánál átlagos testalkatú nőt vettek alapul.

⁵⁷ NOEVER, P. 1992. 16.

⁵⁸ KAPITÁNY G. – KAPITÁNY Á. 2000. 92–94.

A csekély alapterület és a hosszúkás forma előképe a vasúti étkezőkocsik maximális helykihasználású konyhája. Átlagos alapterülete mindössze hat és fél négyzetméter (3,44x1,87 méter), mégis minden megtalálható benne, ami az akkori korszerű háztartásvezetéshez szükséges volt. Valamennyi gép, eszköz, tárolóhely és munkafelület a fal mellett és a falra szerelve helyezkedett el. A konyhai műveletek során a háziasszonynak így a lehető legkevesebb lépést és mozdulatot kellett tennie (1. kép).

1. kép. Frankfurti konyha a bécsi *Museum für Angewandte Kunst* állandó kiállításán.

A főzést és sütést az újdonságnak számító, szabályozható gáztűzhely biztosította. A mellette álló főzőláda nemcsak az étel Árkay által említett melegen tartását szolgálta, de tökéletes záródása révén a lassú párolást is lehetővé tette. Elsősorban a munkába járó nők számára jelentett segítséget, akik a reggel félkész berakott ételt munka után készen, melegen teheték az asztalra. A főzőláda természetesen elsősorban levesek ill. a német étkezési kultúrában kedvelt egytálételek (*Eintopf*) készítését tette lehetővé. A falra erősített, lecsapható asztal és vasalóállvány megnövelte a munkafelületet, miközben a szűk térből nem foglalt el külön helyet. A beépített edénytároló szekrényeket a tervezőnő tolóajtóval látta el, a mennyezeten lévő lámpa sínen csúsztatható. A mosogató fölötti edényszárító

rendszer függőleges rekeszeiben a tányérok a lehető legkisebb helyet foglalták el. A munkaasztal tölgyfából készült, mert az egyébként népszerű linóleum felülete könnyen karcossá válhatott. A zöldségek tisztításakor keletkező konyhai hulladék az asztallapba mélyesztett, kihúzható rekeszbe került. Mivel a „frankfurti konyhával” tervezett kislakásokban nem volt kamra, az alapélelmiszerek tárolására egy tizennyolc kihúzható alumíniumfiókból álló rendszert épített. A hosszúkás fiókok elkeskenyedő vége megkönnyítette az alapanyagok adagolását. A családok élelmészében akkor még kitüntetett szerepet játszó liszt nagyobb mennyiségben való tárolását egy tölgyfából készült láda biztosította. A konyha közepén magassítható forgószék állt, így a háziasszony minden tevékenységét ülve végezhetette.

A felszerelést számos mechanikus és elektromos kisgép egészítette ki. Nem tartozott hozzá ugyanakkor az akkor még luxusnak számító hűtőszekrény.

A berendezést a tervező többnyire lemosható, sötétkék lakkfelülettel borította, ezzel is megkönnyítve annak tisztántartását. A kék szín választását az a tudományos feltevés indokolta, hogy a legyek azt nem kedvelik. A kissé komor szín ellenpontja a bükkfa felületek és a falat borító csempe meleg világosbarna tónusa. A frankfurti konyha különlegessége abban rejlik, hogy az ergonómiai szempontok maximális érvényesítése mellett a beépítettségéből fakadó egységes, esztétikus látvány is jellemzi.

A frankfurti konyháról hírt adtak a magyar nyelvű tanácsadó könyvek, mindegyiknél a nagy példányszámú *A mai otthon*, és ecseteli előnyeit a *Tér és Forma* is. Fischer József 1929-ben a *Munka* hasábjain hasonlította össze a frankfurti munkáslakótelepet és az albertirsai OTI lakótelepet, kiemelve, hogy a budapesti lakásokban pazarlóan nagy a konyha területének aránya a lakóterülethez képest.⁵⁹ Kozma Lajos 1936-ban a vasúti kocsik konyháit és a frankfurti példát emeli ki cikkében, amelyek azt bizonyítják, hogy a racionális munkavégzésre már pár négyzetméternyi terület is különösen alkalmas lehet.⁶⁰

A Magyar Építészeti Múzeum őriz egy Kozma Lajos által az évtized végén készített konyhatervet, melynek egyértelmű előképe a frankfurti példa. Bár Kozma annak végsőkig kiszámított, keskeny formáját nem veszi át, de számos részlet – a beépített elemek sorrendje, az ablak alatt elhelyezett munkapult, a forgószék és a tányértartó rekeszek azonossága – mutatja Schütte-Lihotzky tervének hatását.⁶¹ A frankfurti konyha számos eleme köszön vissza Kozma Lajos 1937-ben elkészült Régiposta utcai bérházának kislakásaiban, a beépített „garszonkonyhaszekrények” megoldásaiban: a zöldséghámozás műveletét megkönnyítő kihúzható bádofiókokban vagy a fűszeres fiókok függőleges fogójában.⁶²

A frankfurti konyhák egy részét – természetesen átalakítva – ma is használják. A melegítőládák helyére többnyire hűtőszekrények kerültek, a gáztűzhelyek egy részét villannyal működőre cserélték. Az eredeti lámpák a mai háziasszonyok számára túl kevés fényt adnának, spotlámpák, fénycsövek kerültek a helyükre. A ma is használt egykori „konyhalaboratóriumokat” tárgyak, képek borítják.

A frankfurti konyha egy rekonstruált változatát a bécsi Iparművészeti Múzeumban (Museum für Angewandte Kunst) láthatjuk. Az enteriőr létrehozóit az a szándék vezette, hogy a rekonstrukció felidézze az eredeti elgondolást. Ebben a steril formában érzékelhetjük a rendszer tiszta logikáját, tökéletes funkcionális megoldásait. 2015-ben a berlini Kunstgewerbemuseum egy eredeti frankfurti konyhaber-

⁵⁹ FISCHER J. 1929.

⁶⁰ KOZMA L. 1936. 2. 48.

⁶¹ KISS É. 2010. 25.

⁶² SZ. 1938. 25.

dezőst vásárolt az új épületében felállított új állandó kiállítása számára. A modern konyhák archetípusát itt kontextusba helyezve láthatják a látogatók: a bemutatást egy Margarete Schütte-Lihotzkyval 1985-ben készült interjú értelmezi.

Infrastruktúra, konyhai modernizáció Budapesten az 1930-as években

„Az urbanizáltsági szint egyik legfontosabb mutatójának és egyben az életkörülmények egyik legfontosabb meghatározójának a lakóházak milyenségét és közművekkel való ellátottságát tekinthetjük” – fogalmaz Romsics Ignác Magyarország 20. századi történetét elemző monográfiájában.⁶³ Az első világháború után a magyar városi lakosság kisebb része élt sűrű beépítésű, emeletes házak alkotta városias településrészen. Míg Budapest urbanizáltsága súrolta az európai nagyvárosok szintjét, és viszonylag nagy kiterjedésű belterülettel rendelkezett, a vidéki városok többsége csak néhány zárt utcasorral, a főteret szegélyező nagyobb középülettel büszkélkedhetett. A vidék közművek dolgában is messze elmaradt a fővárostól: 1930-ban a budapesti lakások 83 százaléka rendelkezett villannyal, 85 százaléka vezetékes vízzel, 50 százaléka gázzal. A vidéki városokban villannyal a lakóházak 52 százaléka, vezetékes vízzel 25 százaléka volt ellátva, a gáz elterjedtsége pedig egyenesen elhanyagolható volt.⁶⁴ Így aztán nem csodálkozhatunk azon az adaton sem, hogy még a városi lakásoknak is csak 19 százaléka rendelkezett fürdőszobával.⁶⁵ Egészítsük ki Romsics megállapítását azzal, hogy az önálló ingatlan birtoklása, illetve az azzal nem rendelkező népesség számára a lakberek árszínvonala is az életszínvonalat meghatározó tényező. Ebből a szempontból döntő volt az 1924. évi IV. törvénycikk, mely az államháztartási hiány részleges pótlására a kötött és alacsony lakberek fokozatos felszabadítását engedélyezte.⁶⁶ Az 1930. évi fővárosi lakásstatisztika már azt mutatja, hogy a polgári középosztály nagyobbik része kispolgári körülmények között, tehát egy-kétszobás lakásban élt. Ugyanakkor magas volt a lakások komfortfokozata: közel 90 százalékukban volt villany és folyóvíz, és több mint ötven százalékuk rendelkezett városi gázzal és fürdőszobával.⁶⁷ A városi lakásokban többnyire hagyományos tüzelésű kályhával fűtöttek, a régi típusú vas-kályhák mellett elterjedt az egyenletesebb meleget adó cserépkályha is.

⁶³ ROMSICS I. 2001. 204.

⁶⁴ ROMSICS I. 2001. 205.

⁶⁵ VADAS J. é. n. 129.

⁶⁶ KÖRNER Zs. 2004. 86.

⁶⁷ GYÁNI G. 1999. 155.

Nézzük meg azokat az újításokat, amelyek az első világháború után a mindennapi városi életet átforgalmazták, megkönnyítették! Az 1930-as évekre Magyarországon a villamos energiát nagy erőművek biztosították, és kiépültek a háztartásokat ellátó áramszolgáltató hálózatok. A viszonylag alacsony díjszabásnak köszönhetően folyamatosan nőtt a fogyasztás. Az áramszolgáltató társaságok az 1930-as években erős propagandát fejtettek ki az elektromos háztartási gépek népszerűsítésére. Új szolgáltatásként a gépek kedvező áru bérletét kínálták.⁶⁸

2. kép. Fürdőszoba gázbojlerrel
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti
Fényképtár, ltsz.: 99-41).

3. kép. Konyha gáztűzhellyel (Magyar
Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár,
ltsz.: 544-1961).

1934-ben a *Tér és Forma* beszámolót közölt a Székesfőváros Elektromos Művei állandó kiállításáról, amit az ún. *Elektromos Házban* mutattak be. Így nevezték azt a Honvéd és a Markó utca sarkán álló, 1932-ben megnyitott modern bérházat, mely Budapest Székesfőváros Elektromos Művei nyugdíjpénztárának tulajdonában volt. A mindkét utcára néző hatalmas kirakatokban a legmodernebb elektromos gépeket reklámozták. Az Elektromos Házban berendezett lakószobát, konyhát, zuhanyozót, egy másik helyiségben pedig az elektromos tűzhelyek különböző változatait lehetett látni. A bemutató célja az volt, hogy „a közönséggel megismertesse a villamosság körébe vágó hasznos és célszerű tudnivalókat”, az új elektromos háztartási gépeket illetve a kisebb, árammal működtetett ipari készülékeket. Ismertető előadásokat, főzőbemutatókat és gyakorlatokat is rendeztek itt, természetesen térí-

⁶⁸ ANTAL I. 2006. 13.

tésmentesen. A fogyasztókhöz ugyancsak díjtalanul eljuttatott *Villamos Fogyasztók Lapja* a villamos energia felhasználását népszerűsítette. A konyha legfontosabb, meghatározó felszerelése a tűzhely, amely a modern városi háztartásokban jobbra gázzal, ritkábban villannyal működött. Ez utóbbi elterjedését a készülékek borsos ára is gátolta. Budapest Székesfőváros Elektromos Művei a termékek népszerűsítése érdekében Ganz, Weiss Manfréd, Eka, Elekthermax gyártmányú elektromos tűzhelyeket vásárolt és jutányos áron árusított illetve kölcsönzött.⁶⁹ (2–9. kép)

4. kép. Hűtőszekrény (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 542-1961).

5. kép. Hűtőszekrény 1937. Fortepan 73165.

A főváros vezetői 1909-ben határozták el Budapest Székesfőváros Gázgyárának létrehozását. Pár év alatt Óbudán felépült a gyár, és 1913-ban megindult a fővárost ellátó gázszolgáltatás. A két világháború között tovább folytatódott a fővárosi gázszolgáltatás fejlesztése. Használata mellett nem csak a szolgáltató Gázművek fejtett ki élénk agitációt, hanem ennél szélesebb, állami propaganda is létrejött népszerűsítése érdekében (10. kép).

Előnyeit gazdasági szempontokkal indokolták – az elcsatolt területek elvesztett energiaforrásait az olcsó és könnyen hozzáférhető gázzal lehet a legkönnyebben pótolni. Az új háztartási energia ugyanakkor könnyebben kezelhető és

⁶⁹ ANTAL I. 2006. 13.

6. kép. Konyha gáztűzhellyel
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti
Fényképtár, ltsz.: 99–39).

kevesebb szennyeződést is okoz. 1928-ban megnyílt a Gázművek Háztartási Tanácsadó Szolgálat. A gázfelhasználás szerkezete alapvetően módosult, a gázvilágítás helyét a főzés, majd a vízmelegítés vette át. A vezetékes víz kényelmét már a 19. század utolsó harmadában épült bérházak lakói is élvezhették, az 1930-as évek sokakat érintő új technikai vívmánya a gázzal és az árammal működtetett vízmelegítő.

A középosztálybeli városi háztartásokban tehát gázzal és elektromosan működő gépekkel könnyíthették meg a házimunkát. Az új energiaforrások felhasználása révén a főzés lényegesen egyszerűbbé vált, a takarítás, a mosás, a mosogatás és a vasalás pedig egyre inkább kikerült a nehéz és piszkos házimunkák köréből. Mivel központi fűtéssel csak kevés lakás rendelkezett, a gáz- illetve az elektromos tüzelés pedig nem vált álta-

A gázmérő állása		Fogyasztott gáz köbméterekben	Egyé- sír számfűtő	F i e t e n d ő ö s s z e g			
Letét	m ³			megeelőző	Fogyasztott gáz	Gázmérő használatáért	Bérelt tárgyak használati díja
1933	707	672	35	20	7.00	1.00	8.00*

Kivonat a házszolgálati szabályrendeletből:

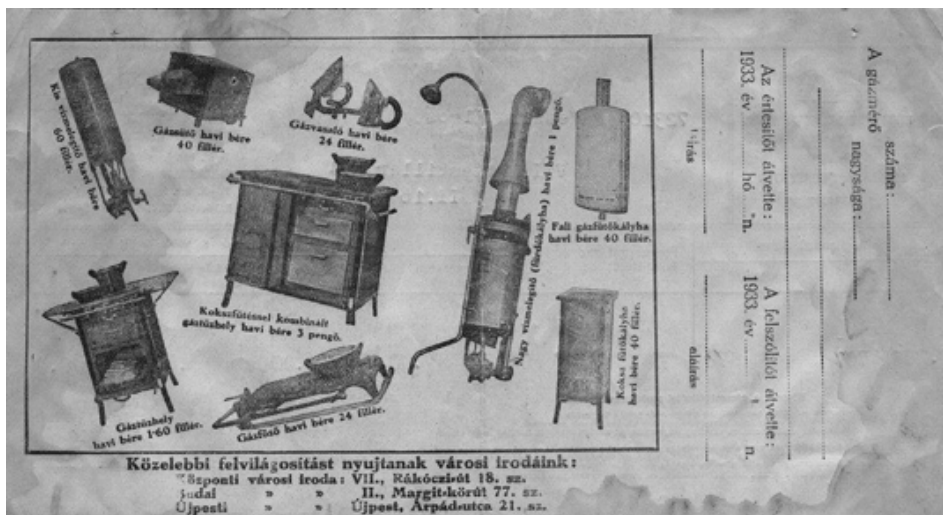
1. Gázfogyasztási számlák felállításakor a fogyasztás helyén létesítendő.
2. Fogyasztott gázok mérésére a gázművek által előírt szabvány szerinti mérőműszerek használata kötelező.
3. Fogyasztott gázok mérésénél ügyetlenkedni, ha ezekben esetlegesen becsúsznak, vagy egyéb módon károsodnak.
4. Lakóhelyi mérőműszerek, illetve a gázművek által megengedett legfeljebb 14 napnál a kálálódás előtt felvett mérés eredménye alapján a gázművek által előírt szabvány szerinti mérőműszerek használatát kötelező.
5. A fogyasztott gázok mérésénél a mérőműszerek használatát kötelező a mérőműszerek használatát kötelező.

Budapest, 1933

Gázművek

7. kép. Gázszámla 1933-ból (magántulajdon).

lánossá, korszakunk városi háztartásaiban a hagyományos tüzelésű kályhakkal való fűtés maradt a legnehezebb házimunka.

8. kép. Gázszámla hátoldala, bérelhető gépek, felszerelések hirdetésével (magántulajdon).

9. kép. Az Elektromos Művek sorsolásán nyert kisgépek, a magyaros mintával díszített ládával, amelyben érkeztek (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz.: 98-1960).

10. kép. Főzőtanfolyam a Budapest Székesfőváros Gázművei Vilmos császár út 3. alatti bemutatótermében, 1941 (Fortepan 28398).

Mit jelentett a konyha modernizációja hazánkban az 1930-as években? Természetesen nem csak a modern családi házak és bérlakások minden részletére, így a konyhára is kiterjedő igényes beépítésére, gépesítésére, felszerelésére kell gondolnunk. Az előbbieken vázlatosan tárgyalt kislakásépítés témaköre csak egy eleme a korszakot jellemző bonyolult, az élet számtalan területén megfigyelhető modernizációs folyamatnak. A lakáshasználat és benne a háztartásvezetés megújítása korántsem csak az új építésű, „korszerű otthonokban” jelentkezett. Kisebb változtatásokat azok is tehettek, akiknek otthona régi építésű házban volt, akiknek szűkös anyagi lehetőségei a berendezés teljes megújítását nem tették lehetővé. Jellemző és gyakori példa a konyha falának lemoshatóvá tétele olajfestéssel. Ez a megoldás a csempénél olcsóbb és kevésbé igényes volt, a korszak háziasszonyának mégis könnyebbséget jelentett. A középosztálybeli családok konyháinak falát ebben az időben többnyire már csempe borította. A tanácsadó könyvek javaslata, hogy a háziasszonyok ne borítsák be a konyha falát és a bútorok felületét textíliákkal és dísz tárgyakkal, szintén a modernizáció könnyebben kivitelezhető eleme volt.

Magyarországon beépített konyha a második világháború előtt még csak elvétve készült, a középosztály által megszerezhető és általánosnak mondható konyhabútortípus több önálló, mozdítható darabból állt: konyhaszekrény, gyakran beleépített jégszekrényvel, kétmedencés, asztalba épített mosogató, asztal,

szennyespad, szemetesláda, „hokedli”, vagyis támla nélküli konyhaszék és alacsony ülőke, azaz sámlí. Peterdi Vera így ír a Magyar Nemzeti Múzeum Bútorgyűjteményében őrzött, e korszakból származó konyhabútor-együttesről:

„Jó szerkezetével, (kétoldalt zárt polcok, középen üvegezett rész, fiókok) leegyszerűsödött formáival, kis méreteivel, világos színével, beépített jég-szekrénnel már megfelel az új követelményeknek. Tisztántartását megkönnyítik a sima vonalú határolólapok és a lemosható felületek (az asztal és a láda tetejét eternitpala fedi).”⁷⁰

Ezeket a konyhabútorokat asztalosok készítették, kisipari technikával. Legnagyobb változatosságot mutató eleme a *kredenc*nek is nevezett konyhaszekrény; szekrényajtók, polcok, fűszerfiókok, üvegezett és lecsapható ajtók, kihúzható gyúródeszka, jég-szekrény – a puhafa alapanyagot ezek kialakításával szerkesztették bútordarabbá. Hasznos újdonság volt az asztalt fedő eternitborítás és a falra szerelt, vízvezetékkal felszerelt mosogató (közép- és nagypolgári háztartásokban többnyire fajanszból készült mosogatót használtak). Vadas József ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az 1930-as években a magyar bútorgyárak termékei között nem találunk elemes konyhabútort. A Lingel gyár 1931-ben nyomtatott szórólapján látható, szériagyártásra alkalmas kredenc, melyet asztal, két szék, szenes-, fás-, és szemétláda egészít ki, minden bizonnyal csak tervek maradtak.⁷¹

⁷⁰ PETERDI V. 1993. 10.

⁷¹ VADAS J. 2007. 85.

A HÁZTARTÁSI TANÁCSADÓ KÖNYVEK VILÁGA

Ebben a fejezetben arra teszek kísérletet, hogy a háztartási tanácsadó irodalmat témánk, a korszak háztartási modernizációja egyik forrásaként elemezzem. Nem arról az – egyébként nem lebecsülendő – adattengerről szeretnék beszélni, melyet tartalmaznak, nem is a belőlük kibontakozó középosztálybeli háztartásképről. A háztartási tanácsadó könyveket önálló entitásként, a korszak jellegzetességként, a háztartás és az életvezetés modernizációjáról való gondolkodás tárházaként szeretném megvizsgálni.

A tanácsadó könyvek forrásértéke

A háztartási- és életvezetési tanácsadó irodalom a mindennapok történetének hasznos, sőt megkerülhetetlen forrása. Ezekben a kiadványokban természetesen nem magát az életformát, csak annak modelljét tanulmányozhatjuk, azokat az elképzeléseket, melyeket a korszak szerzői követendőnek tartottak, és amelyek az életmódot és főképpen az arról való gondolkodást alakították. Gyáni Gábor e forrás és a „valóság” kapcsolatát a következőképpen látja:

„[...] a korszak középosztálybeli enteriőrjének rekonstruálásában egy otthonútmutatót hívunk segítségül, amely nem közvetlenül utal a valóságos állapotokra, ám mint minta, ideális középosztálybeli enteriőrt állít elénk, melyhez a valóság mindig igen közel állhatott.”⁷²

Nézzük meg a tanácsadó irodalom szórványos használatát, megjelenését a magyarországi történeti szakirodalomban! Buzinkay Géza a középosztály lakásideálját elemző tanulmányában a korszak lakberendezési tanácsadóit hívja segítség-

---

⁷² GYÁNI G. 1999. 163.

gül. A 19. század végének budapesti lakását Beniczky Irma *Gyakorlati széptan és A művészet a házban*, valamint Wohl Janka *Az otthon. Útmutató a ház célszerű és izlésteljes berendezésére s vezetésére* című munkái alapján rekonstruálja, a hosszú idézetek nyomán az olvasó a korabeli berendezést, lakáshasználatot a kor emberének tolmácsolásában ismerheti meg.⁷³ F. Dózsa Katalin viselettörténeti kutatásaiban rendszeresen támaszkodik a tanácsadó könyvekre, és forrásként használja őket a századforduló enteriőrjeinek bemutatásában is.⁷⁴ A középosztály „értékrendjét és életstílusát” vizsgáló tanulmányában L. Nagy Zsuzsa a téma számos fontos vonatkozását érinti. Az életmód és azon belül a háztartás modernizációjának legfőbb hirdetőiként a népszerű női lapok háztartási tanácsadó rovatait említi, majd hozzáteszi, hogy ez a téma egyelőre teljesen feldolgozatlan.⁷⁵ Peterdi Vera *Gyáripari termékek a budapesti polgári háztartások konyháiban* című tanulmányában a tárgyak azonosításának nehéz problémájával kapcsolatban megállapítja:

„külső segítséghez, más tudományágakhoz és segédanyagokhoz kell fordulnunk, a művelődéstörténet, a szociográfia, a szépirodalom, a statisztikák, a korabeli reklám és katalógusanyag, a jó háztartási tanácsadó könyvek, és nem utolsósorban az alábbiakban elemzendő gyártörténet nyújt ebben támogatást”.⁷⁶

Gyáni Gábor 2006 telén megjelent könyve, a *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában* a téma kitűnő szintézise és a mindennapok történetének bravúros, egyéni megközelítése is. Az előtte álló feladat kétségkívül nehéz volt: az egyes részterületekre vonatkozó kutatások hiányát nem ritkán csak a történeti rutin, a korról való általános tudás hidalhatta át. Míg a korabeli népi táplálkozás bemutatását például néprajzi kutatások és könyvek egész sora segítette, támasztotta alá, a kor városi háztartásának jellemzéséhez jobbára csak saját korábbi vizsgálataira támaszkodhatott. A könyv *Evés és ivás* fejezetének a polgári étkezésre vonatkozó részét egyéb forrás híján szinte teljes egészében a korszak háztartási tanácsadó könyveiből merítette.⁷⁷ Nem példa nélkül való a tanácsadó könyvek használata a közelmúltra vonatkozó társadalomtörténeti kutatásokban sem: Valuch Tibor a szocializmus hétköznapijainak rekonstruálása során ugyancsak erősen támaszkodik a bennük foglaltakra.⁷⁸ Fábri Anna 2001-ben megjelent szemelvénygyűjtemé-

⁷³ BUZINKAY G. 1992. 13–26.

⁷⁴ F. DÓZSA K. 1987.

⁷⁵ L. NAGY ZS. 1997. 42.

⁷⁶ PETERDI V. 1994. 260.

⁷⁷ GYÁNI G. 2006b. 104–119.

⁷⁸ VALUCH T. 2005. 313–321. Vö. VALUCH T. 2012.

nye, *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben.*⁷⁹ a műfaj művelődéstörténeti forrásként való értelmezése, és így számunkra is fontos analógia.

Háztartási tanácsadó könyvek a 19. században

Háztartási ismereteket is tartalmazó szakácskönyvek már a 16. század óta segítségükre voltak a magyar háziasszonyoknak. Az első, minden tekintetben „klasszikusnak” tekinthető magyar nyelvű háztartási kalauzt Nagyváthy János, a kiváló mezőgazda 1820-ban tette közzé.⁸⁰ Fáy András 1833-ban *Hasznos házi jegyzetek* címmel adott ki gazdasági és háztartási útmutatót.⁸¹ Jótanácsaival a nagy vidéki házak és kertek sokféle tevékenységet végző gazdasszonyait segítette – találunk benne leírást a rózsavíz készítéséről, hasznos tanácsot a ruhanemű molyoktól való megóvására, de bőven szerepelnek benne a kertművelésre vonatkozó ismeretek is, sőt olyan hasznos tudnivalók, mint a léppel való madárfogás vagy a kosárral való rákászat. A 19. század utolsó harmadában nagy népszerűsége tettek szert a lakberendezési és életvezetési tanácsokat tartalmazó útmutatók. 1876-ban jelent meg az első, klasszikus értelemben vett lakberendezési tanácsadó könyv Beniczky Irma tollából, *Gyakorlati széptan* címmel.⁸² Az író a három vagy több szobás középosztálybeli lakás berendezéséhez nyújtott részletekbe menő instrukciókat. 1882-ben Wohl Janka adott ki *Az otthon* címmel útmutatót a jómódú felső középosztály számára. Az öt, hat, esetleg még több szobával, mellék- és kiszolgálóhelyiségek egész sorával rendelkező hatalmas lakások berendezését a különböző stílusok felvonultatásával képzelte el.⁸³

A 19. század „klasszikus” szerzői alapvetően az otthon és a háztartásvezetés, azon belül is elsősorban az étkezés témakörét taglalták. A gazdag és változatos „konyha” vezetése minden egyéb feladat elé kerül, és a jó háziasszony legfőbb ismérve. Több, a háztartás vezetésére vonatkozó kalauz is megjelent, amelyek elsősorban a vidéki, kerttel, állatokkal és a termékek feldolgozásával is foglalkozó úri házak vezetéséhez nyújtottak hasznos segítséget. A századfordulón pedig már a városi, piacról élő háztartások számára írt, és elsősorban a házimunkára vonatkozó ismereteket tartalmazó útmutatók is közkézen forogtak Magyarországon. Szabóné Nogáll Janka háztartási tanácsadó könyve mindenekelőtt „az igazi,

⁷⁹ FÁBRI A. 2001.

⁸⁰ NAGYVÁTHY J. 1820.

⁸¹ FÁY A. 1833.

⁸² BENICZKY I. 1876.

⁸³ WOHL J. 1882.

finom, úri konyha” vezetésében segíti olvasóit, de megfogalmazza a műfaj legfontosabb szentenciáját is:

„Ez az, ami az otthon szűkebb falain belül egészséget, vidámságot áraszt s ez az, amely a világgal s a vendégeinkkel szemben sikereket, elismerést ad a tudásunkért, izlésünkért, fáradozásainkért cserébe. E kettős diadalnak és jóleső megnyugvásnak azonban csak akkor lehet igazán nemes értéke minden asszony előtt, ha az ő finom, úri konyhája teljes összhangban áll úgy a rendelkezésére bocsájtott konyhapénzzel, valamint az öntudatos takarékosággal és sem az otthon örömeit, sem a társaságbeli sikert nem kell később gondokkal, zavarokkal nagyon is keservesen megfizetni.”⁸⁴

A századelő legnépszerűbb háztartási mindentudója, Faylné Hentaller Mária írása évtizedeken át, korszakunkban is biztos fogódzót nyújtott a hagyományos házvezetéshez.⁸⁵ 1911-ben jelent meg *A magyar család aranykönyve* című enciklopédia harmadik kötete, melynek sokféle hasznos tanácsa között a háztartásvezetésre vonatkozóak is bőséges helyet kaptak.⁸⁶ A tanácsadó könyvek egyik fejezeteként, de önálló kiadványként is divatos téma az első világháborúig az illetan. A 20. század elején olyan új és fontos területek csatlakoznak a korábbiakhoz, mint az önképzés, a testedzés és a gyermekek tanulmányainak felügyelete.

Ezeket a kiadványokat szerzőik a többcselűdes, jómódú háztartások útmutatójával szánták. A receptek meghatározásában a Monarchia viszonylagos élelmiszerbőségét, a háztartási feladatok terén pedig a rendelkezésre álló olcsó munkaerőt vehették alapul. A viszonylag kisszámú közismert kiadvány és a háztartási iskolákban használt tankönyvek elősegítették a háztartási ismeretek bizonyos kanoizálódását.

Az 1930-as évek háztartási és életvezetési tanácsadó könyvei

A több évtizedes mozdulatlanságot az első világháború után az életmód és az életmódról vallott elképzelések gyors változása váltotta fel. A vesztes világháború és súlyos következménye, a trianoni békeszerződés a modernizáció általános tendenciáival együtt formálták a magyarországi hétköznapiakat.

⁸⁴ SZABÓNÉ NOGALL J. 1912.

⁸⁵ FAYLNÉ HENTALLER M. 1908.

⁸⁶ BEXHEFT Á. 1911.

„A trianoni békeszerződést követően mintegy 300000 zömmel tisztviselő menekült vissza az anyaországba, hátrahagyva vagyonát, elvesztve állását. Ők éveken át a budapesti pályaudvarokon vasúti vagonokban laktak, miközben még 1918 előtt a háromszobás lakást tekintették jó polgári lakásnak.”⁸⁷

Az egyszerűsödés – az idővel, munkaerővel, háztartási energiával és a nyersanyagokkal való takarékoság – a háború alatt vált kényszerűséggé, de gyakorlatát a konszolidáció nehéz évtizede is fenntartotta, majd a gazdasági válság különösen időszerűvé tette. Az élet- és háztartásvezetésről való gondolkodás radikális megújulása soha nem látott mértékben felfuttatta a témát tárgyaló irodalmat, és az 1930-as évek elejére a középosztálybeli női könyv- és kultúrafogyasztás elmaradhatatlan részévé tette. A lap- és könyvkiadók, a női szervezetek, a háztartási eszközöket előállító gyárak és üzemek sorra jelentették meg kiadványaikat. Tanulmánykötetek és egy szerzőtől származó írások, a háztartási, szépségápolási és gyermekgondozási ismereteket tudományos témaként feldolgozó munkák és szerény igényű jótanácsgyűjtemények egyaránt vannak közöttük.

Az 1930-as évek háztartási mindentudói elsősorban azért értékesek számunkra, mert összeállították és széles körben terjesztették az „ideális otthon”, az „ideális háztartás” kánonját. Az olvasó megismerhette belőlük kora újdonságait – gépeket, eszközöket, vegyi árut, de metódusokat is. Pontos útmutatást kapott arról, mit kell megőriznie a hagyományos háztartásvezetés gyakorlatából, és mi az, amin változtatnia érdemes. A háztartási irodalom szerzői jellemzően többet akartak, mint megosztani néhány praktikát a közönséggel vagy szöveggel kitölteni a reklámfüzet üres oldalait. Nem ismeretlen a szenvedélyes hang, amelyen megszólalnak: gondolataik a társadalmi modernizációról való szövevényes és élénk korabeli diskurzus részei.

A modern háztartásról alkotott elképzelések nagyrészt e kiadványok segítségével találtak utat a közönséghez. Egy-egy kötet önmagában is túlnő a háztartási ismeretek halmazán, és számtalan utalást tartalmaz az életvezetésre és a középosztálybeli mentalitásra. A tanácsadó irodalom egésze pedig ennél is sokkal tanulságosabb, a kor nagyon pregnáns, kifejező lenyomata. Többségük bőven közöl a témakörre vonatkozó rajzos és szöveges reklámot, ami a forrás értékét további fontos adatokkal növeli. Nemcsak a háztartási ismeretek szempontjából forgathatjuk őket haszonnal, a kiadványok szöveggé, a korszak jellegzetes írásműveiként is tanulságosak. A sokféleség dacára érdemes róluk együtt is beszélni, hiszen meglepően egységes, zárt képet mutatnak a környező világról, a női szerepről és a háztartásvezetésről.

A tanácsadó irodalomban megfogalmazott gondolatok, elképzelések gyakran szó szerint ismétlődnek másutt. Ez abból is fakadt, hogy a jelentősebb köteteket

⁸⁷ L. NAGY Zs. 1997. 38.

ugyanazok szerkesztették, az egyes részművek kidolgozásával pedig a már jól bevált szakértőket bízták meg. A jobbára női szerzők korábban ismeretlen, személyes hangon szólítják meg a közönséget. A beszélő és a megszólított személynek gyakori változtatása a szövegeket jellemzően egyenetlenné, kiegyensúlyozatlanná teszi. A kiadványok jó része gyengén szerkesztett, nemegyszer súlyos nyelvhelyességi, helyesírási hibákat is felfedezhetünk bennük.⁸⁸ A hang, amelyen megszólalnak, persze korántsem egységes. A keresztény-nemzeti retorika mellett ott találjuk Hatvany Lily zsidó humorral, iróniával átítatott írásait is. Néhány nagyobb tanácsadó könyv építészek, lakberendezési szakemberek, orvosok, közgazdászok írásait is tartalmazza. Ezeknek a tanulmányoknak a hangja többnyire élesen elüt a szerkesztők bevezetőitől és a tudományos-ismeretterjesztő diskurzus nyelvéhez közelít. Ujváry Sándor, a korabeli szakácskönyvek szikár stílusában szólal meg, suta mondatai gyakorlatlan tollforgatót sejtetnek. Az újságíró Arányi Mária, a Magyar Rádió munkatársa annál biztosabban mozog a szavak világában, élőbeszédhez közelítő írásai élvezetes olvasmányt kínálnak. A szerzők nemcsak a háztartási ismeretekben való nagyobb jártasságuk okán, hanem „életkoruk folytán” is az olvasók felett állnak, akiket kevés gyakorlattal rendelkező, segítségre szoruló, többnyire fiatal háziasszonyokként kezelnek.

„Ez a könyv, amely több mint harmincéves tapasztalás anyagát fogja össze (világháború, forradalom, kommün mennyi mindenre tanított meg bennünket, amikről halvány sejtelmünk sem volt azelőtt)”

– írja Hevesy Sándorné *Az ideális háztartás* című könyvében 1934-ben.⁸⁹ Több kiadvány írója (pl. Huszka Jenőné Arányi Mária, Hevesy Sándorné, Hatvany Lily) a saját gazdag nagypolgári háztartásának tapasztalatait osztja meg szerényebb lehetőségekkel rendelkező olvasóival. Ujváry Sándor, a kevés férfi szerző egyike, „volt hercegi és udvartartási konyhafőnök, az Országos Magyar Szakácsművészeti Főzőtanfolyam vezetője” cím büszke tulajdonosa, titulusait háztartási tanácsadója, a rendkívül népszerű, nagy példányszámban kiadott *A háziasszony könyve* címlapján is feltüntette.⁹⁰ A jótanácsok, receptek gyakran irodalmi szemelvények, tanulságos történetek, művelődéstörténeti eszmefuttatások közé ékelődnek. A szerzők szívesen élnek saját fiatalkori történeteik példájával. Többnyire azt láthatjuk belőlük, hogy ifjúkori ábrándjaik megghiúsulásával jutottak el az igazi boldogsághoz, melyet a pénz és a siker helyett a családi élet, a kiegyen-

⁸⁸ Például: „Legyen minden háztartásnak rendes munkarendje, mely minden napra, óra szerint beossza az elvégzendő munkát...” SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934b. 94.

⁸⁹ HEVESY S. 1934. 3.

⁹⁰ UJVÁRY S. é. n.

súlyozott középosztálybeli lét vagy akár a tisztos kismemberélet hozott. Nádai Pál lakberendezési útmutatójának zárószavait is érdemes idéznünk: „A boldog otthon tudományába akarta bevezetni az olvasót ez a könyv.”⁹¹

A tanácsadó irodalom egy része igényes külseje okán is méltán kapott helyet a középosztály könyvszekrényeiben és könyvespolcain. Néhány különösen gondosan tervezett borító külön is szót érdemel. *A magyar úriasszony otthona* és *A magyar úriasszony háztartása* királykék vászonborításán megjelenő ezüstszínű felirat és térkiosztás a hazai tipográfia korabeli magas színvonalát mutatja. A kötésen keresztbe futó nyeregtetős falusi házak, tulipánok, szív alakú gyertyák alkotta „magyaros” sorminta art deco iparművészetünk legjobb vonulatába tartozik.⁹² Hasonlóan igényes a Dante kiadó által készített *A mai otthon című* vastag kötet modern borítója.⁹³ A legszebb kötéssel ellátott könyv kétségkívül Nádai Pál lakberendezési tanácsadója, amelynek gerincét cseresznyeszínű kesztyűbőrrel borították.⁹⁴ Az útmutatók nagy része igénytelen füzet, a fedlapok többsége a korszak reklámgrafikájának átlagos szintjén mozog, és a kiadványokban szereplő illusztrációk, rajzok sokszor szintén nagyon alacsony színvonalúak.

A nőknek szánt tanácsadó irodalomban a háztartás, a lakberendezés, a gyermeknevelés és a szépségápolás megannyi új ismerete, tudományos értelmezése szerepet kap. A házi munkákra vonatkozó tanácsok egy része változatlan, és évtizedekkel korábbi normát követ, más része radikálisan új. A lakásválasztás, lakberendezés terén egyértelmű a modernizáció igénye. Az otthonteremtést segítő kiadványok és cikkek, tanulmányok e tekintetben messze a korabeli magyarországi viszonyok előtt járnak. A tanácsadó irodalom elképzelései a német háztartási szakirodalom közvetítésével kerültek hozzánk, az eredeti szövegek fordításával, kivonatolásával vagy egyszerűen csak figyelembevételével. A szerzők előtt az amerikai és német modernizációs törekvések példája lebegett, a gépesítés, az ergonómiai szempontok és az otthon funkcionális berendezése a külföldi szakirodalomra való hivatkozással válik nyomatékosabbá.

A harmincas, majd a háborús évek tanácsadó könyvei a negyvenes évek második felében, sőt a következő évtizedben is használatban maradtak a magyar háztartásokban. *A Házi mindentudót* ugyan 1946-ban adták ki, de tartalmában az 1930-as évek körülményeihez, lehetőségeihez igazodik.⁹⁵ Némelyik újonnan készült útmutató is alapvetően a háború előtti háztartásvezetési elveket ismételte.⁹⁶ A paternalista hangot használó háztartási könyvek korszaka az 1970-es években

⁹¹ NÁDAI P. é.n. 294.

⁹² SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a, 1934b.

⁹³ Z. TÁBORI P. (szerk.) é. n. [1928]

⁹⁴ NÁDAI P. é. n.

⁹⁵ SIMON B. 1946.

⁹⁶ *Vilma néni...* 1955.

lassan véget ért. A régiak közül több reprint kiadásban, kultúrtörténeti érdekességként újra megjelent, az eredeti példányok a könyvaukciók keresett darabjai.

A célközönség

A közösség, amelybe a tanácsadó irodalom az olvasókat bevonja, a széles értelemben vett középosztály. E körbe a kistisztviselő és szakmunkás családok éppúgy beletartozhatnak, mint a több száz pengős jövedelemmel és akár jelentős vagyonnal rendelkező úri házak. A tanácsadó könyvek által az életmódra vonatkozó praktikákat vagy az átfogó életvezetési programokat szinte bárki alkalmazhatta, aki az ehhez szükséges nagyon szerény jövedelemmel és „lakhatással” rendelkezett. A tanácsadó könyvek éppúgy megcsillantják a polgári élet lehetőségét az elcsatolt területek nincstelen menekültjeinek vagy a válság következtében állásukat vesztett tisztviselőcsaládoknak, mint a középosztály soraiba „alulról” érkezőknek. Az élet minősége ugyanis e könyvek szerzőinek véleménye szerint nem az anyagi lehetőségek függvénye. Sokkal inkább azé, hogy a család életének szervezője – a háziasszony és családanya – képes-e ezekkel megfelelően élni. *„Az ideális háztartás nem akar egyéb lenni, mint a mai, az új úri otthon, amelynek számolni kell a mai anyagi megszorításokkal, de amely mégsem akar lemondani önmagáról.”* – magyarázza címválasztását könyve előszavában Hevesy Sándorné.⁹⁷

Az 1930-as évek tanácsadó könyveiben az olvasó a korabeli háztartásvezetés „csúcstechnológiájával” találkozott. Többnyire megfogalmazódik bennük a vágyak és a valóság közötti távolság, a szerzők álláspontja azonban ebben a kérdésben az, hogy a korszerű törekvések megismerése már önmagában is érték és lehetőség a saját közegben való könnyebb eligazodásra.

„Szeretnénk, ha mind szegény, mind gazdag megtalálná könyvünkben azt a megoldást, mely lehetővé tenné, hogy otthonát az adott körülményekhez és lehetőségekhez képest úgy teremtsé meg, ahogy saját ízlésének, szokásainak, érzéseinek a legjobban megfelel”

– írja 1934-ban a *Magyar úriasszony otthonának* előszava.⁹⁸ A korabeli német modernizációs törekvések normaként való bemutatása ugyanakkor a téma egészét gyakorta a fantasztikumok körébe utalja.

A tanácsadó irodalom „főszereplője” egyértelműen a külső munkát nem vállaló, háztartását egyedül vagy legfeljebb egy cseléddel ellátó családanya, aki fér-

⁹⁷ HEVESY S. 1934. 3.

⁹⁸ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 50.

je jövedelmét csak nagy önfegyellemmel, szinte heroikus önfeláldozással osztja be. A szerzők többnyire már az előszóban felhívják a figyelmet a megnehezedett gazdasági helyzetre, amely a háziasszonyoktól még nagyobb körültekintést, szigorúbb költségvetést követel.

„A mai viszonyok mellett azonban, jobban mint valaha, tisztában kell lennünk azzal, hogy a háztartásvezetés jó megoldása nemcsak a háziasszony gyakorlati készségeiben nyilvánul meg, hanem a lelki rátermettségen kívül igenis a szellemi tudásban és az elméleti szaktudásban is.”⁹⁹

Új női szerepben láthatjuk a harmincas évek háziasszonyát, a magát folyamatosan képző, művelődő, a világ dolgai iránt érdeklődő önálló ember képében. A házimunka ugyan idejének jó részét leköti, de nem teszi rabjává – van ideje másra is. Az új háztartási ismeretek természetesen már nem tanulhatók el a megszokott módon: az anyáktól és nagyanyáktól szerzett tudás kevésnek bizonyul. A tanácsadó könyvek, a háztartási tanfolyamok és előadások a kispénzű, kevés szabadidővel rendelkező háziasszonyok számára a tanulásnak, az ismeretek megszerzésének korábban kevésbé gyakorolt, alternatív formáját kínálták.

A nagy példányszámban megjelentetett ismeretterjesztő füzetek, kiadványok új közönséghez is eljuthattak. A *Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége* a háztartási alkalmazottak részére is „kiskátét” adott ki, amelyből az immár munkavállalóként kezelt nők ismereteiket a háziasszonyokkal azonos módon, önképzéssel sajátíthatták el. A tanácsadó könyvek egy része a vidéki, falusi háztartások számára is hasznos segítséget kívánt nyújtani: önálló fejezetek vagy csak rövidebb, célzott részek formájában. *A család tanácsadója* több fejezetet is szentel a gyümölcs- és zöldségtermesztésnek, az állattartásnak, a méhészetnek.¹⁰⁰ A kiadványok egy részében arra is határozott törekvést láthatunk, hogy a vidéki olvasóközönséget is bevonják a korszerű életformát élő középosztály körébe. Nemcsak a gazdálkodásra vonatkozóan kapnak útmutatást, de a falusi ház célszerű berendezésére, a higiénia fokozott figyelembe vételére és a kulturális javak elérésére is.

Önálló vizsgálatot érdemelnének a zsidó háztartások vezetésére vonatkozó tanácsadó könyvek, melyek a vallási törvények, elsősorban a kóserság szigorú előírásainak betartásában segítették a háziasszonyokat. Zsidó háziasszonyok számára az 1930-as években megjelent tanácsadó könyvek között több olyat is találunk, melyben a modern háztartásra, női szerepre vonatkozó korabeli elképzelések, toposzok is megjelennek. Ezek között a legfontosabb a Kecskeméten 1933-ban megjelent munka: *A zsidó háziasszony könyve – hasznos tudnivalók...*, vagy népszerű nevén „*Giti néni szakácskönyve*”.

⁹⁹ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 50.

¹⁰⁰ Z. TÁBORI P. 1930.

„A mai háziasszonynak főzés közben arra is kell ügyelni, hogy ne merüljön ki túlságosan. Mikor a férj munkája végeztével hazatér, ne egy fáradt, kedvetlen s éppen ezért étvágytalan feleséget találjon, hanem vidám, jóétvágyú élettársat, akinek a társaságában a legegyszerűbb ebéd is jólesik.”¹⁰¹

A szerző arra figyelmeztet, hogy a tésztagyúrast, zöldfőzelék-tisztítást a magas széken ülve is elvégezhetjük. A magas székben nem nehéz felismernünk a frankfurti konyha állítható magasságú, háromlábú bútordarabját, mely képek, rajzok, leírások formájában rendszeresen előkerült a hazai tanácsadó könyvekben is, miközben Magyarországon senki sem használt hasonlót.

Tervezés, ergonómia, racionalitás a tanácsadó könyvekben

A „*New Home Economics*” avagy „*neue Haushaltsökonomik*” 20. század elején kiformalódott tanai megjelennek az 1930-as években kiadott magyar háztartási tanácsadó könyvekben is. A neoklasszikus háztartásméletre épülő új háztartástudományi mozgalom a mindennapi élet jelenségeit, ismétlődő cselekedeteit, konfliktusait vizsgálta, és a hétköznapi ökonómiáját igyekezett fejleszteni. A háztartásról való ismeretek oktatása, a technológia ismerete továbbra is kulcskérdés, de ehhez kapcsolódik a mindennapi élet tudatos szervezése, a döntések racionalizálása is.¹⁰²

Valamennyi írás kulcsfogalma a tudatosság: ennek segítségével lehet a háztartást és végső soron a családtagok életét is egyensúlyban tartani. Mindezt szigorú, a realitásokra épülő tervezéssel vélik megvalósítani. A racionális háztartásvezetés alapkövetelménye az idővel, a munkaerővel, a nyersanyagokkal és a háztartási energiával való takarékos és kiszámított gazdálkodás. A tanácsadó könyvek éppen ezen a ponton mondhatnak újat olvasóiknak, hiszen a polgári háztartást érő legnagyobb kihívás az első világháború után a korábbi lehetőségek radikális csökkenése. A korszak kiadványai korábban ismeretlen módon nyújtanak segítséget a tervezésben. Pontos meghatározzák a felhasználható nyersanyag és energia mennyiségét. Tanácsot adnak a háziasszonyoknak, hogy miként oszthatják be a család szerény jövedelmét úgy, hogy az életforma polgári-úri mintákat kövessen. Nagy jelentőséget tulajdonítanak a tudatos vásárlásnak, a nyersanyag optimális felhasználásának, és annak, hogy ne keletkezzék felesleges maradék. A takarékosság eszméje vörös fonalként húzódik végig a korszak tanácsadó könyvein. Óva intik olvasóikat a túlköltekezéstől, kölcsönök felvételétől, de a jövedelem teljes elköltésétől is. A kiadások ellenőrzésében fontos szerepet szánnak a háztar-

¹⁰¹ ADLER A. 1933. 15.

¹⁰² HEIDEN-SOMMER, H. 1996.

tási napló vezetésének. Az 1930-as évek racionális háztartásvezetésre vonatkozó elvei és a jobbra csak szűkös életet biztosító középosztálybeli jövedelmek különösen fontossá tették a bevételek és kiadások állandó számontartását. A korszerű háztartásvezetés elengedhetetlen feladata a felszerelés ellenőrzése és gondozása. *„Nem lehet olyan kicsi a háztartásunk, hogy leltár nélkül rendben tarthassuk. A legrendezettebb háziasszonynak is szüksége van arra, hogy időnként a leltár segítségével minden holmiját számba vegye”* – véli Z. Tábori Piroska.¹⁰³

Hasonlóan szigorúan bánnak olvasóik idejével, munkaerejével is. Napirendet javasolnak, amelynek alapján a polgári háztartás alkalmazottak nélkül is üzemeltethető. Időbeosztást kínálnak a cselédet irányító háziasszonynak is, feltételezve a közös munkát és a korábbinál szigorúbb ellenőrzést. *A magyar úriasszony háztartása*, az időszak legnagyobb hatású, legnépszerűbb háztartási tanácsadó könyve előszavában a nehéz gazdasági helyzet miatt létrejött új követelményekre hívja fel a figyelmet. A növekvő szegénység ellensúlyozására a tudatos, a tudomány és a technika vívmányait használó háztartást ajánlja. Felhívja a figyelmet a munka célszerű tervezésére, amellyel idő, háztartási energia és munkaerő takarítható meg. A követendő német példát említi, a birodalom több városában folyó háztartás-munkatechnológiai vizsgálatok tapasztalatait olvasóival is megosztja.

„Németországban, Berlinben a Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit című intézmény „háztartási szakosztálya” segíti elő úgy tudományos, mint gyakorlati alapon is a háztartástechnika jobb megoldását. Ennek a szakosztálynak lelkes vezetője Georg Villwock, aki nekünk, magyar háziasszonyoknak is mindenkor szívesen állt háztartástechnikai kérdésekben rendelkezésünkre.”

– írja a szerkesztő.¹⁰⁴ Georg Villwock valóban a szerzők rendelkezésére bocsátotta ergonómiai vizsgálatainak eredményeit, a háztartási munka megkönnyítését bemutató rajzokat és fotókat. Ezekre a vizsgálatokra építve vázolja fel a könyv a racionális háztartás eszméjét és gyakorlati megvalósításának lehetőségeit. *A magyar úriasszony háztartása* reggel hét órától estig tartó munkanapot javasol, egy ebéd utáni, félórás pihenővel. Z. Tábori Piroska szerint a háztartás modernizálásának kulcsa ugyancsak a tervezésben és a megvalósulás kontrolljában rejlik. Olvasóit munkatervek készítésére sarkallja – a napi, heti, havonkénti és évi bontásban meghatározott feladatok kitűzését javasolja.

A korszak e témát körüljáró kiadványai kivétel nélkül leszögezik, hogy a házimunka értékes, sőt nemzetgazdasági szempontból is „értékteremtő” tevékenység. A házimunka nemzetgazdasági jelentőségének hangsúlyozását a német és angol-

¹⁰³ Z. TÁBORI P. é. n. 76.

¹⁰⁴ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 119.

szász gazdasági szakkönyvekből vették át. A forrást több munka is megjelöli, *A mai otthon* című kötet függelékében megtaláljuk az erre vonatkozó kiadványok listáját.

„Bár külföldön már régebben tanulmány tárgyát képezte a magánháztartás és a nemzetgazdaság közti összefüggés, mégis tulajdonképpen az 1929-i párizsi Nemzetközi Munkaügyi Kongresszus volt az első nagyarányú megmozdulás, amelyen úgy a háztartástudománynak, valamint még külön a háztartási munkának is – nagy jelentősége miatt – egy teljes napot szenteltek.”

– írja Stumpf Károlyné *A magyar úriasszony háztartásában*, majd részletesen beszámol az ott elhangzott előadásokról. A legfontosabb témaköröket szerzőnk a következőkben látta: a háztartási modernizáció megkímélheti a nőt a nehéz testi munkától, az így felszabadult energiát pedig azok más fontos területekre (család, önképzés) csoportosíthatják, a családi fogyasztás döntő hányadát a háziasszony végzi, így az általa meghatározott fogyasztás-szerkezet révén tevékenysége a nemzetgazdaságra is hatással van, végül pedig az előadók azt is kijelentették, hogy a háziasszonyokat felvilágosító propagandával kell munkájukban segíteni.¹⁰⁵ Kapitán Mária *A család élelmezésének könyvében* így ír erről a kérdésről:

„Nemzeti jólétünk biztosítása érdekében gazdálkodjunk mi is hasonló értelemben megértve a kor intő szavát, folytassunk irányított gazdálkodást. Kapja meg mindenki élete fenntartásához a szükséges javakat, de ne pazaroljunk fölöslegesen, a fölösleg nemzeti értéket képvisel, s annak célja a nemzeti vagyon gyarapítása.”¹⁰⁶

A tanácsadó könyvek témakörei

Család, gyermek

Az 1930-as évek tanácsadó könyvei a párválasztás kérdésében óvatosan nyilatkoznak, többnyire kevésbé tematizálják a társadalmi, vallási, életkori, vagyoni, iskolázottsági különbségekből származó esetleges konfliktushelyzeteket. Az 1930-ban megjelent *A család tanácsadója* viszont már a bevezetőben leszögezi, hogy amennyire lehet, igyekezzünk műveltségben, társadalmi állásban és vagyoni-

¹⁰⁵ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 43–44.

¹⁰⁶ KAPITÁN M. 1941. 5.

ni viszonyainkban is magunkhoz hasonló társat találni, mert így nagyobb esélyt adunk a kiegyensúlyozott kapcsolatnak.¹⁰⁷ Ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a feleség bármelyik szempontból bizonyos mértékig a férj felett álljon.

A női munkavállalást illetően a könyvek jellemző álláspontja, hogy az csak a jól szervezett, leegyszerűsített háztartásvezetés és a családtagok aktív közreműködése mellett képzelhető el. Az *Asszonyok Aranykönyve* megállapítja, hogy a középosztálybeli fiatal lányok hivatali munkája általános és helyesíthető is, ha az nem megy a háztartási ismeretek elsajátításának rovására.¹⁰⁸ Z. Tábori Piroska, a kötet női munkavállalásról szóló fejezetének (*A háziasszony kereseti lehetőségei*) szerzője számos otthon végezhető, kisebb jövedelmet nyújtó foglalatosságot ajánl a háziasszonyoknak. Ezt a megoldást érezhetően szerencsésebbnek érzi az otthonon kívüli munkavállalásnál. Ötletei – háztartási alkalmazottak betanítása, másolómunka, lámpaernyő-készítés, kötés és horgolás, hánccs- és szalmamunkák, apró dísz tárgyak készítése, karácsonyi és húsvéti „alkalmi holmi” készítése, befőzés stb. –, figyelembe véve, hogy a korszak középosztálybeli háziasszonya e munkákhoz nem igényelt külső segítséget, vélhetően nem hoztak túl sokat a konyhára.¹⁰⁹ A korszak egyik legnagyobb hatású háztartási szakembere, Arányi Mária 1942-ben *A kis háziasszony* című művében csak azoknak a nőknek ajánlja a pénzkereső munkát, akik a kettős terhelést maradéktalanul vállalni tudják.¹¹⁰ Ellenkező esetben a szerző szerencsésebbnek tartja a kevesebb családi jövedelemmel együtt járó otthoni munkát. A tanácsadó irodalomban erőteljesen megjelenő gondolat, hogy a női munkavállalás a családi életet terhelő körülmény.

Több szerző – úttörő módon – határozottan kiáll a háztartási munka családon belüli megosztása mellett. Érezhetően küzdenek azzal a feszültséggel, amely a háztartás modernizációjának igénye és a generációkon áthúzódó tradíció között feszül. Általánosnak mondható véleményük szerint a változások nem kérdőjelezhetik meg a nemi szerepek megszokott rendjét, a család hagyományos értelmezését. A harmincas évek tanácsadó irodalma a hagyományos női szerep fenntartására buzdít, miközben a kor kihívásaira való érzékeny válaszadást is elvárja olvasóitól.

„Jött a háború, s hirtelenül hozott nyomort egyeseknek. Az igények emelkedtek, az anyagi eszközök meg egyre fogytak, zsugorodtak [...] És a hitet fenntartani az általános bajban: ez is a magyar anya nagy hivatása volt és ez maradt máig is”

¹⁰⁷ Z. TÁBORI P. 1930. 11.

¹⁰⁸ Z. TÁBORI P. é. n. 164–165.

¹⁰⁹ Z. TÁBORI P. é. n. 166–181. Ezek az elképzelések már az általa szerkesztett, 1930-ban megjelent *A család tanácsadója* című „enciklopédikus” kötetben is feltűnnek: Z. TÁBORI P. 1930.

¹¹⁰ ARÁNYI M. 1942. 22–31.

– írja Kemény Gábor *Az Anyai szeretet Aranykönyve* című gyermeknevelési könyvben.¹¹¹

A gyermeknevelésre vonatkozó orvosi, pedagógiai tanácsok a századforduló útmutatóiban bukkannak fel először, az 1930-as években már kialakult, jól körülhatárolt gondolatkörként találkozunk velük. A gyermek fizikai-teszt gondozása éppen olyan hangsúlyt kap bennük, mint a szellemi fejlődéséről és pszichikai egészségéről való gondoskodás. *A magyar úriasszony otthona* című kötetben Csőke László gyermekorvos mindenekelőtt a csecsemőnek és környezetének fokozott tisztántartására hívja fel az olvasók figyelmét. A korszerű babaápolás fontos elemeként mindennapi fürdőt és rendszeres levegőztetést javasol.¹¹² Dr. Orosz Dezső, az Országos Stefánia Szövetség főorvosa 1938-ban megjelent „vezérfontalában” a korszerű gyermekgondozás legfontosabb összetevőinek a vitamin- és fehérjedús táplálkozást, a friss levegőt és a sok mozgást tartja.¹¹³ Pár évvel később, 1943-ban a *Zöldkeresztes* mozgalom a korabeli művelt világ legmodernebb csecsemőgondozási alapelveit foglalta össze egy csaknem százoldalas, szemléltető rajzokkal kiegészített kiadványban.¹¹⁴ A kötet orvos szerzői a rosszabb szociális helyzetben lévő anyák számára is követhető, egyszerű, könnyen megfogadható tanácsokat nyújtottak.

*„Ennek a kis kiadványnak a kiadásával az a célunk, hogy a fiatal anyákat könnyen érthető, de azért tudományos alapon győzzük meg bizonyos előítéletek káros voltáról s begyökeresedett rossz szokások ellen harcoljunk. A táplálkozás tudománya, s a lélektan rendkívüli haladást mutat az utolsó emberöltő ideje alatt. Praktikus eredményei általánossá kell, hogy váljanak, közkinccsé kell, hogy legyenek, különben a széles rétegek nem látják annak hasznát.”*¹¹⁵

Hangsúlyozzák az anyatejjel való táplálás jelentőségét. Részletes útmutatást adnak a csecsemőt körülvevő tárgyi környezet kialakítását illetően. A rajzokon gyakran egyszerű falusi miliőt látunk, a csecsemő pedig elégedetten fekszik a lát-

¹¹¹ KEMÉNY G. 1931. 150–151.

¹¹² SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934b. 194–196.

¹¹³ OROSZ D. 1938.

¹¹⁴ BIELEK T. – WALTNER K. 1943. – A Zöldkeresztes mozgalmat, mely az elmaradott magyar vidék hatékonyabb anya- és csecsemővédelmét tűzte zászlajára, 1927-ben hozta létre Johan Béla, az Országos Közegészségügyi Intézet Igazgatója. A zöldkeresztes karszalagot és kötényt viselő védőnők kerékpárral járták a falvakat és tanyákat. Felbecsülhetetlen szerepet játszottak – nemcsak az anya- és csecsemővédelem, hanem a vidéki lakosság felvilágosítása és egészségmegőrzése terén is.

¹¹⁵ BIELEK T. – WALTNER K. 1943. 3.

hatóan tiszta szobában vagy a tornácon elhelyezett ruháskosárban. Egy 1933-ban megjelent, a Corvin Áruház csecsemőkelengye akcióját hirdető füzet, *A csecsemőápolás száz aranyszabálya* egyik ábráján megfigyelhetjük a szerző álláspontját a kisbaba megfelelő elhelyezéséről: az egyszerűen, de egyértelműen polgári ízléssel berendezett szoba függönnyel elhatárolható részében, az ablak előtt áll a gyermek elhelyezésére szánt, kerekéken mozgatható kosár, mellette alacsony fiókos szekrény – minden bizonnyal a csecsemő ruhái, pelenkái számára.¹¹⁶

A gyerekszoba vagy legalábbis a gyerek számára fenntartott sarok fontossága a korszak szinte minden kiadványában előkerül. A szerzők felhívják a figyelmet ennek pedagógiai jelentőségére: a saját asztal, polc, ruhásszekrény rendben tartása a gyermek szocializációjának fontos eszköze. *„Rendet tartó családnak gyermeke is rendes, ebben a gyermek egyenest tükörképe a családnak”* – írja dr. Nógrády László *Az Anyai szeretet aranykönyve* című gyereknevelési útmutatóban.¹¹⁷ A példa és mindenekelőtt a szülőktől látott minta jelentőségét hangsúlyozza az *Asszonyok Aranykönyve* gyermeknevelés fejezete is.¹¹⁸ A szerző a napirend szigorú betartásában és a következetességben látja a nevelés sikerét. Dr. Csaba Margit a serdülő leány nevelésével kapcsolatban a modern női életforma súlyos konfliktusát vázolja:

*„Nagyanyáink idejében még egyáltalán nem okozott gondot a serdülő leány nevelése [...] A háború és az azt követő súlyos gazdasági leromlás rákényszerítette a nőt, hogy kilépve a védett családi körből a férfúval együtt harcoljanak kint az életben is a mindennapi kenyérért. A háztartás aprólékos gondjai és az édesanya felelősségteljes hivatása mellé vállalniuk kellett a főnök rigolyáit, a mások gyerekeinek neveltlenségét, az üzletfelek okozta ezer bosszúságot is. Hiába a legjobb szándék, a leányaikkal sokat, eleget törődni még időben is lehetetlenné vált.”*¹¹⁹

A *Pesti Hírlap* kiadványa mindenekelőtt a főzés és az evés kultuszának redukálásában látja az idő megtakarításának lehetőségét, mely éppen a gyermekekkel való foglalkozás terén hasznosulhat.¹²⁰

A tanácsadó könyvek elhanyagolt, elhallgatott témaköre a generációk együttélésének kérdése és az idős családtagok gondozása. Mindössze egy-egy elejtett megjegyzést találunk a speciális étkezési igényekről (például az emésztést segítő befőtt gyakori adásáról), de hiányolhatjuk az ezekhez szükséges gyakorlati ismereteket és lelki buzdítást.

¹¹⁶ *A csecsemőápolás...* 1933. 6.

¹¹⁷ NÓGRÁDY L. 1931. 116.

¹¹⁸ F. RÓBERT E. é. n.

¹¹⁹ DR. CSABA M. é. n. 209.

¹²⁰ STUMPF K. et al. é. n. 25.

Lakás, berendezés

Az otthon és a háztartás világát a teljesség igényével feltáró munkák leghosszabb és gyakran bevezető fejezete segítséget nyújt a megfelelő lakás kiválasztásához, használatához és berendezéséhez. Náday Pál, a kor kiváló építészeti szakírója *A lakásberendezés művészete* című könyvében összefoglalja a modern otthon ismerveit. A modern otthon reprezentáció helyett mindenekelőtt a benne élők kényelmét szolgálja. Füzérszerűen egymás után következő helyiségek helyett így célszerűbb az új elrendezés: a központi nappaliból nyíló önálló szobák. Náday elveket, ideákat vázol, a tanácsadó könyveket általában jellemző pragmatizmus-sal mutatja fel az ideális otthon képét.¹²¹

Az 1940 körül megjelent *Asszonyok Aranykönyve – A női tudnivalók enciklopédiája* című két kötetes, csaknem nyolcszáz oldalas tanácsadó könyv a századforduló monumentális vállalkozása, *A magyar család aranykönyve* alapján készült, a női olvasóközönségre való tekintettel azonban annál olvasmányosabb, színes és fekete-fehér képekkel illusztrált formában. A nagy példányszámban megjelent népszerű női olvasmány az otthon, gyermeknevelés, házimunka, szépségápolás, kézimunka témaköröket járja körül, akárcsak a mintául szolgáló munka, meglehetősen egyenetlen színvonalon. Lakáskultúra fejezetét a kor kiváló belsőépítész, Kaesz Gyula írta, aki nemcsak bútortörténeti áttekintést ad, de saját korának modern lakberendezése mellett is meggyőzően érvel.¹²² A korszerű lakásról vallott korabeli elképzeléseket a következő fejezetben Lengyel Kálmán tanulmányában részletesen is olvashatjuk.¹²³ Lengyel, maga is kora jó nevű építész számos remek enteriőrt mutat be, példái többnyire a budai hegyvidék újonnan épült házainak modern, a kor minden kényelmét kínáló otthonai. Az illusztrációnak használt képanyag nem a kispolgári, alsó középpolgári olvasóközönség szintjét mutatja: a harmincas évek modern villái és egy-kétszemélyes, csupa napfény luxus kislakásai elérhetetlen messzeségben voltak azokétól. A szerző folyamatosan reflektál erre az ellentmondásra, biztosítja olvasóit arról, hogy a nehézségekkel, kötöttségekkel maga is tisztában van. Életvezetési tanácsai is vannak: a nagy, ültetett vacsora helyett kapjanak a vendégek zsúrkocsin szervírozott teát, avagy a rohanó életforma természetes velejárója a konyhában való gyors étkezés, ehhez ott is lehet megfelelő „polgári” körülményeket teremteni. Az 1930-ban megjelent *A család tanácsadója* szoba-konyhás lakásban élő olvasót is feltételez, és igyekszik ebben a helyzetben jó tanácsokkal szolgálni. A német háztartási enciklopédia átdolgozása két oldallal később már a hatszobás lakásban ill. az önálló családi házban élők életvezetéséhez nyújt segítséget.

¹²¹ NÁDAY P. é. n. 83–85.

¹²² KAESZ GY. é. n.

¹²³ LENGYEL K. é. n.

Szinte mindig bérlakásokról beszélnek a szerzők, az általuk alkalmasnak tartott lakás bére a jövedelemnek körülbelül egyharmadát teheti ki. A választás szempontjai: közel eszen a családfő munkahelyéhez és a gyerekek iskolájához, megfelelő beosztású legyen, és ha lehetséges, világos, egészséges is. A szükséges méretet és szobaszámot illetően a tanácsadó könyvek óvatosan fogalmaznak, pontosan tudva, hogy a korszak súlyos lakáshelyzete a városi polgári családok tömegeit kényszeríti az igényeiket messze meg sem közelítő otthon használatára. A nehéz ellentmondást a korábbinál rugalmasabb szobaelosztással igyekeznek oldani: a szerzők jellemző álláspontja szerint az ebédlő-szalon-háló hármasát a nappali-háló vagy a férfi és női szoba kettőse válthatja fel. A kor több jelentős építész és lakberendezési szakembere megszólal a háztartási könyvekben: álláspontjuk szerint a közös hálószoba feladása a szerencsésebb megoldás, a férfi- ill. női szobában elhelyezett dívány megfelelő alvóhely, napközben pedig célszerű ülőbútor.

A tanácsadó könyvek „korszerű kislakásaiban” szinte mindig gyermektelen házaspárt találunk. Figyelemreméltó, hogy Nádai Pál könyve, *A lakásberendezés művészete* a hagyományos hálószoba mellett érvel, és a kényelmi szempontok mellett a családi élet védelmére hivatkozik. A fiatal pár itt „kétszobás lakásban ver fészket, a férfinak azonban olyan hivatása van, (orvos, ügyvéd vagy mérnök) hogy gyakran és váratlanul is gyakran kap látogatókat.” Az egyik szobát „kombinált szobának” rendezi be számukra, mely dolgozó, nappali és étkező is egyben. A másikat hálószobának szánja, bár felveti annak lehetőségét is, hogy ez a szoba kizárólag az asszonyé legyen.¹²⁴ Arányi Mária a modern életstílus szimbólumának tekinti az egyszoba-hallos otthont, majd hozzáteszi, hogy ez a lakástípus csak egyedülálló ember vagy házaspár számára nyújthat „úri” megoldást. A különemű gyerekek altatását a könyvek az azonos nemű szülővel együtt képzelik. A gyerekek megfelelő módon, külön szobában való elhelyezését csak legalább háromszobás lakásban tudják megoldani.

Természetesen részletesen tárgyalt téma a lakás korszerű berendezése. A historizáló bútorokról a szakértőknek egyöntetűen lesújtó véleménye van, a két háború közti magyar otthonokat jellemző altdeutsch, neobarokk és „kisbécsi” garnitúrákat a modern életvitellel teljesen összeegyeztethetetlennek tartják. A tanácsadó irodalom építész és lakberendező szakemberei a modern, sima vonalú bútorokkal berendezett lakást tekintik ideálisnak. A berendezés stílusát többnyire nem nevezik meg: a Bauhaus vagy Neue Sachlichkeit kifejezés helyett az egyszerű, korszerű vagy modern jelzőt használják. Kaesz Gyula, a kor kiváló bútortervező iparművésze a garnitúrák helyett az önálló, kombinálható kisbútorok használatát szorgalmazza. Álláspontja szerint a jól megválasztott egyedi bútorok a garnitúra hamis harmóniájánál lényegibb összhangot képviselnek. *A magyar*

¹²⁴ NÁDAI P. é. n. 113–114.

úriasszony otthonában Kaesz önálló fejezetben fejti ki az örökölt régi bútorok átalakítására vonatkozó elképzeléseit.¹²⁵ A korszak tárgyához, ez esetben a bútorokhoz való viszonyáról sokat elárul ez a képekkel bőségesen illusztrált rész. Elsősorban a faragott mosdószekrények, biedermeier kétajtós szekrények átalakítása tűnt célszerűnek: a modern úri otthon hasznos berendezési tárgyai, szekreter és könyvszekrény készülhetett belőlük. A *Háztartási számadó naptár* 1938-as füzeté is foglalkozik ezzel a kérdéssel. A szerző véleménye szerint elsősorban az egykori, nagyobb alapterületű lakások kényszerű kisebbre váltása indokolja a bútorok átalakítását: kicsinyítését és modernizálását. Javasolja a faragott ónémet és neoreneszánsz ebédlőbútorok, hálógarnitúrák átalakítását – a díszítések eltávolítása vagy akár a funkció megváltoztatása révén új, a modern életvitelnek jobban megfelelő bútor készíthető.¹²⁶ Arányi Mária is az új, modern és akár gyári előállítású bútort tartja a kispénzű polgári családok számára megfelelőnek, ugyanakkor a modern szerkezetet takaró stílborítást sem tartja elképzelhetetlennek.¹²⁷ A modern lakás korszerű luxuscikke lehet a keleti szőnyeg, amely azonban az olcsóbb, geometrikus mintázatú torontálival is helyettesíthető. A függöny szerepét illetően a tanácsadó könyvek egyöntetű véleményt képviselnek: a gazdagságot kifejező nehéz szövet és bársony drapériarendszer helyett a vászomból vagy grenadinból készült könnyű, sima függönyszárnyakat részesítik előnyben. Feltűnő, hogy az otthon és a berendezés témakörét mennyire uralja a kézimunka tematikája. A háztartási könyvek szerzői a magyaros kézimunkák népszerűsítésével hívták fel a figyelmet a népművészet megismerésének, polgári művelésének jelentőségére. A modern városi otthon természetesen nem igényelte a kézimunkák olyan mértékű használatát, mint amit a tanácsadó könyvek kézimunka-oktató szerzői sugalltak. Ezek a fejezetek szinte mindig szervesen illeszkednek a kiadványok gondolati rendszerébe.

A háztartási tanácsadó könyvek magától értetődően állást foglalnak a modern konyha berendezését és felszerelését illetően. Az új építésű lakások a korábnál kisebb alapterületű, nyolc–tíz négyzetméteres konyháját tartják ideálisnak, hiszen a kisebb területen a háziasszonynak munkavégzés közben kisebb távolságot kell megtennie. A konyha „laboratóriummá” válásának fontos elemeként többnyire szorgalmazzák, hogy a helyiség ne szolgáljon hálóhelyként a háztartási alkalmazottak számára. Náдай Pál 1932-ben megjelent *Ház, napfény, kert* című könyve a racionális háztartás utópiáját rajzolja fel. Amerikai mintára működő konyhája

„[...] a mai idők gyermeke és a holnapé. Szülőhelye az a lakás, melyben üzemgazdasági elvek szerint folyik a háztartás. Apja: a modern építész.

¹²⁵ KAESZ GY. 1934b. 22–41.

¹²⁶ OECONOMUS (szerk.) 1938.

¹²⁷ ARÁNYI M. 1942. 132–139.

Anyja a mai asszony, aki kenyeret is keres, feleség is akar lenni, s nem rabzolgája a takaréktűzhelynek.”¹²⁸

Nádai *A lakásberendezés művészete* című munkája pár évvel később német előképek alapján néhány nagy alapterületű, fafűtéses tűzhellyel ellátott „*Wohnküche*” képét is közli, bár a lakóhelyiségként használt konyha teljesen idegen a magyar polgári lakáshasználattól.

*„Németországban sokfelé egy ősi, érdekes konyhatípust élesztettek fel újra: a lakókonyhát. Ezt nálunk is sikerrel lehet alkalmazni kis családi vagy munkás-lakóházakon. A falusi egyszerűségű helyiségben sok kedélyes órát töltenek lakói és az ilyen helyen felnövő gyermekek az emlékek gazdag sorát viszik magukkal az életbe.”*¹²⁹

Z. Tábori Piroska elképzelése szerint a korszerű konyha kis alapterületű, berendezése pedig mindössze edénytartó szekrény, asztal, tűzhely, szék (a legtöbb konyhai munkát ülve is el lehet végezni), mosogató és szeméttartó láda. *„Bármennyire fáj is a szívünk nagyanyánk csillogó holmijáért, amit mai háztartásunkban csak porfogónak, tisztogatnivalónak használunk, tegyük félre”* – javasolja.

Étkezés

A háztartási tanácsadó könyvek elmaradhatatlan és többnyire legrészletesebben tárgyalt témaköre az étkezés: a napi vagy heti étlap megtervezése, a nyersanyag beszerzése, az ételek elkészítése, a terítés és a mosogatás. A mindennapi élet olyan területe volt ez, amelyben a kor háziasszonya valóban külső segítségre szorult, és az új gyakorlat kialakításában mindenekelőtt a „szakirodalomra” támaszkodhatott. A korszak tanácsadó könyvei szinte kivétel nélkül leszögezik, hogy a megnehezedett gazdasági helyzet csak új stratégia alkalmazásával kezelhető. A középosztálybeli háziasszonyok az alkalmazottak számának csökkenésével vagy az alkalmazotti segítség teljes hiányával szembesültek. Ez a körülmény és a családi jövedelem radikális csökkenése a középosztálybeli háztartás egyszerűsítését követelte. A leegyszerűsített háztartás vezetése elsősorban az étkezés háború előtti normáinak átalakítását jelentette. A tanácsadó könyvek kísérletet tesznek arra, hogy a polgári hagyományokat megtartva, olcsóbb nyersanyagokból készült, kevesebb fogásból álló étkezéseket, menüsorokat állítsanak össze. Felhívják a figyelmet arra, hogy a háztartási energia és idő a nagyobb adagban

¹²⁸ NÁDAI P. 1932.

¹²⁹ NÁDAI P. é. n. 138.

való főzés révén is megtakarítható. Biztosítják olvasóikat, hogy az egyszerűbb étkezés nem érinti az életforma lényegét, különösen akkor nem, ha az ételek elkészítése, tálalása terén a megszokott igényességgel járnak el.

Az új elvek elfogadtatását nemcsak az anyagi nehézségek segítették, hanem az étkezéshez való viszony radikális változása is. Az első világháború után gyors átalakuláson ment keresztül a női szépségideál: a korábbi kerekded formákat és fűzővel biztosított karcsú derekat a test természetes vékonysága váltotta fel. A könnyű és laza fehérmemű, valamint az alak vonalát lágyan követő rövid ruha nem adott lehetőséget a „rejtőzésre”. A fogyókúra illetve a diéta a „művelt világban” általánosan elterjedt. Ezzel egy időben az étkezés minőségi kérdéssé vált: a kevés, de tápanyagban, vitaminban, fehérjében gazdag ételek fogyasztásának kultusza terjedt.¹³⁰

Az 1930-as évek tanácsadó könyveiben a főzést és az étkezést illetően két, egymásnak némiképpen ellentmondó diskurzust találunk. Az egyik álláspont szerint a jó konyha a meleg családi élet alapja, a rá fordított energia pedig többszörösen is megtérül. Emellett jelen van egy másik, nem kevésbé pregnáns vélemény is: a főzés időrabló tevékenység, nem érdemel annyi figyelmet, mint amennyit a háziasszonyok erre szánnak. A kétféle vélemény a kiadványok többségében feloldódik, a szerzők a gyorsabb, egyszerűbb konyhai tevékenység mellett agítálnak, de nem engednek abból, hogy az étkezés továbbra is a családi együttlét alapja legyen. Ugyanakkor a napi kétszeri, többféle meleg étel készítésének terhe alól való felmentésre is találunk példát, s nemcsak a háborús években, hanem már 1934-ban is:

„A friss vacsora készítését ma már kevés család engedheti meg magának 1. anyagilag, 2. mert felesleges erő és időpazarlást jelent. Ha azonban délben majdnem egy fáradtsággal és tüzelőanyaggal annyi főzeléket készítenk, hogy vacsorára is kerüljön belőle s a főzelékre, ha délben húst, s vacsorára – mondjuk töltött zsemlyét vagy bundáskenyeret, vagy burgonyakroketet teszünk, sokgyermekes családnak kiadós, tápláló és változatos, és főleg takarékos étrend állítható össze.”¹³¹

Olvasóinak menüsört ajánl szinte valamennyi tanácsadó könyv, figyelembe véve az évszakok változó nyersanyagkínálatát. Az alapanyagok beszerzését illetően több visszatérő tanácsot találunk. A szerzők a táplálkozásra fordítható összeget a családi jövedelem harminc százalékában állapítják meg. Mivel ez a két-háromszáz pengős fizetések esetében nem több mint 70–90 pengő, a négy-ötffős család napi háromszori étkezésének összeállítása bizony nekik is komoly

¹³⁰ CHAHINE N. et al. 2001. 106–121.

¹³¹ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934b. 97.

fejtörést okozhatott. Költségkímélés céljából hetente többször is déli maradékot irányoznak elő vacsorára. A szerzők alapelveként kötik a háziasszonyok lelkére, hogy a kereskedelembe dömpingcikként kapható árut vásárolják, a primőrök fogyasztása felesleges luxus.

„Mindent a maga idejében! Ez legyen a takarékos konyhát vezetők jelszava. A primőrökkel ne nagyon foglalkozzanak, majd meglátják, hogy a spár-ga, a karfiol, a zöldbab, a tök, az uborka, az ananászdinnye, az ifjú rántanivaló csirke, az idei liba és sok más pompás ennivaló mint száll alább az elérhetetlen magasságokból, hogy megfelelő időpontokban megjelenjék a takarékos háztartás asztalán”

– írja a korszak legnépszerűbb szakácskönyve, az *Ínyesmester*.¹³²

A szerzők tartós élelmiszerek, hüvelyesek, rizs, fűszerek havonta egyszeri beszerzését javasolják, így a vevő kevésbé van kitéve az esetleges becsapásnak, túlszámlázásnak és a csomagolóanyagot is csak egyszer kell megvásárolnia. Egyöntetűen tanácsolják olvasóiknak a tej és a pékáru naponkénti házhoz szállíttatását, amit már csak azért is bátran tehettek, mert ezt a szolgáltatást korszakunkban az élelmiszerüzletek többsége országszerte ingyen kínálta. Szerzőink a háziasszonyoknak heti többszöri piaclátogatást javasolnak, mindenekelőtt a háztartás zöldség- és gyümölcsszükségletének kielégítésére. A középosztálybeli konyha számára hetente négy-öt alkalommal ajánlanak hústételt, illetve belsőséget vagy hústerméket, aminek beszerzésére a megfelelő alkalom több szerző szerint is a család késő délutáni, kora esti sétája.¹³³

Feltűnő, hogy az élvezeti cikkek említésre sem kerülnek, alkohol, feketekávé, tea nem vagy csak kivételesen szerepel az általuk javasolt menüsorban. A tea a középosztály körében elsősorban reggeli italként volt jelen, délutáni-esti fogyasztása kevésbé volt jellemző. Ugyancsak ritkán, hetente egy-két alkalommal találunk gyümölcsöt és süteményt az ajánlatokban. Az összeállítások a hagyományos magyar polgári konyha jellegzetes fogásait tartalmazzák. Reggelire többnyire tej vagy kakaót, kenyeret, vaját, mézet, lekvárt vagy szalonnát javasolnak. Ez utóbbi főként a paraszti étkezés része, reggeliként is mindenekelőtt a paraszti kultúrában volt szokásos. Abban a kérdésben, hogy a szalonna fogyasztása megjelent-e a városi középosztály étkezési szokásaiban, a háztartási tanácsadó irodalmat mindenképpen forrásnak tekinthetjük. Mivel ez az ajánlat rendszeresen megtalálható bennük, bizonyosra vehetjük valamilyen szintű jelenlétét. Saját kutatásaim alapján is azt mondhatom, hogy a két háború között a keresztény városi középosztály táplálkozásában a szalonna fogyasztása általánosnak mond-

¹³² MAGYAR E. 1932. 11.

¹³³ WLASSITS I. 1934. 129.; Z. TÁBORI P. 1941. 26.

ható. Nyári ételként – paprikával, paradicsommal – kifejezetten kedvelt volt. A tanácsadó könyvekben a szerényebb jövedelmű családok számára két fogásból álló ebédajánlatokat találunk, melyek első fogása kivétel nélkül leves, a második pedig valamilyen egytálétel, hús körettel vagy főtt ill. sült tészta. Ezek a családok vacsorára maradékot vagy hideg ételt ehettek, ritkábban egyszerű egytálétel-javaslatot is találunk a nekik szánt menüsorban. Az 1941-es *A család élelmezésének könyvében* hetente egy vagy két alkalommal feltűnik az egyfogásos ebéd is, ez azonban általában húsétel.¹³⁴

A havi legalább 3-400 pengő jövedelemmel rendelkezők számára háromfogásos ebédet irányoznak elő, ez esetben a levest mindig húsétel és valamilyen tészta követi. Ezekben a háztartásokban – joggal feltételezve alkalmazottat – frissen főzött meleg vacsora kerülhet az asztalra. Az ötletek figyelembe veszik az évszakok eltérő lehetőségeit. Az 1930-as években ez nemcsak a zöldség- és gyümölcskínálat szűkülését-bővülését jelentette, hanem a tojás és a fiatal baromfi árának idényjellegét is. A menüsorok összeállításában a szerzők mindenekelőtt a változatosság szempontját vették figyelembe. A téli időszakban is naponta javasolnak főzeléket vagy salátát – az ekkor beszerezhető áruk mellett a háziasszony által eltett zöldségfélék felhasználásával. (A befőzés a korszak szakácskönyveinek, háztartási tanácsadó könyveinek fontos része, és önálló kiadványok is megjelentek e témakörben.)¹³⁵ A javasolt ételek a közép-európai konyhakultúra megszokott fogásai, a kísérletezés, új ötletek bevezetése nem jellemző a kínálatra. Így sem szűk azonban a választék: az ételek a hosszabb, több hetes ajánlatokban sem ismétlődnek. Az ajánlatokban is érvényesül a korszaknak az a táplálkozási szlogenje, hogy a család asztalára kerülő étel „tápláló” legyen, vagyis nemcsak kellő vitamint, fehérjét tartalmazzon, hanem lehetőleg magas kalóriatartalommal is rendelkezzen. A korszak modern elvei kiemelkedő értéket tulajdonítottak a tejtermékeknek (mindenekelőtt a vajnak), a húsnak és a korabeli szóhasználatban „főzelékfélének” nevezett zöldségeknek. Az ételsorokat tehát a szerzők úgy állították össze, hogy lehetőleg minden napra jusson hús vagy húskészítmény, tejtermék és zöldségféle, esetleg gyümölcs. Péntekre a tanácsadó könyvek ajánlatai nem tartalmazzak húst. Esetenként halat, de többnyire zöldségételt vagy tésztát javasolnak. A harmincas évek végétől egyre több kiadványban tűnik fel a gyümölcs nyersen való fogyasztásának javaslata. *A mai otthon* szerzője az élelmezés jelentőségének társadalmi méretű csökkentését javasolja. A nyerskoszt és az egyszerűbb ételek fogyasztásával megtakarított pénz hasznosabb dolgokra, például öltözködésre fordítható.¹³⁶ 1941-ben Kapitán Mária „népgazdasági szempontokat” is figyelembe véve hétköznapra mindenkinek kétfogásos ebédet javasol. Ajánlatai

¹³⁴ KAPITÁN M. 1941.

¹³⁵ Vö. pl. KAPITÁN M. 1936.

¹³⁶ Z. TÁBORI P. é. n. 183.

többnyire a német nemzetiszocializmus *Eintopfgericht*jeinek, egytálételeinek magyar változataiból és tésztából állnak. Ilyenek a szerző szerint: gulyásleves, bableves csülökkel, székelyleves, székelygulyás, mindenféle töltött főzelék, mindenféle főzelék feltéttel vagy benne főtt hússal, mártásos hússok, pörköltök köretekkel, salátákkal. Stumpf Károlyné az *Eintopfgericht* magyar változataként a következőket említi: gulyásleves burgonyával és csipetkével, székelygulyás káposztával, töltött káposzta, pörköltök galuskával vagy burgonyával.¹³⁷ Vasárnapra a tanácsadó könyvek a legtakarékosabb háziasszony számára is háromfogásos ebéd készítését irányozzák elő, a levest húsétel követi körettel, az étkezést pedig sütemény zárja. Ezen a napon a vacsora többnyire hideg étel, esetleg az ebédre maradt hús frissen készített körettel. Mivel vasárnap délután a háztartási alkalmazottak általában „kimenőt” kaptak, így az aznapi vacsora a polgári családokban hagyományosan egyszerűbb volt, illetve hideg ételeket tartalmazott.

A háború és az ellátási nehézségek fokozódása újabb és újabb tanácsadó könyvek megjelenését segítette. Z. Tábori Piroska a cukorjegy bevezetésekor, 1940-ben könyvet írt *Készüljünk a télre! Időszerű tanácsok a magyar háziasszony számára* címmel a lekvárok és befőttek cukor nélkül való eltevéséről.¹³⁸ Egy évvel később Kapitán Mária az édességek és befőttek mézzel való édesítését javasolja, sőt a mesterséges cukorpótlók használatát is elképzelhetőnek tartja.¹³⁹

„A jelenlegi háborús időkben fokozottan szükség van arra, hogy az élelmszereinkben lévő értékes tápanyagok előkészítés és főzés közben ne pusztuljanak el, mert ezekre a tápanyagokra szükség van fajtánknak, hogy egészséges és munkabíró lehessen.”

– olvashatjuk a Magyar Királyi Közellátásügyi Miniszter Közellátási Hivatala által kiadott füzetben, amely változatos burgonya- és káposztarecepteket közöl, figyelembe véve a zsiradék-, hús- és tojáskorlátozásokat is.¹⁴⁰

Z. Tábori Piroska 1941-ben jelentette meg *Háztartás háztartási alkalmazott nélkül* című háztartási és életvezetési útmutatóját.

„A ma háztartása más, mint a régi. Minden idő kialakítja a maga életformáit. Nem hiszem, hogy jobb sora volt a háziasszonynak, mikor – igaz – két-három személyzet nyüzsgött körülötte, de mindegyikért ő volt a felelős és ettől a dolgoztatási munkától, felelősségtől nem volt ideje embernek lenni! Amikor az evés olyan fontos szertartás volt, hogy elkészítésére, utó-

¹³⁷ STUMPF K. é. n. 116–117.

¹³⁸ Z. TÁBORI P. 1940.

¹³⁹ KAPITÁN M. 1941. 11.

¹⁴⁰ *Mit együnk...* 1942. 3.

munkálataira ráment a nap és nem jutott idő lelki életre sem! [...] A mai élet másfajta nehézségeket hozott! De milyen szép és jó dolog megküzdeni a nehézségekkel!”

– írja a bevezetőben.¹⁴¹ 1942-ben a *Magyar Orvosi Hírlap* adta ki dr. Huzly Imre *Ember, hogy élsz?* című ismeretterjesztő könyvét, mely arról igyekszik meggyőzni ellátási nehézségekkel küzdő olvasóit, hogy a táplálkozáshoz rengeteg tévhit, rossz beidegződés kapcsolódik. Előtérbe kellene kerülniük a biológiai szempontoknak, a helyes tápanyagfelvételnek, a vitaminellátásnak, amelyek mellett eltörpülnek a gasztronómia kérdései. A különös iróniával fűszerezett könyvhöz egy diétás nővér írt hosszabb utolsó fejezetet *Mit miből, ha nincs miből?* címmel. Csébi Márffy Natália nemcsak a kor szlogenjét, az egytálételt hirdeti, és ad ötleteket különféle válfajaihoz (húskételek helyett a sokféleképpen elkészíthető „húsosételetek” ajánlja, számos példát hoz a főzelékes, kásás és tésztás variációkra), de a magyar városi konyhában kevésbé elterjedt húsfélék, mindenekelőtt a nyúl és a birka mellett is propagandát fejt ki. A „hústalan napokra” különféle húspótlókat javasol, és biztosítja olvasóit, hogy egészségükért ezeken a napokon tették a legtöbbet.¹⁴²

A háztartási tanácsadó könyvek elmaradhatatlan fejezete az, amely a vendéglátás kérdéskörét taglalja. Megemlékeznek a békeidőkről, amikor a hagyományos magyar vendéglátást semmi sem akadályozta: a középosztálybeli családok nagy lakásban éltek, személyzetet tartottak, a társaság által elfogyasztott étel és ital pedig nem terhelte meg a családi költségvetést. A sokat emlegetett „megváltozott gazdasági körülmények között” a háziasszonyok ugyancsak rászorultak az útmutatók praktikus tanácsaira. A legkézenfekvőbb javaslat, hogy a szokásos ebéd vagy vacsorameghívás helyett délutáni teára vagy vacsora utáni likőrre, feketekávéra invitálják vendégeiket. Véleményük szerint bőven elég az italhoz kínált aprósütemény vagy gyümölcs. A tanácsadó könyvek a délutáni tea vagy a vacsora utáni szerény vendéglátás terítékét nem a hagyományos módon, minél látványosabban megterített asztal formájában képelték el. Olvasóiknak azt javasolták, hogy kisasztalon vagy az új kisbútoron, a zsúrkocsin helyezték el a poharakat, a szervizt, az evőeszközt, a szalvétákat és a kínálásra szánt falatokat, italokat. Így a vendég számára is egyértelmű, hogy az együttlét nem a túlzásba vitt és egyébként senki által nem kívánt traktárról szól (*II. kép*).

Ezt a könnyedséget fejezte ki a súlyos fehér damasztabrosz helyett javasolt, színes lenvászonból készült úgynevezett *zsúrabrosz* vagy a terítékek alá helyezett *raffia-szett* (sic!). Annál fontosabb az igényes társalgás, a vendéggel szemben tanúsított figyelem. Az „intelligens középosztály” tehát (Stumpf Károlyné,

¹⁴¹ Z. TÁBORI P. 1941. 3.

¹⁴² CSÉBY MÁRFFY N. 1942. 271–275.

a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének alelnöke, a szervezet Háztartástani Szakosztályának elnöke gyakran él ezzel az elnevezéssel) a tanácsadó könyvek szerint a befektetett szellemi energiával pótolhatja a hiányzó anyagiakat. A kiadványok egységes álláspontja szerint a kisjövedelmű középosztálybeli családok az ünnepi étkezéseket a megelőző hetekben fogyasztott szerényebb fogásokon takaríthatják meg. Ünnepe és hétköznap határozott különválasztását, az ünnepre való felkészülést és azok lehetőségei szerinti fényét a tanácsadó könyvek határozottan szorgalmazzák.

11. kép. Zsúrkocsi (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz.: 540-196).

Háztartási felszerelés, gépek

A lakás és a háztartási felszerelés tisztántartásának, gondozásának kérdésköre természetesen minden háztartási tanácsadó könyv fontos fejezete. Az 1930-as években és az 1940-es évek elején ebben a témában kétféle szemlélet jelenlétét, sőt, sokszor egyetlen kiadványban való keveredését figyelhetjük meg. A takarítás, portalanítás, mosás és mosogatás technikájának a korábbi magyar nyelvű háztartási irodalomban kiérlelt módszerei hagyományozódtak, ezek az elképzelések a korszakunkban írott kiadványokban is – sokszor évtizedekkel korábbi normát mutatva – megjelentek. Ugyanezekben az években megtaláljuk az alapvető háztartási munkák újfajta végzésére irányuló törekvéseket is.

A magyar úriasszony háztartása középosztálybeli olvasóközönségét a háztartási gépek megvásárlására biztatja. *A mai otthon* szintén arról igyekszik meggyőzni a háziasszonyokat, hogy a gépek beszerzése jó befektetés. Egy német kiadvány átdolgozásával készült *1000 jótanács* (amely több kiadásban több tízezer példányban jelent meg) olvasóit a háztartási vegyi áruk sokaságának használatára sarkallja, egyértelmű, hogy a fejlett német vegyipar termékeit használó német

háztartások számára szerkesztett kötet tanácsai Magyarországon kevésbé használhattak.¹⁴³ Z. Tábori Piroska véleménye ugyancsak az, hogy a házimunka egyszerűsítésének legkézenfekvőbb módja a gépesítés, ami azonban a tömegek számára elérhetetlen. A gépek ára viszont gyorsan megtérülhet – a porszívó költsége például nem nagyobb a seprűre és kefére két esztendő alatt kiadott összegnél. *A mai otthon* építész szerzője célszerűnek és méltán népszerűnek tartja a gáztűzhelyt és a gázzal működő vízmelegítőt. Nagy lelkesedéssel beszél az elektromos készülékekről is, de megállapítja, hogy a villanyvasaló, az elektromos padlókeféző, a keverésre, aprításra való villanymotor fokozottan balesetveszélyes, így használata nagyobb körütekintést igényel.¹⁴⁴

Az *Asszonyok aranykönyve* szerényebb anyagi viszonyok között élő olvasótáborára számára elsősorban nem a drága háztartási gépeket ajánlja, hanem a munkát megkönnyítő célszerű eszközöket, szerszámokat. A takarítás könnyítésére például nyeles, méghozzá hajlított nyelű lapátot és partvist javasol.¹⁴⁵ *A Pesti Hírlap Új szakácskönyve* és *1001 jótanács háziasszonyoknak* című kiadvány szerkesztője megnyugtató a könyv szerény jövedelmű olvasóit, hogy

„[...] a háztartás ésszerű vezetésének nem a modern eszközök és háztartási gépek beszerzése az egyetlen vagy fő feltétele. A háztartás ésszerű megoldása elsősorban attól a lelki, szellemi felkészültségtől függ, amellyel a modern háziasszonynak rendelkeznie kell, hogy háztartását valóban ésszerűen és a mai kor haladásának és igényeinek megfelelően tudja ellátni.”

A továbbiakban felsorolja azokat az eszközöket, amelyek széles tömegek számára elérhetőek lehetnek, és amelyek nemcsak megkönnyítik a munkát, de segítségükkel meg lehet takarítani háztartási energiát (sípólófazék vagy magasnyomású gőzfazék, toronyedények), munkát (jénai edény, „tejörző”), vagy meg lehet őrizni az élelmiszerek tápanyagtartalmát (főzelékpároló betét).¹⁴⁶

Hevesi Sándorné *Az ideális háztartás* konyháról szóló részében pontosan meghatározza azoknak az eszközöknek a körét, „melyek még egy leépített háztartásban is okvetlenül szükségesek”. Véleménye szerint még egy ilyen háztartásnak is szüksége van többek között fagylaltgépre, többféle darálóra, spékeltőtre, puding- és kuglófformára. *Az ideális háztartás* éléskamráját a szerző aprólékos gonddal rendez be, ott tartja a jégszekrényt, a polcokon a korábban megszokott

¹⁴³ VESER-DUTTI, E. é. n.

¹⁴⁴ Z. TÁBORI P. (szerk.) é. n. [1928]

¹⁴⁵ Z. TÁBORI P. (szerk.) é. n.

¹⁴⁶ STUMPF K. é. n. 25.

befőttésüvegek és savanyúságok mellett pedig a különböző gyümölcs- és zöldségkonzerveket is, melyek kiséghethetik a háziasszonyt a váratlan helyzetből.¹⁴⁷

Varrás, kézimunka

Az 1930-as években a varrás és a kézimunka kedvelt és városi körökben is elterjedt női időtöltés volt, melyhez az újságok, kiadványok és tanácsadó könyvek önálló fejezetei bőséges útmutatót adtak. A tevékenységhez ekkor még kiváló alapot nyújtott az iskolai oktatás, így a tanácsadó könyvek az olvasóik haladó szintű ismereteire támaszkodva további ismereteket kínálhattak. Gyermekruha- és fehérneművarrás kézzel és géppel, ruhaneműk hímzése, textíliák javítása, kötött és horgolt ruhaneműk készítése, ágy-, asztalnemű és más lakáskiegészítők különféle kézimunkákkal való díszítése, játékok, ajándékok készítése – a szerzők ötletei szinte korlátlanok voltak. Míg a kézimunka városi, középosztálybeli körökben a szabadidő eltöltésének és az önkifejezésnek egyik formája volt, a varrás – elsősorban a textilnemű javítása – mindennapi, fontos házimunka. A tanácsadó könyvek többségének mégis az előbbiről van több mondanivalója. A praktikus ötleteket jellemzően történeti/néprajzi ismeretek terjesztésével kötötték össze.

Az *Asszonyok Aranykönyve* legrészletesebben tárgyalt témaköre is a kézimunka. Palotay Gertrúd, a terület legjelentősebb hazai szakembere csaknem százötven oldalas tanulmányban mutatja be a magyar úri hímzéseket és tájegysegekre bontva a paraszti hímzéseket.¹⁴⁸ A gazdag képanyagot az Iparművészeti Múzeumból és munkahelye, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának textilgyűjteményéből válogatta. A művelődéstörténeti felvezetés után a kézimunka modern formáit, a hagyományok jelenkori alkalmazását ismerteti – horgolás, csipkeverés, recemunka, applikáció és mindenekelőtt hímzés szerepel a bemutatott technikák között. Palotay Gertrúd – akárcsak a műfaj szinte valamennyi korabeli művelője és kutatója, mindenekelőtt Tüdös Klára, Ferencz Kornélia és Kerékgyártó Adrienne – a korszerű magyar kézimunkastílus megteremtését szorgalmazta. Az *Asszonyok Aranykönyve* erre kiváló lehetőséget adott: a népszerű tanácsadó könyv hosszú kézimunka-fejezetének és a magyaros divatot Farnady Ilonka rajzaival bemutató oldalaknak a hatása nemcsak a megjelenés idején volt nagy jelentőségű, de évtizedekkel később is tetten érhető.¹⁴⁹

A magyar úriasszony otthona kézimunka-fejezetének felfogása a könyv modern tárgyi világához közelít: a nehéz bársony és plüss helyett könnyebb alapanyagokat, elsősorban len- és pamutvásznat ajánl, világos színekben, kevesebb,

¹⁴⁷ HEVESY S. 1935. 17–20.

¹⁴⁸ PALOTAY G. é. n.

¹⁴⁹ Z. TÁBORI P. (szerk.) é. n.

lazább hímzéssel díszítve. A szerző Kerékgyártó Adrienne ezúttal is igyekszik olvasóit a kézimunka 19. századi, historikus, kispolgári formáitól a népművészeti hagyományok megismerése és használata felé fordítani. A népszerű tanácsadó könyvnek ez a fejezete azonban az otthon berendezése szempontjából kevésbé hangsúlyos.¹⁵⁰

A német munka átdolgozásával készült *A mai otthon* című kötet kézimunka-fejezete világosan elhatárolja magát az idejétmúlt technikáktól és témáktól:

*„A mai nő nem szentel millió öltést holland vízimalmok plüssbe foglalt genre-képének, nem is horgol kilométer hosszú csipkebetéteket... nem hímez tűfestéssel vízililiomokat a tüpárnájára, de nem is köt harisnyát, mert tudja, hogy nincs értelme a céltalan, értelmetlen időpocsékolásnak, de az olyan munkának sem, melyet olcsóbban, tartósabban és szebben készít már a gép.”*¹⁵¹

Amit mindezek helyett ajánl, a kézi kötés, mellyel praktikus és divatos férfi-, női- és gyermekruha készülhet, másrészt a történeti hímzéstechnikák, például az úri hímzés igényes átültetése, a recehímzés, a biedermeier gyöngyszövés és a vert és varrott csipkemunkák. Mintát kínál a korszak kedvelt lenvászon, aszúrozott zsúrterítőinek elkészítéséhez is. Az ötletek között megjelenik a jávai batik és az ír gipür csipke is.

A kelengye gyűjtése a középosztálybeli családokban ebben az időszakban még többé-kevésbé élő szokás volt, így a háztartás- és életvezetési tanácsadó könyvek is foglalkoznak vele. A téma szinte mindig összekapcsolódik a paraszti háziipar támogatásának propagálásával.

„Minden háziasszony felhasználja az alkalmat, s ha jó len, vagy kendertermő vidéken fordul meg, vagy alkalma van hozatni, vesz néhány konyharuhát és feltörlőnek valót, ebből jut mindig a kelengyébe is pár darab”

– írja Kerékgyártó Adrienne, a Nőipariskola kézimunkatanára.¹⁵² A továbbiakban nyolcszáz pengő értékű stafirung vásárlását illetve készíttetését javasolja a középosztálybeli családok lányai számára. A „szerény, modern kelengye” testi fehérműt, ágy- és asztalneműt tartalmaz, jó minőségű alapanyagból, megbízható helyen elkészítette. A szerző – érzékelve, hogy az általa megnevezett összeg megterhelő lehet – sietve hozzáteszi, hogy a kelengye egyes darabjai otthon is elkészíthetők. A háztartási tanácsadó könyvek az 1930-as években már a kelengye-

¹⁵⁰ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934b.

¹⁵¹ Z. TÁBORI (szerk.) é. n. [1928] 246.

¹⁵² KERÉKGYÁRTÓ A. 1934. 76–85.

gyűjtés szokásának sajnálatos visszaszorulását állapítják meg. A jelenség mögött a divat új területekre (pl. a háztartás textíliái) való nyomulását vélük felfedezni.

Korszakunkban kedvelték a színes ágy- és asztalneműket, a gazdag hímzés és csipke helyett pedig a lényegesen kevesebb díszítést. A kelengyének szánt ágy- és asztalneműn a korábban megszokott monogram új megfogalmazása válik elterjedté: a rátett, körbeszegett, viszonylag nagyméretű betűk követik a korszak modern tipográfiai gyakorlatát. A kender- vagy pamutvászon kéztörölők és törölközők mellett megjelent a hurkolt technikával gyárilag készült dörzstörölköző.

A kiadványok szerzői figyelmeztetik olvasóikat, hogy az egyházi, állami és családi ünnepek megtartása az „úri” életformával együtt járó kötelesség. Leszögezik, hogy a megemlékezés nem anyagi kérdés, a háziasszonyok vagy a családban élő fiatal lányok ízléssel és szorgalommal alkalomhoz illő dekorációt, apró meglepetéseket készíthetnek. Karácsonyi és húsvéti terítők, tálcakendők, kenyérkosárba való terítőcskék elkészítését is javasolják, mert meggyőződésük szerint ezek az egyedi tárgyak nemcsak az ünnep hangulatát fokozzák, de a családi összetartozást is erősítik. Olyan kollekción gyűlhet így össze, melynek darabjait csak egyszer kell elkészíteni, majd az ünnepeken évről-évre elő lehet venni. A szerzők a karácsonyi és húsvéti ajándékok terén is érvényesítik a takarékoság és a racionalitás elvét. Elöl jár ebben a kézimunka kérdéskörét a legrészletesebben tárgyaló *Asszonyok Aranykönyve*, amely sokféle ötletet javasol olvasóinak a maradék anyagokból, fonalakból való használati tárgyak készítéséhez: a leírások és rajzok alapján többek között viaszosvászonból vagy posztóból varrt, kitömött játékallokat, hímzett imakönyv- és kártyatartókat, könyvborítókat készíthettek az olvasók.¹⁵³

---

¹⁵³ Z. TÁBORI P. (szerk.) é. n.

TÁRGYAK A HÁZTARTÁSBAN ÉS A MÚZEUMBAN

Tárgyak és feladatok az 1930-as évek modernizálódó városi háztartásában

Látszólag nem mérhető az a munkamennyiség, amelyet a szerteágazó feladatokkal rendelkező falusi (paraszti), illetve a lakáshoz kötött városi (polgári) háztartás ad a háziasszonyoknak. Hogyan merülhet föl egyáltalán az összehasonlítás gondolata? A városi háztartás történetéről való diskurzus kialakítását nemcsak elégtelen tudásunk nehezíti, de annak a biztonságának a hiánya is, amelyet a magyar néprajztudomány a paraszti munkavégzéssel, háztartással kapcsolatban már régen kialakított. Míg a paraszti munkavégzésről pontos adataink vannak, és a női feladatok köréről is bőséges információkkal rendelkezünk, az 1930-as és a háború alatti évek középosztálybeli háztartásaiban tevékenykedő nők leterheltségéről inkább csak elképzeléseink lehetnek. Az etnográfia szempontjai – a feladat, a ráfordított idő, az eszközök, a munkában résztvevő személyek stb. – a városi háztartási munka vizsgálatára is érvényesnek tűnnek. Annyi bizonyos: a korabeli paraszti háztartásvezetéshez hasonlóan a középosztálybeli városi is időigényes és nagy figyelmet kívánó munkavégzést jelentett.

A házimunka mennyiségét és szerkezetét szorosan meghatározta az a tény, hogy a háztartásban hányan éltek együtt, hány gyerekről kellett gondoskodni, volt-e ellátásra szoruló idős ember és olyan, aki a háziasszonyon kívül kivette a részét a munkából. A középosztálybeli család ellátását egyre kevesebb bentlakó cseléd segítette, amiben a gazdasági kényszerűségen túl a modern ember növekvő intimitásigénye is szerepet játszott. Az anyák ugyanakkor többnyire igyekeztek leánygyermeküket a házimunkába bevonni. Bár a tanácsadó könyvek a fiúktól is ezt várták el, az ő részvételük a közös munkában korszakunkban jóformán nem volt gyakorlat.

A középosztálybeli háztartást a napirend szigorú betartása jellemezte. Az azonos időben való felkelés, az étkezések kötött időpontja, a házimunka napi és heti rendje a középosztálybeli háztartási munkavégzés kiegyensúlyozottságát biztosította. A hétköznapi pihenéssel töltött vasárnapok szakították meg. A háziasszonyok igyekeztek szombat este megsütni az ünnepi süteményt (a kor szóhasználatában „tésztát”), ezzel is időt takarítva meg. Az 1930-as években egyre általánosabb szokássá vált ezen a napon a kirándulás, sőt a szombat délutántól vasárnap estig tartó weekend. Az otthon töltött vasárnapokat a keresztény középosztály sétával, vendégséggel, családi ebéddel töltötte, és természetesen sokan elmentek templomba is. Az évet az egyházi, állami és családi ünnepek tagolták. A húsvéti és a karácsonyi ünnepek hagyományos étrendjének elkészítése, az előtte való napokban végzett nagytakarítás és a sokszor otthon készített ajándékok sok munkát adtak a háziasszonyoknak. Az évszakok évről évre ismétlődő feladatokat hoztak, a tavasz a nyárra, a nyár saját feladatain túl az ősze és télre való felkészüléssel telt. Ebben a készülődésben mindig nagy szerepet kaptak a tárgyak, a felszerelés biztosítása, rendbetétele és az éppen nem időszerű tárgyak biztonságba helyezése.

Az 1930-as évek városi háztartásában használt tárgyak és az elvégzendő feladatok terén tett általánosításra a több mint három évtizedes múzeumi munkám, tapasztalatom bátorít fel, melynek során nagyon sok lakásban járhattam, sok kérdést tehettem fel a tárgyakra és a háztartásvezetésre vonatkozóan.

Vegyük sorra, melyek voltak a korszak városi háztartásában a legfontosabb házimunkák és milyen eszközökkel történt a munkavégzés!

1. Állandó, évszaktól független munkák: a lakás és a család ügyeinek adminisztrációja – számlák, lakbér befizetése, háztartási könyvelés; csecsemő- és gyermekgondozás; a lakás és a berendezés tisztántartása, rendrakás, szellőztetés; ágyszárítás, az ágynemű szellőztetése; mosás, a ruha- és textilnemű szárítása, vasalás; a ruha- és textilnemű javítása; az élelmiszer beszerzése, főzés, terítés, mosogatás.

2. Évszakokhoz kötött, idényjellegű munkák: a tüzelő beszerzése, a lakás fűtése, a kályha tisztítása; befőzés, a télre való élelmiszerek és a tüzelő beszerzése; az évszaknak megfelelő ruházat, takarók, tárgyak használatra való előkészítése.

A tisztaság kultusza: csecsemőápolás, mosás, takarítás

A korabeli korszerű csecsemőápolási és gyermekgondozási elvek a napirend szigorú betartását követelték: a szoptatás, az étkezések rendjének követése, a mindennapi fürdetés és levegőztetés, a kötött időben való altatás a középosztálybeli kisgyermekes anyák napi tevékenységét pontosan meghatározták. Erre buzdították őket az orvosok, ezt olvashatták a tanácsadó irodalomban, az ellenkező állás-

pont pedig devianciának számított, és az elmaradottság képzetét sugallta. Egyik adatközlőm, aki 1930 körül vált anyává, borzadva mesélte, hogy (ortodox zsidó) anyósa két éves korukig szoptatta fiait. Ezen ma cseppet sem csodálkozunk, neki azonban a súlyos civilizációs elmaradottság jelképe volt. Korszakunkban a szoptatást fontos, de a csecsemő megfelelő fejlődése szempontjából nem elengedhetetlen műveletnek tekintették. A kereskedelemben sokféle tápszert árultak. A szakirodalom és a közvélemény az anyatejjel való táplálás előnyei közül a tisztaságot, a bacilusok elkerülését hangsúlyozta. Ideálisnak a csecsemő 6-7 hónapig való szoptatását tartották. A századelő gyermekgondozási gyakorlatát az új higiéniai szempontok lényegesen módosították. Új eszközök, új módszerek váltak általánossá. A középosztálybeli háztartásokban a csecsemő fürdetésére korábban használt bádogg- vagy fateknő helyett megjelent a csak erre szolgáló zománcozott kiskád. A csecsemőápolás új, a tanácsadó könyvekben már megjelenő tárgya a pelenkázóasztal, melyet azonban ekkor még jellemzően asztalra, komódra terített vastagabb pokróc helyettesít. A gumipelenka és a tetra-pelenka megkönnyítették a csecsemő tisztántartását, a hintőpor és a babaolaj bőrének ápolását. Praktikus eszköz volt a jénai üvegből készült, gumi szopókával ellátott cumisüveg, amelyet forralással fertőtleníthettek.¹⁵⁴ A csecsemő és a kisgyermek számára való külön főzés, mosás, a pelenka kifőzése és vasalása, az edények és a cumisüvegek forró vízben való „csírátlantása”, a gyermek környezetének fokozott tisztántartása a higiénias viszonyok lényeges javulását eredményezték, de kétségkívül több időt, nagyobb figyelmet kívántak a gyermek gondozójától. Ekkor vált követelménnyé az önálló fekhely, kiságy vagy legalábbis kosár formájában. A pólya használata az 1960-es évekig általános volt Magyarországon, de már ekkor is találkozunk olyan véleménnyel, amely feleslegesnek ítéli.¹⁵⁵

A mosás korszakunkban az a házimunka volt, amihez a szerény jövedelmű városi családok is – akik nem tartottak alkalmazottat – többnyire segítséget, mosónőt hívtak. Általános volt az a vélekedés, hogy a ruhát nem szerencsés a házból kiadni, ekkor ugyanis ellenőrizhetetlen, hogy a mosónő milyen vegyszert, segédeszközt használ. Az ágynemű, fehérenemű, asztalnemű heteken át gyűlt az erre rendszeresített szennyesládában, szennyespadban. A tanácsadó irodalom egyre gyakrabban fogalmazza meg, hogy a szennyes ruha hosszú tárolása helytelen: roncsolja a textíliát, a modern háztartás nem rendelkezik annyi textílneművel, hogy egy-egy darabot ilyen hosszán nélkülözni tudjon, végül pedig higiéniai szempontból sem tanácsos. A mosónők sokszor gyermekeiket egyedül nevelő szegény sorú asszonyok voltak, akik a napközbeni étkezésért és néhány pengőért vállalták az egész napos nehéz munkát. Napi bérük Czingel Szilvia saját kutatásai alapján korszakunkban há-

¹⁵⁴ Schott u. Gen Durax Jenaer Glas Árjegyzéke 200 gr. és 250 gr-os kivitelben is kínált ún. Soxhlet üveget.

¹⁵⁵ Lásd Z. TÁBORI P. (szerk.) é. n. [1928] 260.

12. kép. Nagymosás gázfűtéses üstben
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti
Fényképtár, ltsz.: 584-1961).

romtól hat pengőig terjedő összeg volt.¹⁵⁶ A nekik készített ebéd hagyományosan valamilyen tartalmas leves (gulyás, bab, stb.) és kelt vagy főtt tészta volt. Aznap többnyire a munkát adó család is ezt ette. A mosás a városi bérházakban erre rendszeresített mosókonyhákban, ahol ilyen nem állt rendelkezésre, a lakás konyhájában folyt (12. kép).

Sebestyénne Stetina Ilona a következőképpen írja le a munka műveletét: A háziasszonynak jó, vagyis nem lúgos vízről kell gondoskodnia, (a „jó”, vagy „lágy” víz mindenekelőtt esővizet jelentett) ha ez nem lehetséges, úgy a mosóvízbe szódát, vagy fahamulúgot kell önteni. A következő feladat a ruha szétválogatása fajták és a szennyezettség foka szerint. A háziasszonynak természetesen mindent pontosan fel kell jegyeznie. A legszennyezettebb ruhadarabokat célszerűnek látták előző este beszappanozni és hideg vízben

egész éjszaka áztatni. Szappan helyett a *Magyar úriasszony háztartása* az Asszonydicséret nevű áztatószeret javasolja.¹⁵⁷ Ezen a ponton kapcsolódott be a munkába a mosónő.

„Tapasztalás szerint egy szorgalmas, ügyes, mosónő reggel öt órától este hét óráig kis és nagy ruhadarabot vegyesen számítva mintegy száz darabot tud kimosni (úgy, hogy fel is teregesse) és ehhez elhasznál ¾ kiló jó száraz háziszappant.”

– írja szerzőnk. A mosás többször váltott vízben történt, az első hideg vagy legfeljebb langyos volt, a továbbiakban egyre melegebb vizet öntöttek a teknőbe. A háztartási könyvek ellenzik a ruha minden mosásnál történő fehérítését, az ugyanis gyengíti az anyagot. A mosónők szívesen használtak klórmeszet is, a háziasszonyok azonban a ruha védelmében igyekeztek ezt megakadályozni. Móricz Zsigmond *Az asszony beleszól* című regényében a főhős nő klórmész használatával vádolja a mosónőt, aki előbb tagadja ezt, majd arra hivatkozik, hogy egyéb-

¹⁵⁶ CZINGEL Sz. 1999.

¹⁵⁷ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934b. 227.

ként nem tudna ennyi ruhát kimosni.¹⁵⁸ Czingel Szilvia szóbeli gyűjtéseinek tanulságairól a következőképpen ír: „Gyakran került említésre, a gyűjtés során, hogy a mosónők nagyon rafinált asszonyok voltak, mert klórmentet használtak a mosásnál, azt nem szerették az úri asszonyok, mert roncsolta az anyagot. A klórmentől viszont hamar szép fehér lett a ruha.”¹⁵⁹

Vita tárgyát képezhette a mosónő és a háziasszony között a mosókefe (túlzott) használata is. A ruha kifőzése általános volt, a fehér len- és pamutvászon ágyneműből, fehér- és asztalneműből, konyhai textíliákból ezzel a módszerrel távolították el a foltokat, szennyeződést. Azokban a bérházakban, ahol a tulajdonos mosókonyhát tartott fenn, a ruha kifőzése nagy bádog- vagy rézüstökben történt. Ennek hiányában a művelethez a minden középosztálybeli háztartásban több példányban is meglévő horganyzott bádog mosófazekat használták, és a konyhai tűzhelyen főzték ki a ruhát.¹⁶⁰ A gyakorlat elterjedtségét mutatja, hogy korszakunkban a tárgytypust hazai gyárak sora állította elő.¹⁶¹

Az 1920-as évek második felében a női fehérenemű és felsőruházat átalakulásával a mosás szerkezete is megváltozott. A vászonalapú alsóneműt nagy részben felváltották a könnyebben kezelhető habselyem-, műselyem-, kötött/hurkolt pamut- és gyapjútermékek. A kíméletre szoruló ruhadarabok számára ez idő tájt kezdték árulni a mosóporokat és a „szappanpelyhet” vagy szappanforgácsot. Ezeket a darabokat többnyire nem mosatták hetente a mosónővel: a középosztálybeli háztartások nőtagjai körében terjedt a kíméletes, saját kezű mosás a fürdőszobai mosdóban, fürdőkádban. A csecsemő és a kisgyermek ruházata a női fehéreneművel együtt került át a „nagymosás” köréből a gyakoribb, kíméletesebb mosás műveletébe.

A háziszappan készítése több tanácsadó könyvben is felmerül, elsősorban nem költségkímélés céljából, hanem kiváló minőségű „színszappan” nyerésére. A városi lakásokban azonban a zsiradék gyűjtése, tárolása, kifőzése körülményes volt, így korszakunkban nem is volt szokásos. Annál népszerűbb volt az ABC színszappan, melyet Stumpf Károlyné ekképpen mutat be:

¹⁵⁸ MÓRICZ Zs. 1976c. 404.

¹⁵⁹ CZINGEL Sz. 1999. 60.

¹⁶⁰ A Heinrich A. és fiai cég 1935-ös árukatalógusában nagy választékban találjuk ezt a főzőedényt, tiztől ötven literes űrméretig terjedően. A horganyzott bádog mosófazék ára mérettől függően öttől tizenhárom pengőre rúgott, ehhez jött a tárgytól külön árult, de a „kifőzés” műveletéhez elengedhetetlen fedő. *Heinrich A. és fiai...* 1935.

¹⁶¹ Peterdi Vera a következő, horganyzott bádogárut is előállító gyárakról tesz említést: Budafoki Zománcedény Sajtoló és Fémárugyár, melynek termékei Phönix és Robur néven váltak ismertté; Geittner és Rausch; Fuchs és Schlichter Zománc-, Fém- és Bádogárugyár Rt., mely Ramses és Falanx márkanévvel ellátott áruiról várt híressé; Magyar Fémlemezipar Rt.; Magyar Zománcmű és Fémárugyár Rt. PETERDI V. 1994. 264.

„Az ABC szappanból szappanhabot kell készíteni, s csak ezután, ebben a szappanhabban – tehát darabszappan használata nélkül – kell a fehérneműt mosnunk. Az ABC szappan előnye, hogy ily módon használva, körülbelül 20–25% szappan megtakarítást érünk el általa.”¹⁶²

A középosztálybeli háztartásokban ekkoriban még többnyire nem használtak mosógépet, bár a Gáz- és Villamos Művek jelentős propagandát fejtettek ki mellette. Nagyobb mennyiségű ruha mosására Sebestyenné a John-féle forgódobos, kézi hajtású gőzmosógépet ajánlja. Általános vélekedés volt azonban, hogy a mosógép „szaggatja a ruhát”, illetve „nem szépen mos”. A mosás legfontosabb eszközei korszakunk városi háztartásában: a horganyzott bádóg vagy fa mosóteknő, a mosókefe, a dörzsölést megkönnyítő mosódeszka, avagy „rumpli”,¹⁶³ a már említett mosófazék és a ruháskosár volt, „fogyóeszközként” pedig szódát, mosószappant, szappanforgácsot, a hófehér szín elérése érdekében hipót és „kékítő” használtak fel hozzá. A „kékítő” valójában indigó vagy ultramarin volt, és kis mennyiségben a kifőzés után került az öblítővízbe. A keményítés az utolsó öblítés után történt, a ruhát a megfőzött keményítőbe mártották bele. Az 1930-as években gyorsan terjedt a szintetikus mosószerek használata: a Henkel gyár termékei, az önműködő mosóporként reklámozott *Persil* és a *Henko* áztató, a Hutter József szappangyárában előállított *Radion* mosópor, mely „egymaga mos” és az *Asszonydícséret*, mely „pótolja a gyepen való szárítást”, valamint a szintén népszerű *Tátra* mosópor. A szárítás a városi bérházakban az erre alkalmas padláson, többnyire azonban a konyhában rendszeresített fregolin történt.

A kor városi háziasszonyai sok időt és energiát fordítottak a takarításra, melynek fontosságát megsokszorozta a tisztaság és az egészség kultusza. Munkájukat az 1930-as évektől a mind szélesebb réteg számára elérhető, elektromos, gázzal működő és mechanikus gépek könnyítették meg. A víz, a kefék és a rongyok mellett egyre több vegyszert használtak.

¹⁶² SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 125.

¹⁶³ John Seymour így írja le az eszközt és használatát: „A mosódeszka recés felületű, fából, cinkből vagy üvegből készült eszköz volt. A szennyest erőteljes mozdulatokkal fel-le húzogatták, dörzsölték a deszkán, így oldották ki belőle a piszkot.” SEYMOUR J. 2005. 280. Margot Schindler a bécsi Néprajzi Múzeum munkatársa a budapesti Néprajzi Múzeumban 1983-ban rendezett *Nagymosás* című kiállítás vezetőjében pedig így jellemzi a tárgyat: „A dörzsölő egy bordázott felületű eszköz, amelyen a ruhát dörzsölték. A dörzsölőket különböző anyagból állították elő. Korábban jórészt fából készültek, mint általában a mosáshoz használatos eszközök, később horganyzott lemezből, amit fakeretbe foglaltak. Ismeretes néhány különleges darab kőből, üvegből és porcelánból is. A dörzsölőt ferdén állították a mosóteknő oldalához, vagy a vödörbe vagy a sajtárba és a ruhát ezen dörzsölték.” SCHINDLER, M. 1983. A horganyzott lemezből készült mosódeszkat mosóbádognak nevezték: *Heinrich A és fiai* ... 1935. 319.

A két világháború között – korábbi hagyományokat követve – a városi lakásokban bevett gyakorlat volt az évente kétszeri, tavaszi és őszi nagytakarítás. *A magyar úriasszony háztartása* évi négy alkalommal végzett nagytakarításról beszél, ezt azonban saját gyűjtéseim nem támasztják alá.¹⁶⁴ A több napig tartó procedúra alkalmával nemcsak a lakás valamennyi helyiségét, hanem a szekrények belsejét is kitakarították, elmozdították a bútorokat, kitisztították a szőnyeget, függönyöket, lesúrolták a kamrapolcokat. Többnyire havonta került sor ablaktisztításra, havonta mosták le az ajtó- és ablakkereteket. Az ablakok lemosásához tiszta, majd ecetes vizet, a fényesítéséhez rongyot vagy újságpapírt használtak. A takarítás heti rendjéhez tartozott a puhafa padló súrolása,¹⁶⁵ illetve a keményfa „beeresztése”,¹⁶⁶ valamint a kilincsek, küszöbök tisztítása, fényesítése. A fémfelületek, fém dísztárgyak és evőeszköz tisztítása szidollal, az erősen szennyezett ajtó és ablakkereteké súrolóporral, szalmiákszesszel történt, a kád, a mosdókagyló és a mosogató közkedvelt tisztítószer volt a VIM. Hetente egyszer ajánlatos volt portalanítani a falakat, a bútorok mozdítható párnáit. A szőnyegek kiporolására többnyire ugyancsak hetente egyszer került sor, a bérház udvarán álló porolón vagy csak a függőfolyosó korlátján. A poroló használata a mosókonyháéhoz hasonlóan a házmester által „beosztott” időben történt. Budapesten a poroló használatát reggel hét és tíz óra között engedélyezték.¹⁶⁷ Alkalmi feladatot jelentett a bútorszöveteken, szőnyegeken keletkező foltok eltávolítása, amihez a leggyakrabban benzint, szalmiákszeszt használtak, de a kor sokféle természetes szert, vegyszert és praktikát ismert e célból. A szőnyegek tisztítására többnyire hígított ecetet használtak, de elterjedt módszer volt a friss hóval vagy a savanyú káposztával való tisztítás is.

A takarítás azonban egyúttal mindennapi feladat is volt. A szellőztetés jelentőségét minden korabeli, háztartással és egészségvédelemmel foglalkozó orgánus hangúlyozta. Az ágynemű és a matracok kiszellőztetése a naponta ismétlődő reggeli feladatok közé tartozott (a matracokat több adatközlőm szerint „felállítva” szellőztették), a seprés, porszívózás pedig természetesen csak az ágyak bevetése után történhetett. Sebestyénne Stetina Ilona a leánynevelésben évtizedeken át hasz-

¹⁶⁴ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 227.

¹⁶⁵ „A súroláshoz mindig szappant vagy fahamulúgot használjunk. A súroláshoz használt víz és lúg forró legyen. A súrolás a deszka szálainak irányába történjék. A felmosáshoz gyakran váltsuk a vizet és amennyire lehet, a padlót a víztől felszikkasztjuk.” SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 102.

¹⁶⁶ „A keményfa padozat beeresztésére padozatviasz pasztát használjunk, melyet különféle dobozokban majdnem minden festék vagy fűszerkereskedésben kaphatunk. Ennek langyos vízzel kevert oldatával egy rossz keféseprű segítségével bekenjük a szobát és felkeféltetjük.” SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona é. n. 37.

¹⁶⁷ GYÁNI G. 1983. 168.

nált, kétévente átdolgozott, aktualizált háztartási tankönyvében az 1930-as években a takarítás legfontosabb eszközeinek a következőket tartja:

*„cirokseprű – szőnyegek és egyszerűbb padló söprésére, kis cirokseprű – bútorok, faliszőnyegek, függönyök lesöprésére, szőnyegkefe, kefeseprű – padlósepréshez, hosszúnyelű kefeseprő, mennyezet és falak leporolására. Személtapát, elzárható szemétyűjtő, vedrek, por- és padlótörő ruhák.”*¹⁶⁸

A továbbiakban hozzáteszi, hogy ahol erre mód van, elektromos porszívót és padlókefét is érdemes használni. Mi pedig tegyük hozzá az általa összeírt listához, hogy korszakunkban teljesen általános eszköz volt a spanyol nádból hajlított poroló vagy „prakker” és a (kakas)tollseprő. Az előbbi a szőnyegek, nehezebb textíliák portalanítására, az utóbbi a képkereteknek, szekrény tetejének letörlésére volt használható. Persze lényeges különbség, hogy a takarításhoz a háziaszszony avagy segítője használhatt-e porszívót avagy sem.¹⁶⁹ Ha munkáját gép nélkül kellett végeznie, a por eltüntetése nemcsak körülményes, de kevésbé eredményes is volt. Bár az általunk vizsgált időszakban a kisebb városi forgalom lényegesen kevesebb port „termelt”, a lakás többnyire hagyományos fűtése, valamint az, hogy a családtagok több időt töltöttek otthonukban,¹⁷⁰ minden bizonnyal növelte a keletkezett por mennyiségét. A napi takarítás bevett menete a következő volt: a már említett rövid nyelű, benedvesített kefével történt a szőnyegek lesöprése. A por eltüntetésére többféle teória létezett, melyek közül a legerjedtebb talán az, hogy a sepréssel keletkezett port a legszerencsésebb leüledni hagyni, majd a bútorokról, dísztárgyokról porronggyal letörölni. Egyetértés volt abban, hogy ezt a műveletet naponta el kell végezni. A téli mindennapok ismétlődő feladata volt a kályhák kitisztítása is. A fürdőszoba és a mellékhelyiségek takarítására a szobákkal együtt kerülhetett sor, a konyha felmosása viszont

¹⁶⁸ SEBESTYÉNNÉ STETINA I. é. n. 39.

¹⁶⁹ A porszívót H. C. Booth 1902-ban találta fel. Antal Ildikó így ír magyarországi megjelenéséről: „A szőnyeg és padlótisztítást nagyban segítette a porszívók megjelenése. Az első típusok a padlókefélékre hasonlítottak, a szívófej tartónyelére erősített külső vászon porzsákkal. A későbbi gyártmányoknál a kézi illetve fekvő kimenetelt alkalmazták, melyeket tartozékokkal láttak el. Így a padló porszívózásához szívókefét, szőnyegszívót, bútorhoz vagy matracokhoz párnaszívót, résszívót, ecsetszívót alkalmaztak. Magyarországon elsőként a Vampyr porszívót árulták. Később megjelentek az ismert korabeli Siemens plakátokon hirdetett Protos típusok is.” ANTAL I. 2006. 7.

¹⁷⁰ Ezt a megállapítást nem tudom vizsgálatokkal alátámasztani, de ha figyelembe vesszük, hogy a nők nagyobbik része háztartásbeli volt, az iskolás gyerekek pedig jobbára szintén otthon töltötték délutánjaikat, valamint a házastársak jelentős része délben szintén hazament, nos akkor valószínűleg nem tévedünk.

a tanácsadó könyvek és adatközlőim egybehangzó állítása szerint a mosogatás után tűnt célszerűnek, többnyire akkor történt. A feladatok számát növelte, hogy a kor háziasszonya a háztartási eszközöket nagyobb becsben tartotta, és így karbantartásukra is több figyelmet fordított a ma megszokottnál: a kefék, seprők, rongyok, vödörök tisztítása is mindennapi elfoglaltságot adott számára.

Textíliák a háztartásban: javítás, vasalás

A tárgyakkal való kíméletes bánásmód azok hosszú, gyakran generációkon át-húzódó megmaradását biztosította. Ez idő alatt természetesen gyakran került sor javításukra. Nemcsak a mesterembereknek jutott ez a feladat, hanem a kor háziasszonyai, háztartási alkalmazottai is sok időt fordítottak az eltörött, megsérült, elszakadt, szennyeződött darabok újjáélesztésére.

A textilnemű egységes kollekcióként való kezelését mutatja, hogy mosás után valamennyi darabot átvizsgálták, és ha erre szükség volt, javították. Az apróbb szakadások összeöltése, a leszakadt gombok felvarrása mellett mindig akadt nagyobb munka is: a harisnyák stoppolása és a nagyobb lyukak befoltozása. A polgári háztartásban a foltozott darabok továbbra is a kollekció (csaknem) teljes értékű darabjai maradhattak, a fehéreneműt, ágyneműt, hétköznapi asztalneműt tovább használták, az ünnepi abrosz pedig hétköznapi státuszba került. A javítás hihetetlenül nagy gonddal készült, a foltok – akár kézzel, akár varrógéppel kerültek az anyagra – szinte tökéletes illúziót keltettek, és a lyukak „beszövése” is többnyire mestermunka volt. Ezt a tudást a leendő háziasszonyok az iskolai kézimunkaórákon sajátították el, ahol a javítás az új darabok készítésével egyenrangú stúdium volt. A textilnemű állapotának folyamatos figyelemmel kísérése és karbantartása sok időt követelt, és a mosás és a vasalás közé egy azokkal majdnem azonos nagyságrendű munkát iktatott be. A középosztálybeli háztartások többsége varrógéppel is rendelkezett, azon javították a fehéreneműt, varrták – gyakran házi varrónő segítségével – a gyermekruhákat, végezték a női ruhákon az alakításokat. Mivel a textília ekkor még jelentős értéket képviselt, a már nem hordott, nem használt darabokat érdemes volt értékesíteni vagy új szerepbe hozni. Az 1930-as években a használt ruhát többnyire „handlék”, zsidó hasznáلتcikk-kereskedők a helyszínen felvásárolták, és piacon értékesítették. Budapesten a Teleki téren működött a ruházatot forgalmazó legnagyobb hasznáلتcikk-piac. A jó minőségű szövetet azonban érdemes volt „kifordítani”, és a ruhadarabot tovább hordani, vagy a kopott részek eltávolításával kamasz- vagy gyerekruhává átalakítani. A női ruhák méretre igazítása és az új szezonra való „felfrissítése” ugyancsak mindennapos gyakorlat volt. Az anyag, elsősorban a selyem értékét jelzi, hogy gyakran készült két ruhából egy harmadik, gondosan megtervezve a különböző

anyagok kombinációját. A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye több ilyen átalakított ruhát őriz az 1930-as évekből. Az elhasználódott ág- és asztalneművel is hasonlóan jártak el: középosztályi szinten is készülhetett két elvásott lepedőből harmadik, abroszból asztalkendő, törlőruha. A kisebb anyagmaradékok is felhasználásra kerülhettek, babaruhák, játékállatok alapanyagául szolgálhattak.

A szövet felsőruházat, elsősorban a kabátok, öltönyök, női ruhák tisztítása középosztálybeli szinten vegytisztítóban történt. Napi házimunkát jelentett a kabátok, szövet férfi- és női ruhák ruhakefével való portalanítása. A tiszta és fényes bőrcipő, amit ekkor már jó minőségű cipőpaszták segítségével érthettek el, az „úri megjelenés” alapkövetelménye volt.

Az 1930-as évek igazi technikai újdonsága, az az eszköz, amely eljutott a városi háziasszonyok tömegéhez: az elektromos vasaló. Faszénnel működő elődje nemcsak kényelmetlenséget, de a keletkező szénmonoxid folytán fejfájást is okozott. A háziasszonyok örömmel cserélték le az egyenetlen hőt adó, a ruhát könnyen összekormozó, megégető nehéz eszközt az új, könnyen kezelhető darabra. A korabeli árjegyzékek az újdonságok iránt kevésbé fogékony háziasszonyok számára többféle szenes vasalót is kínáltak.¹⁷¹ A vasalás többnyire egy arra alkalmas asztalon történt, bár a kor ismerte a vasalóállványt is. Az asztalra pokrócot terítettek, arra fehér vászon vasalólepedő került. A tanácsadó könyvek a munkaerő kímélése végett rendszeresen ajánlják az ülve végzett vasalást. Egyetlen adatközlőm sem vasalt azonban ülve, legfeljebb egészen idős korában kényszerült rá. A kivasalt, összehajtogatott darabokat hűlni hagyták, ezután kerültek a szekrénybe.

Nagyobb háztartásokban mángorlógépet is használtak, amely elsősorban az ágynemű, asztalnemű vasalását váltotta ki avagy könnyítette meg. Akár mángorlásra, akár vasalásra készítették elő a ruhát, annak „bespriccelését” nem lehetett elmulasztani. Az így belocsolt ruhát szorosan összegöngyölték, hogy a nedvesség mindenhol egyformán érje.

A tápláló és vitamindús étkezés

A család étkezésének biztosítása a kor városi háziasszonyának is sok időt és figyelmet követelő összetett feladatokat adott. Bár a tanácsadó irodalom nem győzi hangsúlyozni, hogy a munkaerő kímélésének és a kiadások visszafogásának a legkézenfekvőbb módja az étkezés egyszerűsítése, az élelmiszerek beszerzése, a takarékos főzés, a naponta háromszori terítés és a mosogatás az első világháború előtt megszokottnál kevesebb fogás esetében is komoly terhet jelentett. A városi háziasszony családja élelmiszer-szükségletét különböző helyeken szerezhette be.

¹⁷¹ *Magus Árjegyzék* 1938. 8. A Heinrich A. és fiai cég a többféle szénvasaló mellett vasalórácsot, parázslapátot és parázscsípővasat is forgalmazott. *Heinrich A. és fiai...* 1935.

Piacon, vásárcsarnokban vette meg a gyümölcsöt, a zöldségfélét és a hüvelyeseket, a tojást, a tejet, tejfelt, vaját, túrót; péknél a kenyeret és a péksüteményt; fűszeresnél a lisztet, cukrot, grízt, sót, rizst, konzerveket, déligyümölcsöt, sajtot, bort és mindenféle szeszesitalt, fűszereket, kávé, kakaót és teát, kekszet, cukorkát és csokoládét; hentesnél a húst, kolbászt, sonkát, szalonnát és zsírt. A lehetőségek ennél sokkal tágasabbak voltak, hiszen a hentesárut, mindenekelőtt a baromfit a piacon az östermelőktől is megvásárolhatták, a tejet és a péksüteményt házhoz szállította a fűszeres, és természetesen a tejcsermokban is árultak tejet és tejterméket, sonkát, szalámit, felvágottat pedig nemcsak a hentes, hanem a csemegeárut forgalmazó üzletek is tartottak. Bevett szokás volt bizonyos termékek házhoz szállítása: a vaj, a túró és a baromfi például sok helyen a város környéki parasztgazdaságokból került a háztartásba.

Az 1930-as években Budapesten és a vidéki városokban is kitűnő volt az ellátás, és csak az alacsony jövedelmek fogták vissza a fogyasztást. A vásárlás a korabeli háziasszonyok többsége számára nem okozott nehézséget, a fejlett üzlethálózat és az egyenletesen bő választék megvalósíthatóvá tette az előzetes terveket. 1939 után, az első háborús évekkel ez a bőség eltűnt az üzletekből, és több árucikkre jegyrendszert vezettek be. Az 1930-as évek csemegeboltjainak választéka csak a rendszerváltás után vagy még inkább napjainkban tér vissza, bár adatközlőim szerint ma sincs Budapesten olyan élelmiszerbolt, mint az akkori Meinl-hálózat belvárosi üzletei voltak.

A kicsi, sokszor kamrával sem rendelkező városi otthonok nem kedveztek a nagyobb készletek tárolásának, a jövedelmi viszonyok pedig szintén a kisebb tételben való vásárlást tették lehetővé. Ahogy teltek a háborús évek, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy tartós élelmiszerekből célszerű nagyobb mennyiségeket raktározni. A középosztálybeli családok igyekeztek élelmiszer-tartalékokat képezni, pénzt és értékeiket áldozva rá. Az 1980-as évek végén egy adatközlőm kamrájában több kiló háztartási kekszre lettem figyelmes. Elmondása szerint 1943-44-ben tette a kekszet a befőttesüvegekbe, hogy szükség esetén ez több heti élelmiszerszükségletét fedezze. A jég szekrény természetesen megkönnyítette az élelmiszerek tárolását, de a jég beszerzése annál körülményesebb volt, elektromos vagy gázzal működő változatát pedig a kisjövedelmű családok nem engedhették meg maguknak. Az 1930-as években Magyarországon is megjelenő gázzal működő hűtőszekrény még meglehetősen drága termék volt: *„helyszínre szállítással, gázvezetékekkel és felszereléssel együtt”* 430 pengőért kínálta a Gázművek. Az Elektrolux reklámfüzete modern kislakások konyhájába falra felszerelhető, 90 liter űrtartalmú, gázzal és elektromos árammal működő hűtőszekrényt népszerűsített. Írója a terméket kifejezetten olyan konyhába szánta, *„ahol a háziasszony maga foglalkozik a háztartással”* hiszen ott *„különösen fontos, hogy a konyha berendezése higiénikus, célszerű és minél kevesebb munkával rendben tartható legyen.”*¹⁷²

¹⁷² A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum reklámfüzete. Ltsz.: 85.148.1.

A középosztályi életvitel megkövetelte az alapélelmiszerek bizonyos – nem túl nagy – mennyiségének tárolását. Az 1930-as években a városi lakásokban is teljesen általános volt a zománcozott zsírosbödön, amely többnyire két-három liter zsír tárolását tette lehetővé. A kor tanácsadó könyvei erősen szorgalmazták a vajjal, illetve az olívaolajjal való főzést. A szerény jövedelmű háztartásokban azonban ez nem terjedt el. Az anyagi szempontok mellett szemléleti okok is gátolták az egészségesebb zsiradékok terjedését. Elsősorban zsidó háztartások számára árulták a Ceres nevű, húsos és tejes ételekhez egyaránt használható (parve) kókuszsziradékokot.

A főzés mindíg kéznél levő tárolóedényei a liszt, cukor, dara, só feliratú és tartalmú fajanszedények vagy bádogdobozok voltak, az ezekbe tölthető mennyiségnél azonban a legtöbb középosztályi háztartásban nagyobb készlettel is rendelkeztek. Egy-két hónapra elegendő fűszer, tea, kávé, kakaó ugyancsak hozzátartozott a kiegyensúlyozott háztartásvezetéshez. A konyha tartalmát képezték a nyáron eltett befőttek, lekvárok, savanyúságok. Korszakunkban a befőzés szokása töretlen népszerűségnek örvendett, a tevékenység a széles értelemben vett középosztálybeli háziasszonyok fontos, egész nyáron, nyárutón áthúzódó tevékenysége volt. Körner András a magyar zsidók hétköznapi életéről szóló hanglejtő könyvében így ír erről:

„Télen, amikor legfeljebb almát vagy körtét ehettek, a főzelékek közül pedig káposztaféléket, no meg száraz hüvelyeseket, mindenki sóvárgott a gyümölcsök vagy az olyan főzelékek, mint a zöldborsó meg zöldbab zamata után.”¹⁷³

A jómódú mosoni zsidó polgárcsalád hatalmas kamrájába egy-egy szezonban a lekvárok és befőttek százai kerültek. Nagy mennyiségben készült málnaszörp és birsalmasajt is, valamint a zsidó konyha által rendkívül kedvelt ecetes szilva és meggy, vagy az olyan különleges csemege, mint a mustban eltett birsalma. Bár a befőttek, lekvárok és a zöldségfélék a hagyományos magyar étkezésben sokkal kisebb szerepet tölthettek be, a befőzés korszakunkban a városi háziasszonyok általánosan gyakorolt és – tapasztalataim szerint – szívesen is végzett tevékenysége volt (13. kép).

Az alapanyagot a városi családok piacról, csarnokból vagy egyenesen vidékről szerezték be. A műveletet új eszköz, a patentüveg könnyítette meg, melyet az eredeti gyártó után *Weck* üvegnek is neveztek. Az üvegtetőt leszorító patent és a gumigyűrű tökéletes záródást ígért, így a háziasszonyok igyekeztek minél

¹⁷³ KÖRNER A. 2013. 78.

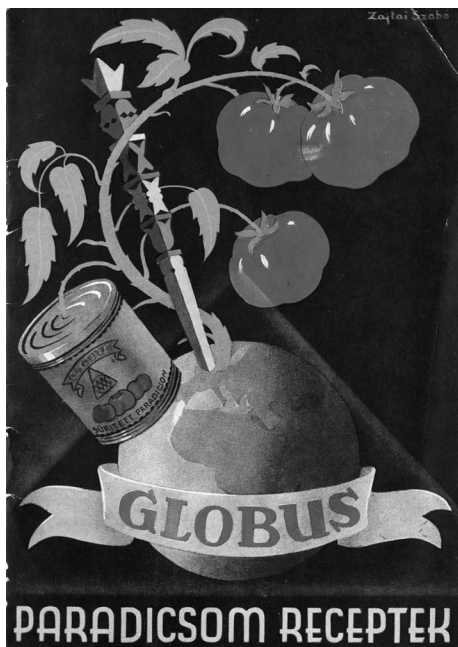
13. kép. Dunsztolás gázsütőben
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 547-1961).

nagyobb készletet összegyűjteni az új befőttesüvegekből.¹⁷⁴ A Weck gyár sterilizáló gépet is kínált a befőzéshez. A gyümölcsök, zöldségfélék nagyobbik része persze továbbra is a régi üvegekbe került. Terjedt a celofán használata, hiszen ezt sokkal egyszerűbb volt az üveg szájára feszíteni a hólyagnál, és talán a látványa is korszerűbbnek tűnt. A kamrapolcokon ott sorakoztak a „paradicsomos üvegek” is. A paradicsomot Magyarországon az érési időszakban rendkívül olcsón árulták, így átpasszírozott, főzött leve a városi háztartások egyik vésztartaléka volt. A korabeli háztartás nélkülözhetetlen eszköze volt a paradicsompasszírozó; a szokásos öblös fakeretbe zárt egyszerű szita mellett pedig sokan használták a *Quodlibet* márkanévű passzírozógépet is. „Minden gyümölcsöt úgy passzíroz a *Quodlibet* gép, hogy a gépbe magostul és héjával teszik azt be és külön választja a gyümölcsnedvet a feleslegesektől.”¹⁷⁵ Többnyire a zsírral-hagymával vagy anélkül eltett lecsó sem hiányozhatott a kamra készletéből. Téli időszakban saláta helyett a hús körete többnyire savanyúság volt, melyet a középosztálybeli háztartások változatos alapanyagokból tettek el. Legkedveltebb az almapaprika, a savanyú uborka, a zöldparadicsom és a csalamádé volt.

¹⁷⁴ A Durax által gyártott patent-üvegek ára 1,50 Pengőtől 2,10-ig terjedt, ehhez jöttek még az „alkatrészek”: a fedő, gumigyűrű, fémpánt. Ennél valamivel olcsóbb volt a magyar gyártmányú Favorit és Record kapcsos üveg.

¹⁷⁵ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934b. 71.

A száraztészták készítésének időszaka hagyományosan szintén a nyár volt, amikor a tojás bőségesen rendelkezésre állt. A városi háziasszonyok is igyekeztek nyáron minél több tésztát készíteni, amit aztán vászon vagy tüll zacskókban felakasztva tároltak. Ősszel került melléjük a dió és a mák, a sütemények és a főtt tészták ízesítői. A tanácsadó könyvek a télre elegendő gyökérzöldség és a burgonya elraktározását is feltétlenül javasolják, persze csak ha ehhez megfelelő pince áll rendelkezésre. Mindenesetre némi burgonya, hagyma és répa a városi kamra készletéből sem hiányozhatott.

14. kép. Globus paradicsomkonzerv reklámfüzet (magántulajdon).

mint pl. gulyás, szegedi halászlé, libacomb, paprikás csirke, nyúlgerinc, lecsó stb. (14–16. kép)

A konzervgyár egy igazi csemegét is forgalomba hozott: a Globus libamájpástétomot szendvicsalapanyagnak ajánlották. A libamáj a korszak egyik legtöbbször becsült élelmiszere volt, a belőle készült pástétom népszerűségét pedig relatív olcsó ára is biztosította. A marha-, sertés- és szárnyasmájkrémek jó szolgálatot tettek az iskolás gyerekek uzsonnájaként, és a kirándulók, táborozók is szívesen vitték magukkal. A különböző felvágottfélék a magyar hentesáruüzletekben már a 19. század végén megjelentek, de a két világháború közötti időszakban terjedt el fogyasztásuk

A korszak igazi újdonsága a konzervek megjelenése a polgári háztartásokban. A csepeli Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára és Ércárúgyára Rt. széleskörű propagandát indított *Globus* márkanevű termékei népszerűsítésére. Slágercikke, a paradicsompüré ekkor vált a magyar városi konyha egyik legfontosabb ízesítőjévé. A cég a Globus paradicsompürét többek között reklámfüzetrel népszerűsítette, melyben sokféle receptet kínált a termék felhasználására.¹⁷⁶ Címlapján Zajthay Szabó L. szellemes grafikáján paradicsomindán himbálózó konzerv látható, mellette „magyaros” karó, mely egyben a föld tengelye is. A cég széles választékot kínált: zöldségeket – zöldborsó-, zöldbab-, vajbab-, spárgakonzervet; befőtteket és dzsemeket; emellett sokféle készétel is szerepelt a kínálatukban,

¹⁷⁶ *Globus Paradicsom...*

15. kép. Élelmiszerüzlet kirakata konzervhirdetéssel
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 76-165).

16. kép. Élelmiszerüzlet Budapesten
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 2773-1962).

széles körben. Új, népszerű és viszonylag olcsó termék volt a kerek dobozban árult, cikkelyenként csomagolt ömlesztett sajt. Jelen volt az üzletek polcain a *Maggi* ételízesítő és leveskocka, valamint magyar megfelelője, a *Yestor* húsleveskocka is. Népszerűek voltak az *Oetker* gyár porított termékei: a pudingporok, krémporok, sütőpor, valamint a *Váncza* vaníliás cukor, sütőpor. A csemegeüzletek képéhez szorosan hozzátartozott a kimért babkávészegzotikus látványa, amiből a középosztálybeli háztartások szívesen vásároltak kisebb mennyiségeket. A cikóriából vagy malátából készült, dobozban árult pótkávészegzása azonban a mindennapi étkezésben ennél sokkal nagyobb szerepet játszott. Nagyjából ennyi volt tehát az alapanyag, amelyhez a friss élelmiszert beszerezve a háziasszonyoknak az étkezéseket biztosítani kellett. A középosztálybeli családokban ez napi három alkalommal való ételkészítést, terítést, tálalást jelentett.

Nézzük meg, milyen eszközöket, felszerelést használt a kor városi háziasszonya a konyhában! Szó esett már róla, hogy a városi háztartás terjedő újdonsága volt a gáz- és villanytűzhely. Tegyük hozzá, hogy sok lakásban hagyományos *sparherden* főztek és megszokott volt a kétféle tűzhely együttes használata is. A modern kislakásokban tűzhely híján alternatív főzőeszközöket: gáz-, petróleum vagy spirituszfőzőket is használtak (17–19. kép).

A hagyományos és az új anyagból készült edények ugyancsak egymás mellett szolgáltak. A meglehetősen változatos középosztálybeli konyha sok eszközt igényelt, a tárgyak cseréje pedig kifejezetten lassú volt. Így az új eszközök a régiékhöz mellé sorolódtak, és meglehetősen nagyszámú kollekciót képeztek.

17. kép. Régi és új tűzhely együtt
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 542-1961).

18. kép. Főzés gázrezsón 1941
(Fortepan 71416).

19. kép. Főzés villanyrezsón
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti
Fényképtár, ltsz.: 545-1960.).

„Már az egészen korai időktől kezdve megjelentek a magyar városi háztartásokban a mechanikus gépek: különböző őrlő-, reszelő-, vágdalószerkezetek a hús, tészta, zöldség, kávé stb. felaprításának megkönnyítésére, dagasztógépek, prések a pépesítéshez, kávépörkölők, fagylaltgépek, gőztűlnyomásos edények, (az ún. Papin-fazekak, a későbbi kukták) hűtőgépek, kenyérpíritók, konzerváló készülékek, gyorsforralók...”¹⁷⁷

A háztartás korszerűsítésére tett erőfeszítés többnyire akkoriban sem jelenthetett mást, mint egy-egy új tárgy megvételét. Az elektromos konyhai kisgépek közül a kenyérpíritó és a jénai üvegből készült kávéfőző (lombik kávégép)¹⁷⁸ vált viszonylag elterjedtté, de az üzletek kínáltak hirtelenforralót és teáskannát is. A korszak növekvő tea- és kávékultusza, a reggelihez divatosává váló pirítós kenyér elősegítették a gépek meghonosodását az alsó középosztály soraiban is. A mechanikus kisgépek közül a *Fructus* nevű univerzális aprító-szeletelőt¹⁷⁹ használták

¹⁷⁷ PETERDI V. 1994. 270.

¹⁷⁸ Az elektromos jénai kávéfőző Fellegi József Árjegyzékében 9, 80 és 13, 50 pengő közötti áron szerepel. Közli: PETERDI V. 1994. 271.

¹⁷⁹ A Fructus egytetemes aprító- és szeletelőgépet 13,50 Pengőért kínálta a Schopper J.G. R.t. a cég árukatalógusa szerint az öntöttvas, három nikkelezett acél vágótárcsával ellátott mechanikus gép aprít, reszel, darál, passzíroz, szeletel. Idézi GAJDOS G. (szerk.) 1990.

sokan, de a középosztálybeli háztartás elképzelhetetlen volt mák-, hús-, dió- és kávédaráló nélkül. A mechanikus, jéggel és sóval működő fagylaltgép korszakunkban ugyancsak meglehetősen elterjedt volt. Nagy sikert arattak a hazai háziasszonyok körében az alumíniumedények. A fényes és határozottan újszerű tárgy a szerény háztartások konyháiban is megjelent, fétistárgyként képviselve a modernizációt. Az 1930-as évek alumíniumedényei kiváló minőségüknek köszönhetően az ezredfordulóig használatban maradhattak. Magyarországon elsősorban a Fémlemezipar Rt. gyártott alumínium háztartási eszközöket, Lucullus márkánévvvel. Konkurenciát a Sigg Alumíniumgyár Rt. (VI. Szent László út 78.) azonos márkánévvvel forgalmazott termékei jelentettek. Az *Országos Műszaki Múzeum* a gyár szép formájú „teakatlanával” rendelkezik, melynek ára az 1936-os Sigg katalógusban 5,15 pengő. Népszerűségének okát a témával foglalkozó muzeológus így látja:

„Gáz és villanytűzhelyre ugyanis kiválóan alkalmazhatók a vastag, egyenes fenekű, műanyagfülű lábasok, fazekak. [...] mindent elkészítettek alumíniumból, amire a háztartásnak szüksége lehetett. Egyik céljuk épp a magyar alumínium elterjesztése: magyar háziasszony magyar terméket vásároljon, s persze a magyar alapanyagból (dunántúli bauxit) itthon gyártott alumíniumeszközöket.”¹⁸⁰

Hasonló szerepet kaptak a főzésre és a tálalásra egyaránt használható jénai edények (20. kép).

20. kép. Jénai edény (Kardos Judit felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum, Vegyes gyűjtemény II. 93.13.3).

21. kép. Zománcozott toronyedény (Kardos Judit felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum, Vegyes gyűjtemény II. 94.2.25.).

Hangsúlyoznunk kell, hogy a középosztálybeli konyhák főzőedényeinek java része a hagyományos, évtizedek óta forgalomban levő zománcozott vasárú, ön-

¹⁸⁰ PETERDI V. 1994. 264.

töttvas, fehérbádog volt. Ezt a készletet frissítette egy-egy új alumínium vagy jénai edény, esetleg nikkelezett tárgy – a háziasszony örömeire és büszkeségére.¹⁸¹

Az 1930-as évek sokat reklámozott és igen népszerű edényfajtája volt a „magasnyomású gőzfazék”. Elsősorban a hosszabb főzési időt igénylő levesek, hüvelyesek, húsételek elkészítésénél volt célszerű, használóját pedig ezen felül az élelmiszerben található vitamin tökéletes megőrzésével is kecsegtette. Magyarországon a *Schreiber és Társa* által készített Titán márkajelzésű gőzfazekak voltak a legnépszerűbbek. A „Robur express gőzfőző” egykori rendkívüli népszerűségét mutatja, hogy zománcos felületű, zömök alakját megőrizte az emlékezet, fellelhető a múzeumi gyűjteményekben és a régiségkereskedésekben is. A korszak sokat emlegetett újdonsága a toronyedény, mely azonban mintha inkább csak a német alapanyagból dolgozó tanácsadó könyvekben játszott volna fontos szerepet. A háziasszonyok többféle forrásból ismerhették meg az újdonságokat: olvashattak róluk a tanácsadó könyvekben, női lapokban, láthatták a kirakatokban (Fellegi József például háromféle, alumínium, zománc és „Turul” toronyedényt is árult belvárosi üzletében), és bizonyára az informális csatorna is működött (*21. kép*).

Arra vonatkozólag azonban, hogy a városi háziasszonyok milyen mértékben rendelkeztek ezekkel, nincs, és nem is nagyon lehet pontos adatunk. Egyes konyhai eszközök azonban olyan mennyiségben maradtak ránk, hogy joggal feltételezhetjük egykori széles elterjedtségüket, ami természetesen nem vonatkozik az elhasználandó tárgyakra. Példaként említsük meg a sajtolt fémlemezből készült, ónozott burgonyanyomót, amely nemcsak a krumplipüré készítéséhez volt nélkülözhetetlen, de ez szolgált a korszak egyik legkedveltebb édessége, a gesztenyepüré alapanyagának „átnyomására” is. Az eszköz ezerszámra élte túl a századot, és tölti be rendeltetését ma is.

A mosogatás korszakunk városi háztartásában lehetett körülményes, ha a vizet melegíteni kellett, ha a művelet egy erre szolgáló fém dézsában, vándlingban történt, vagy lehetett egészen egyszerű, ha villany- vagy gázbojler és fajansz mosogató segítette a munkát. Alternatív megoldást jelentett a mosogatóasztal, melybe nem a felette álló vízvezetékéből ereszhette a háziasszony a vizet, hanem a tűzhelyen egy fazékban megmelegítette, majd az asztalba süllyesztett medencébe öntötte. Ez a dézsánál, vándlingnál csak annyiban jelentett praktikusabb megoldást, hogy a vízzel telt edényt nem kellett felemelni, alul ugyanis többnyire kifolyóval rendelkezett. A mosogatóasztal két oldalról lecsapható tetővel rendelkezett, amelyre bádog- vagy eternitborítás került. A mosogatás végeztével a berendezést munkasztalként használhatták. Mosogatószerként mindenképpen „szóda” került a vízbe, ezen felül többféle, fémből, cirokból készült csutak, nyeles kefe segítette a mun-

¹⁸¹ A Nemzeti Múzeum háztartási gyűjteményében őrzött három különféle méretű és funkciójú jénai edény és az elektromos kenyérpíró tulajdonosa nagykereskedő és bérháztulajdonos felesége volt.

kát. Az edény „törölgetése” egyben fényesítését is szolgálta, és követelmény volt. A konyhai munkák és a helyiség rendjének naponta többszöri helyreállítása a kor-szak háziasszonyának sok munkát adott, sok idejét vette igénybe (22. kép).

22. kép. Konyhai munka 1930
(Fortepan 7105).

Az étkezés az „úri” hagyományokkal rendelkező családokban kötelezően az ebéd-lőben, a nappali szobában vagy a hallban történt, mindenki számára egyszerre terítve, tálalva. A középosztálybeli családok rendszerint több étkészlettel is rendelkeztek. A mindennapokban többnyire cseh, nem túlságosan drága porcelánt vagy magyar „fehérarut” és alpakka evőeszközt használtak. Ünnepeken meissenai, Rosenthal, herendi vagy finomabb cseh porcelán, ritkábban fajansz étkészlet és ezüst evőeszköz került az asztalra. A szerényebb jövedelmű családok hétköznap többnyire gránit edényt használtak, az egyszerű cseh vagy német porcelánt ünnepi terítékként vásárolták. Az élettempó felgyorsulása azonban a terítés, tálalás polgári hagyományát is kikezdte. Bár a tanácsadó könyvek a családi élet védelmében a közös ebédek, vacsorák és a szépen terített asztal fontosságát hangsúlyozzák, sőt a háziasszonyok figyelmét az egyszerű melegítés és tálalás révén megtakarított időre és pénzre is felhívják, nem lehetnek kétségeink a felől, hogy a család mindennapi többszöri előírászerű étkezésének követelménye ekkor sem feltétlenül teljesült. A családtagok a konyhai asztalnál, minden szertartás nélkül is bekaphattak pár falatot, ahogyan arról éppen a tanácsadó könyvek tanúskodnak. A vasárnapi és ünnepi étkezések azonban szinte mindenütt a hagyományokat őrizve folytak le, s így a háziasszonyoktól sok energiát és figyelmet követeltek.

„A nő házi munkájának sok helyütt máig tetemes részét teszi ki a családi szolidaritás és egység ápolása, a rokoni kapcsolatok, a társadalmi tőke fialtatása tömérdek társas összejövétel szervezésével – ezek lehetnek hét-

*köznapiak, mint az étkezés, melynél összegyűlik a család, vagy rendkívüli alkalmak, szertartások, ünnepek. Ez a munka lényegében észrevétlen marad [...] mintha ez az idő, amelynek piaci árfolyama nincs, elhanyagolható volna, s viszonzás, korlátozás nélkül járna elsősorban a családtagoknak, mindenekelőtt a gyermekeknek.*¹⁸²

Pierre Bourdieu idézett megfigyelése az otthoni női munka sajátos természetéről e korszak középosztálybeli családjára is érvényes.

A háztartási modernizáció reprezentációja a múzeumban

A múzeumi tárgyak forrásértéke

A következőkben a mindennapok történetének sokféle forrása közül az egyikről, a múzeumokban őrzött, múzeumi kiállításokon bemutatott tárgyakról szeretnék beszélni. Arra keresem a választ, hogy miként van jelen egy témakör, a városi háztartás modernizációja a budapesti múzeumi gyűjtemények anyagában, és mi az, ami ebből a látogatók számára látható volt az elmúlt néhány évtizedben. Nem szándékom a teljes kép megrajzolása, inkább csak néhány lehetséges szempont körvonalazása.

A téma kutatója a korszak háztartási modernizációjának tárgyait régiségboltban, magángyűjteményekben, az eredeti használat helyén, a leszármazottaknál emlékként őrizve, valamint múzeumi gyűjteményekben találhatja és figyelheti meg. A régiségkereskedelemben előforduló háztartási eszközök többnyire különböző háztartásokból származó egyedi darabok, melyekhez nem kapcsolhatjuk hozzá a tulajdonos személyét, társadalmi háttérét – a tárgyak koruk, kifogástalan állapotuk és reprezentatív voltak vagy erős hangulati értékük által válnak értékessé a kereskedő és a vevő számára. A háztartás néprajzi-társadalomtörténeti értelmezését azonban ezek – éppen a háttéradatok hiánya miatt – kevéssé segítik. A magángyűjtemények ebből a szempontból régiséggyűjteménynek tekinthetők, a gyűjtők szándéka a típusok hiánytalan sorának összeállítása vagy egyedi és különleges tárgyak megszerzése.¹⁸³

¹⁸² BOURDIEU, P. 2000. 104–105.

¹⁸³ A két világháború közötti háztartási eszközöket őrző legjelentősebb magángyűjtemény tulajdonosa Kiss-Horváth László. Gyűjteményében háztartási kisgépek, eszközök, kerámia-, üveg- és fémtárgyak gazdag válogatása található. Ezek egy részét a Kiscelli Múzeum *Tárgyak nagyszüleink asztaláról* című kiállításán mutatta be.

Az elmúlt hétköznapi tárgyi világot kutató, gyűjtő múzeumi szakember feladata nehezebb és izgalmasabb is ennél. Szilágyi Miklós a néprajzi tárgyak két háború közötti múzeumi gyűjtési gyakorlatát felidézve beszél arról a helytelen módszerről, hogy a munkába régiségkereskedőket és közvetítőket vontak be. A muzeológusnak ugyanis a tárgy származását a használatára vonatkozó információk nélkül, pusztán annak külső jegyei alapján is meg kellett tudnia határozni.¹⁸⁴ A mindennapi élet történetének megismerésében az „eredeti” helyszínek felkeresése semmivel sem helyettesíthető, és többnyire a kutatást meghatározó élmény. Természetesen az lenne az ideális, ha a modern eszközökkel ellátott egykori konyhák, a háztartási felszerelést tartalmazó szekrények, kamrák érintetlenül rendelkezésünkre állnának. Csaknem kilencven év elteltével azonban minimális esélyünk lehet arra, hogy ilyet felfedezzünk. Amit ma az egykori háztartásokból láthatunk, az – szerencsés esetben is – a tulajdonosok által folyamatosan át- meg átalakított változat, amely csak részben egyezik az eredetivel. Bizonyos tárgyak elvesztek, másokat a használhatatlanná válásuk után kidobtak. Helyettük sokszor (de nem feltétlenül) újak illeszkedtek a háztartás tárgyrendszerébe, egyes darabok pedig végképp feleslegesnek bizonyultak. A háztartási műveletekről vallott új elképzelések nyomán korábban nem használatos tárgyak is kerültek a régiék mellé. A látványt jelentősen módosítja az is, hogy az idő vasfoga az egykori berendezést mára mindenképpen megkoptatta, elhasználta.

Az egykori háztartások tulajdonosait ma már csak kivételes esetben szólathatjuk meg, és ha igen, többnyire akkor sem egykori otthonukban. A családon belül öröklődő vagy egyszerűen csak „túlélő” tárgyairól kapott információk persze akkor is értékesek, ha a leszármazottaktól erednek. Hofer Tamás a néprajzi tárgyegyüttesek elemzése során megállapítja, hogy annak a muzeológusnak, aki használójától szerez meg tárgyakat, bőven van alkalma, hogy érzékelje a tárgyak személyes jelentését. Az „utalásszövedék”, „utaláshálózat” az egy élményközösségben élők, például a család körében a közösen használt tárgyakhoz éppúgy hozzákapcsolódhat, mint a gesztusokhoz, nyelvi kifejezésekhez.

„A jellegzetes, természetesen létrejött tárgy-együttesek nemcsak egyes társadalmi rétegek, egyes korszakok életszintjét dokumentálhatják, hanem ennek az életmódnak a személyes sorsban megélt egyéni változatait is.”¹⁸⁵

A modern muzeológiai elvek a gyűjtés során mindenképpen szükségessé teszik a kutató aktív jelenlétét. Új, korábban mellékes szempontok válnak fontosá – a gyűjtés immár nem tárgyadás, hanem expedíció, mely az abban részt vevőktől alapos felkészülést, mindenre kiterjedő figyelmet és érzékenységet kí-

¹⁸⁴ SZILÁGYI M. 2001. 131.

¹⁸⁵ HOFER T. 1983. 55.

ván. Ébli Gábor *Az antropologizált múzeum* című tanulmányában leszögezi, hogy a kurátor legfőbb képessége a tárgyak poliszémiájának felismerése.

*„Hiszen a látogató tapasztalata, életvilága számára kell majd a tárgyat beszédessé tenni – s ehhez már megszerzésekor is minél több megszólalási formáját kell tudni felmérni, előrevetíteni, értékelni.”*¹⁸⁶

Társadalomtörténeti vagy néprajzi gyűjtés esetén a háztartás tárgyai ma többnyire a használó élettörténetével, a tárgy történetével és a használatról beszerezhető minél bővebb információval együtt kerülnek a múzeumba. Nem kétséges, hogy a jövőben ennek a tendenciának kell erősödnie, vagyis olyan darabok megszerzésére kell törekednünk, melyeket háttér-információk, fényképek hitelesítenek.

Mire használhatjuk a múzeumi tárgyakat, esetünkben a háztartás eszközeit? Hogyan állíthatjuk őket a megismerés szolgálatába? Egyáltalán, mit mondanak a tárgyak? Muzeológiai közhely, hogy a tárgy forrásértékkel rendelkezik: beszél a korról és a kultúráról, melyben létrejött. Az elmúlt években azonban felerősödött az a hang, amely ezt az állítást kétségbe vonja. Fejős Zoltán a néprajzi gyűjtemény tudományos forrásként való értékét vizsgálva megállapítja, hogy a tárgyak elsősorban a gyűjtemény történetét reprezentálják.¹⁸⁷ A múzeumi gyűjteményekről írt tanulmányában a tárgy információértékét elemezve annak a „formációs folyamatnak” a jelentőségét emeli ki, melynek során azt kiválasztják és feldolgozzák.¹⁸⁸ György Péter a Néprajzi Múzeumról szóló tanulmányában határozottan cáfolja a múzeumi tárgy forrásértékét, és kijelenti, hogy az önmagában nem forrás, kontextus nélkül csak önmagáról beszél.¹⁸⁹ Nem tekinti a mindennapok megismerése forrásának a múzeumi tárgyakat Gyáni Gábor sem, amikor a korszak hazai mindennapjait bemutató, gazdag forrásanyagot felhasználó könyvéhez pusztán hangulatos illusztrációként rendeli hozzá őket.¹⁹⁰ Rékai Miklós a Néprajzi Múzeum táplálkozásgyűjteményéről írt tanulmányában viszont nem általában vonja kétségbe az ilyesfajta gyűjteményekből lesűrhető tanulságok érvényét, hanem a hazai közgyűjteményekben található kollekciónak gyűjtésének esetlegességében látja annak okát, hogy azok a táplálkozásutató számára alig nyújtanak adalékot.¹⁹¹

A két háború közötti időszak háztartási eszközei nagyobb számban az 1980-as évektől kerültek közgyűjteményekbe. Ez volt az az időszak, amikor az 1930-

¹⁸⁶ ÉBLI G. 2005. 18–19.

¹⁸⁷ FEJŐS Z. 2000. 81.

¹⁸⁸ FEJŐS Z. 2003. 46–48.

¹⁸⁹ GYÖRGY P. 2007.

¹⁹⁰ GYÁNI G. 2006b.

¹⁹¹ RÉKAI M. 2000. 39.

as években felszerelt háztartások ideje lejárt, a korabeli felszerelés végképp elavult.

„A legtöbb háztartási gép és edény is ekkor került a gyűjteménybe. Ezek között gyakorlatilag minden korabeli magyar gyár öntöttvas, zománc és alumínium edényei képviseltették magukat. A gyári faáru és a mechanikus háztartási gépek mellett igazi elektromos gépújdonóságok is felbukkantak: »Metallum« hirtelenforraló, elektromos teafőző, »Pergő« pépesítő korong, 110 V-os »Elektra« vasaló”

– írja Peterdi Vera a Nemzeti Múzeum alapításának kétszázadik évfordulójára kiadott, az egyes gyűjtemények történetét bemutató kötetben az (akkoriban) általa kezelt háztartásgyűjteményről.¹⁹²

A két háború közötti időszak modern konyhabútora sok hazai háztartásban használatban maradt az 1990-es évek elejéig. Akkor nagyobb hullámban került a régiségkereskedelembé, és a múzeumokat is akkoriban keresték meg legnagyobb számban a tulajdonosok, ekkor már régiségnek tekintve az együtteseket. Az életmód- és helytörténettel is foglalkozó fővárosi és vidéki múzeumok többsége felhasználta a kínálkozó alkalmat, így a korszak háztartásának e fontos reprezentánsa ma megfelelő múzeumi jelenléttel bír. Az 1930-as évek háztartási gépei ekkor már többnyire lomként kallódtak a városi pincékben, kamrákban, konyhaszekrények mélyén. A magyarországi városi középosztály körében egykor rendkívül népszerű Vampyr porszívók vagy a csak 110 voltal működtethető kenyérpíritók, kávé- és teafőzők, villanyvasalók az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején technikatörténeti emlékként kerültek közgyűjteményekbe. Az elmúlt két évtizedben a modernista design újrafelfedezése a háztartás emlékeit ebben a minőségükben is felértékelte: a tulajdonosokat gyakrabban készítette eladásukra, múzeumi felajánlásra, de egy-egy szép formájú kisgép, eszköz dísztárggyá is könnyen előléphetett.

A háztartási eszközöket gyakran hagyaték formájában ajánlják fel a múzeumnak. E kérdéskört vizsgálva a Nemzeti Múzeum háztartási gyűjteményének kezelője a hagyatékok jelentőségét abban látta, hogy a muzeológus a különböző társadalmi rétegek otthonkultúráját, életmódját, szokás- és mentalitásmódját a nagyobb, összefüggő tárgyegyüttes segítségével jobban megismerheti, és ezáltal kiállítás és tanulmány formájában is pontosabb képet rajzolhat.¹⁹³ Az előző századforduló kispolgári/szaktmunkás otthonkultúráját és életmódját kivételes módon reprezentáló Allt-hagyaték ma a Nemzeti Múzeum több gyűjteményében alussza Csipkerózszi-

¹⁹² PETERDI V. 2002. 543.

¹⁹³ PETERDI V. 2002. 542

ka-álmát.¹⁹⁴ Az 1979-ben gyűjtött és kötetben feldolgozott anyag esetében minden együtt volt: egy jóformán érintetlen enteriőr, nagyon sok tárgy, irat, fotó és emlékező személy is – az idős leszármazott, aki jól ismerte a tulajdonosokat. Az Allt-anyag lehetővé tette egy háztartás teljes tárgykészletének számbavételét. Feldolgozása óta lassan a negyedik évtized telik el, de hasonló városi otthonlelet azóta sem került a magyar muzeológia látókörébe. A gyűjtések többnyire néhány tucat tárgyat eredményeznek, a tárgyak szórványjellege pedig mindig hiányérzetet kelt. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy ilyen hatalmas együttesek befogadására a múzeumi raktárakban nincs elegendő hely, feldolgozásukra pedig kevés a muzeológus erre szánható ideje. Az Allt család hagyatékának bemutatása éppen ezért unikális lehetőséget kínál arra, hogy egyetlen háztartás tárgyi anyagát egyben láthassuk: a feltételezések, a hiányok rekonstrukciójának kizárásával.

Szilágyi Miklós a néprajzi gyűjteményekkel kapcsolatban állapítja meg, hogy azok nem tükrözik a paraszti gazdaságok és háztartások tárgyszükségletét és a tárgykészlet belső arányait. Míg a díszes mosósulykokból, mángorlókból minden néprajzi gyűjteményben gazdag kollekciónak találunk, a testi higiénia kevésbé látványos tárgyai jóformán hiányoznak.¹⁹⁵ Ez a tendencia a városi középosztály háztartási eszközeire, gépeire és textíliáira is érvényes. A két világháború közötti időszak túlreprézantált tárgyai között találjuk a damasztabroszokat és -szalvétákat, a zománcozott kuglófformákat, a rézedényeket, de hosszan sorolhatjuk azokat, amelyek hiányoznak, vagy nincs elég belőlük: egyszerű és mindennapos tárgyak, amelyek két, különösen nehéz évtizedben jó szolgálatot tettek, majd az 1960-as évektől az egyre gyorsabbá váló tárgycsere áldozataivá váltak. Múzeumi értékük hiába nyilvánvaló, az 1930-as évek háztartási eszközei – a Tetra pelenkák és jénai cumisüvegek, a korai műanyag edények vagy az alumínium ételdobozok – ma már nehezen gyűjthető ritkaságok.

A háztartási eszközök és gépek múzeumi feldolgozása mindenekelőtt a pontos azonosítást, tipologizálást jelenti. A gyári áruk esetében a meghatározás elsősorban a termékkatalógusok segítségével történik. Ezek a kiadványok nélkülözhetetlenek a feltáromunka során, és a tárgyak mellett sokszor önálló, kiegészítő gyűjteményegységet képeznek. Nem vonna kétségbe a meghatározás fontosságát, meg kell említenünk azt az örömdetes tendenciát, amely a múzeumi tárgyak szélesebb kontextusba helyezésének irányába mutat. A tárgyak közötti lényegibb összefüggések alapján való csoportosítás szükségességét fogalmazta meg Ébli Gábor fent említett tanulmányában:

„A minél pontosabb klasszifikáció ugyan rendszertanilag tudományos érték, de valójában csak teljessé teszi a múzeum – amúgy elkerülhetet-

¹⁹⁴ SZABÓ B. 1980.

¹⁹⁵ SZILÁGYI M. 2001. 131.

len – dekontextualizációs hatását. Az egyes múzeumi tételeket kiemeli nemcsak eredeti, hanem még a gyűjteménybe való bekerülési közegükből (magángyűjtemény, háztartás, más tárgyakkal alkotott funkcionális kapcsolat, szimbolikus háló) s így sterilizálja azokat.”¹⁹⁶

Ennek a gondolatnak már a felvetése is bővítheti a múzeumi tárgyak értékéről napjainkban csordogáló diskurzust.

Háztartási modernizáció a budapesti múzeumok gyűjteményeiben

Vegyük sorra, milyen típusú múzeumok őriznek ebből a korszakból városi háztartási felszerelést, melyik budapesti múzeumban találunk olyan anyagot, amely a modernizáció kérdéskörét reprezentálja! Nagy és jelentős háztartási kollekciónal rendelkezik a két háború közötti időszakból a *Magyar Nemzeti Múzeum* legújabb kori háztartási és vegyes használati eszközök gyűjteménye, melynek vezetője évtizedeken át a hagyomány és újítás szempontrendszerét is szem előtt tartva gyarapította ezt a kivételes tárgye gyűjtést. Témánk szempontjából itt található a legnagyobb kollekción, a korszak modern háztartásának jóformán teljes eszköztára és kiegészítései. A gyűjtés és feldolgozás az 1980-as évek második feléig a munkás- és kispolgár életmód tárgyi emlékeire fókuszált, akkoról profilja valamennyi társadalmi csoport életmódjára kiterjedt. A gyűjtemény egy sokat szereplő tárgya ugyanakkor az az 1930 körül készült zöldbabvágó gép, melyet csepeli munkás tulajdonosa az induló háztartása számára szerzett be, és amely jól mutatja, hogy a háztartási modernizáció korántsem köthető kizárólag a középosztályhoz.

A gyűjtemény az 1930-as évek gyári előállítású főzőedényeinek széles spektrumával rendelkezik. A zománc-, vas- és alumíniumedények közül a városi háztartásokban az elsőt használták legtöbbször: a bonyhádi, budafoki, csepeli gyárak termékeinek rendkívüli népszerűsége a múzeumi gyűjteményben is jól érzékelhető. Jelentős ugyanakkor a korai alumíniumedényekből álló sorozata is: különféle lábasok, fazekak, nyeles tejforraló, teás- és kávéskanna, többféle serpenyő található a gyűjteményben. Többségük a budapesti *Sigg Alumíniumgyár Rt.* terméke. Figyelemre méltó a jénai üvegedények kollekciónja. 2003-ban középpolgári budapesti háztartásból került be az a négy darabból álló sorozat (ltsz.: 93.13.1–93.13.4), melyet újdonságokra fogékony tulajdonosa az 1930-as évek második felében vásárolt, és a gyűjtés idejéig folyamatosan használt, sütésre és tálalásra. A nikkelezett kiegészítők, elektromos tea- és kávéfőző, hirtelenforraló, kenyérpíró – technikai újítások és egyben presztízstárgyak – az 1930-as évekből különböző háztartásokból kerültek

¹⁹⁶ ÉBLI G. 2005. 14.

a raktárba. A teaurálás különös emlékei az eredeti csomagolásban megőrzött háztartási és vegyi áruk: *Asszonydícséret* mosópor (ltsz. 78.1.124), *Polo* szappanpehely (ltsz.: 2004.3.14), *Radion* mosópor (ltsz.: 78.1.114, 92.8.3), *Meister* mosópehely (ltsz.: 2004.3.15), *Szit* szappan (ltsz.: 2005/37), *ABC* színszappan (ltsz.: 2005/39), *Eggü* padlópaszta (ltsz.: 91.2.2), *Kohinoor* parkettaszta (ltsz.: 96.16.1), *Tangó* padlóbeeresztő (91.1.23). A Nemzeti Múzeum háztartásgyűjteményében a korabeli papírzacskók és -dobozok, reklámfüzetek, árjegyzékek is nagy számban találhatók, segítve a kutatást, azonosítást.

A Történeti Tár kisnyomtatvány- és plakátgyűjteményének a korszerű háztartásvezetést és annak eszközkészletét, árucikkeit hirdető anyaga értékes adatokkal és vizuális információkkal járul hozzá témánk megszerkesztéséhez. Az intézmény textiltárában az ezredforduló éveiben gyorsan gyarapodtak a korszak háztartási textíliái is, a felszerelés modernizációja szempontjából elsősorban a színes, többnyire lenvászon zsúrabroszokat, szalvétákat és az ugyancsak újdonságnak számító frottírtörülközőket kell kiemelnünk.

A kutatás és a reprezentáció kivételesen értékes forrása lehetne a korabeli fénykép. A Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Történeti Fényképtárának hatalmas gyűjteményében mindössze néhány tucat olyan fotót találunk, amelyen a téma valamilyen módon megjelenik. Fényképsorozatok kerültek a múzeumba a Gázművek háztartási tanfolyamairól, az Elektromos Művek által az Elektromos Házban szervezett bemutatókról és más főző és háztartási tanfolyamokról. Ezek azonban reklámképek, nem „valóságos” konyhákat ábrázolnak. Találunk néhány amatőr képet – többnyire nagypolgári – konyháról, „működő” városi háztartást mutató kép azonban csak elvétve fordul elő a gyűjteményben.

A *Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma* évtizedek óta feladatának tartja a háztartás emlékeinek gyűjtését, és az intézmény szakmai irányítása mellett dolgozó helytörténeti gyűjtemények is rendelkeznek több-kevesebb háztartási eszközzel. A fővárosi helytörténeti gyűjteményekben örvendetes módon gyarapodnak a mindennapok történetének tárgyai, melyek természetes módon integrálódnak a település- és várostörténeti anyagba. A *Néprajzi Múzeum* táplálkozásgyűjteményében városi háztartási anyag csak elvétve fordul elő. A modernizáció természetesen a falusi háztartásokat sem kerülte el. A gyűjtemény számos olyan, az 1930-as években készült és használt gyári fémárut, lábast, darálót, mérleget, mechanikus kisépét őriz, melynek használata Magyarország területén mindenütt jellemezte a korszerű háztartást. Szacsvey Éva dunabogdányi monografikus gyűjtéséből került a Múzeum Bútorgyűjteményébe az a gyári előállítású konyhaszekrény (ltsz. 2003.42.1–2003.42.2), melyet tulajdonosai az 1930-as években vásároltak rákosszentmihályi otthonukba. A sokfiókos, többféle tárolást biztosító bútor darab „modul rendszerű”: egy önmagában is használható keskeny szekrény egészíti ki.

Az 1930-as évek háztartási eszközei, gépei és termékei a *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum* gyűjteményeiben is gazdag kollekciónak alkotnak. A háztartási modernizáció helyi speciális műtárgyai az élelmiszerek, vegyi anyagok, papíráru csomagolóanyagai: az art deco vagy konstruktivista designnal díszített dobozok, zacskók, papírok. A kereskedelmi gyűjtemény ebből az évtizedből való anyaga a termékek különösen gazdag választékát mutatja. Az önmagában is tárgyként értelmezhető, vonzó csomagolás, a kis kiserelés alternatívája, a plakátokon, zománcablákon, szórólapokon megjelenő reklám a fogyasztás új tendenciáját jelzi, melyben a korszerű termékek széles körben elérhetővé válnak.

Magától értetődik, hogy a háztartási gépeket mindenekelőtt a műszaki múzeumokban kell keresnünk. Önálló, értékes háztartás-történeti gyűjteménnyel rendelkezik az *Országos Műszaki Múzeum*, melynek anyaga 1996-ban az *Iparművészeti Múzeum*tól származó mintegy hatvan, az ipari formatervezés szempontjából jelentős háztartási eszközzel gyarapodott.¹⁹⁷ Témánk szempontjából is kiemelkedő ez az anyag: az 1930-as évek háztartási innovációját többek között gáztűzhelyek, porszívók, gáz- és villanyvasalók, elektromos kisgépek reprezentálják. A gyűjtemény Németországban gyártott, de hazai lakásokból származó mosógépei jól mutatják, hogy a háztartásról vallott újfajta elképzelések mellett a modernizáció e fontos tárgyai is elsősorban német importból származtak. Az Országos Műszaki Múzeum háztartás-technikai gyűjteménye két John-féle forgódobos, kézi hajtású mosógéppel is rendelkezik. A gépeket a németországi *Waschmaschinen Fabrik* készítette 1920-ban, illetve az 1920-as években. Az egyszerűbb változat tűzhelyre helyezhető, a víz melegítése azon történik (ltsz.: 2007.4.1–2007.4.3). Fejlettebb változata négy lábon áll, és tűzhelyegységgel is rendelkezik (ltsz.: 75.304.1).

Az életvezetési és háztartási tanácsadó könyvek, a háztartási rovattal rendelkező korabeli újságok és kiadványok szép gyűjteményét találjuk az *Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár* gyűjteményében. Az itt található tankönyvek, oktatási tervek és a tanórákon készült kézimunkák ugyancsak a téma korabeli fontosságáról vallanak.¹⁹⁸

Az *Építészeti Múzeum* fotógyűjteménye és a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* Budapest-gyűjteménye ugyancsak meglepően kevés háztartási munkavégzést ábrázoló képpel rendelkezik. Így lehetséges az, hogy a témát bemutató vagy érintő könyvekbe sokszor ugyanazok a (jobbára reklám) fotók kerülnek. Különösen szembetűnően jelentkezik ez a hiány Gyurgyák Jánosnak a 20. századi magyar történelmet fényképekkel elbeszélő, nagyszabású munkájában. Míg a szocializmus korszakát a hétköznapi élet változatos helyszínei, közöttük konyhák is rep-

¹⁹⁷ VÁMOS É. 2009.

¹⁹⁸ 2006-ban az Országos Pedagógiai Múzeumban időszaki kiállítás nyílt *A női kézimunka mint iskolai tantárgy. Textilmunkák az OPKM gyűjteményéből* címmel. Rendezte: Bollókné Várhelyi Katalin.

rezentálják, a Monarchia éveit és a két világháború közötti időszakot bemutató kötet pontosan mutatja a közgyűjteményekben fellelhető idevonatkozó anyag szegényességét. Körner András *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940* című két kötetes munkájában mindössze két konyhában készült fényképet közöl, és a szerző alapos kutatásai során nem is találkozott többel.¹⁹⁹ Nem kétséges, hogy a konyhák és a háztartás világa a korabeli fényképezési gyakorlat marginális területe volt. Ezt részben a rossz fényviszonyok, részben a téma megörökítésre való „alkalmatlansága” okozhatta. A magyarországi zsidóság közelmúltbeli történetét képekben és személyes elbeszélésekben felhalmozó digitális gyűjtemény, a *Centropa* adatbázisában található fotók azonban azt mutatják, hogy a célzott gyűjtés ezen a területen sem lenne hiábavaló vállalkozás. Természetesen az 1930-as évek zsidó életvitelét bemutató képek között is kevés konyhát találunk, ahogy házimunkát végző személyt, nyitott szekrényt, kamrárt is csak elvétve látunk. Gyakori azonban a terített asztal, a kirándulások földre terített pokrócain megjelenő uzsonna, az üzlet kínálatának látványa, melyek közvetve a háztartásvezetés értékes forrásai.

Háztartási modernizáció a budapesti múzeumok állandó és időszaki kiállításain

Míg a mindennapi élet muzeológiai értelmezése ma szerte a világon népszerű, a budapesti múzeumokban a városi hétköznapiak effajta megközelítésére csak óvatos és elszigetelt kísérleteket találunk. A háztartásvezetés múzeumi kontextusban való bemutatásával az elmúlt évtizedekben lényegében csak a műszaki múzeumok állandó kiállításain, a *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum* állandó kiállításán és időszaki tárlatokon találkozhattunk. A városi háztartás rendszerének, tárgyi világának lényegi kérdéseit feltáró kiállítás Magyarországon még nem készült.

A bécsi *Műszaki Múzeum* háztartástörténeti anyagából 2005 őszén rendezett állandó kiállítás – jó példaként – még ugyanebben az évben szerepelt a *Magyar Múzeumok* című folyóirat hasábjain. Vámos Éva lelkes interpretációja szerint a mindennapok történetének múzeumban őrzött emlékei a téma újfajta tudományos értelmezését is lehetővé teszik. A látogató nem a megszokott „fejlődési sorokat” és nem is az enteriőrök leegyszerűsített értelmezését láthatja, a rendezők egy másfajta rendezőelvet követve ember és technika kölcsönhatását vizsgálták. A bemutatás antropológiai szempontú csoportjai a következők: kívánságok/elképzelések, mérés/rendszerezés, helyettesítés/hozzáadás, ellátás/fogyasztás,

¹⁹⁹ KÖRNER A. 2013. 131–134. A két kép egyike Kiss József költő unokáját ábrázolja szolnoki lakásában, a másik felvételt André Kertész készítette Budapesten az éppen húst vágó édesanyjáról.

óvás/felügyelet, ártalmatlanítás/eltüntetés.²⁰⁰ A múzeumi tárgyak jelentésértéke ebben a sajátos rendszerben megsokszorozódik: „[...] a kiállítás nem bájos enteriőrök egymásutánja, hanem összefüggések elemzése műtárgyak segítségével. A dolgok jeltartalmat hordoznak, a tárgyak tanúkká válnak”.²⁰¹

A magyar kiállítási gyakorlatban az életmód, a hétköznapi élet bemutatása megrogzult hagyományokat követ: a tárgyak műfajonként és többnyire fejlődési sorba állítva vagy enteriőrbe rendezve kerülnek a látogatók elé. A múzeumi enteriőrök összeállítása szinte mindig rekonstrukció, ez pedig önmagában rendkívül problematikus. Az egyes elemek különböző helyszínekről származnak, egymáshoz rendelésüket pedig nemcsak a rendező szakmai megfontolása, de a látvány és a múzeumi tér korlátai is erősen befolyásolják. A magyarországi múzeumi közvélemény körében ugyanakkor nagyon pregnáns az a vélemény, hogy az enteriőr – különösen, ha az gazdagon „felöltöztetett” – megkönnyíti a látogatók számára a befogadást. A háztartás történeti formáinak ábrázolása a magyarországi múzeumi gyakorlatban többnyire berendezett konyha-, esetleg kamraenteriőr segítségével történik. A felszerelés szinte minden esetben beborítja a falakat és a rakodófelületeket, gyakran elképzelt szituációt imitálva. Bemutatásukat többnyire áthatja a régi családi élet, a hagyományos háztartásvezetés iránti nosztalgia. A múzeumi raktárak anyagából összeállított konyha- és kamraenteriőrök azonban nagyon kevésbé alkalmasak arra, hogy társadalmi viszonyokat, helyi vagy egyéni sajátosságokat jelezzenek, utaljanak a munka szervezése és elvégzése körüli tényezőkre, vagy felhívják a figyelmet a téma olyan fontos aspektusára, mint a hagyomány és újítás kérdése. A Gyulán helyreállított Almási kastélyban 2015-ben berendezett nagyszabású kiállítás központi témája a különböző társadalmi helyzetű emberek, az arisztokrata családok és a személyzet közös lakóhelyeként, közös háztartásának helyszíneként értelmezett kastély élete a 18. századtól a második világháborúig.²⁰² A kevés eredeti tárggyal, ám sok rekonstrukcióval, filmmel, digitális installációval megjelenített narratíva egyszerre beszél el az egymást váltó Harruckern, Wenckheim és Almási családok konkrét történetét, és mutatja be a vidéki főúri élet általános vonásait. A látogatók képet kapnak a nagy háztartás szervezési feladatairól, a személyzet közti hierarchiáról, a sokféle és időről-időre változó munkák eszközkészletéről, a konyhai műveletekről, de a rendezők figyelmét a téma olyan fontos részletei sem kerülnek el, mint az élelmiszer tárolása vagy a tárgyak javítása, tisztítása.

A háztartás történeti formáinak reprezentációja az országos múzeumok állandó kiállításain meglehetősen csekély. A Nemzeti Múzeum 1996-ban átadott történeti kiállításán az 1930-as éveket bemutató teremben a „neobarokk társadalom” né-

²⁰⁰ A kiállítás projektvezetője Lisa Noler, kurátora Susanne Wersing volt.

²⁰¹ VÁMOS É. 2006. 35–36.

²⁰² Gyulai Almási-kastély Látogatóközpont. A kiállítás kurátora, művészeti vezetője: Sz. Szilágyi Gábor, társkurátor: Lukács Zsófia.

hány jellegzetes viseletét/figuráját felvonultató óriásvitrin ellenpontjaként megjelenik egy modern kislakás részlete. Eredetileg Kozma Lajos modern, sima vonalú karosszéke uralta az enteriört, ezt később a kölcsönző Iparművészeti Múzeum visszakérte, így immár egy évtizede egy különleges vonalvezetésű, mintás kárpittal borított – az enteriőr jelentését azonban kevésbé kifejező – art deco karosszék áll a térben. Mellette konstruktivista, polccal kiegészített állólámpa, az alacsony könyvespolc tetején néhány jellegzetes modern kerámiatárgy, rádió. Az együttest magyar iparművész által tervezett, egyedi, figurális díszítésű csomózott szőnyeg egészíti ki. A falakon kortárs festmények: Uitz Béla, Vaszary János, Rippl-Rónai munkái. A háztartás modernizációjának témakörét a kivezető folyosó néhány tárlójában elhelyezett tárgycsoport reprezentálja, a falon A „modern” nő háztartása cím alatt a téma néhány mondatos értelmezése olvasható. Nikkelezett elektromos kiegészítők sorozata, fedeles jénai edény, alumíniumlábos, eredeti dobozában megőrzött Globus lecsókonzerv egészíti ki az együttest. A kézi kötés újonnan terjedő szokását fonalat tartalmazó *Menyecske kötőpamut* doboz és színes gyapjúszálból kötött norvégmintás gyermeksapka idézi fel (23–24. kép).

A Budapesti Történeti Múzeumban 2012-ben nyílt, *Fény és árnyék – Budapest. A főváros 1000 éves története* című állandó kiállítás a gyűjtemény legérdekesebb tárgyait felsorakoztatva kronologikus rendben vezeti a látogatót az antik

23. kép. Az 1930-as évek modern berendezését idéző kiállítási enteriőr a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításán (Kardos Judit felvétele).

24. kép. Az 1930-as évek háztartási kisgépeiből összeállított válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításán (Kardos Judit felvétele).

előzményektől a rendszerváltásig.²⁰³ Az időrendet tíz tematikus blokk, mélyfúrás szakítja meg. Témánk a második, *Lakóház* című egység *Polgárlakás, szobakonyha, kislakás. Lakáskultúra a 19–20. században* című részében kerül említésre:

„A két világháború közötti időszakban a dualizmus korának háromszobás lakásideálja már egyre kevesebb városlakó számára volt elérhető, így a gazdasági okokból csökkentett igényeket az újonnan épült házak kisebb, ugyanakkor magasabb komfortfokozatú lakásai voltak hivatva kielégíteni.”

– olvashatjuk a teremszöveg és a kiállítási vezető ide vonatkozó bekezdését.²⁰⁴ A dualizmus és a szocializmus korabeli lakáskultúrát egy-egy szoba-entériőr érzékelteti, a két világháború időszakát egy kisebb tárlóban elhelyezett pipere- és vegyiáru-kollekció két darabja képviseli: Rico kötszer, Noseda borotvahab, mellettük vulkánfiber gyermekkádatal(hat) a csecsemőápolás változó gyakorlatára.²⁰⁵ A tizedik, *A város peremén* című egység Csepelről szóló részében a Weiss Manfréd-gyár 1930-as években gyártott termékei között is feltűnik néhány, a korszerű háztartáshoz kapcsolható tárgy: Csepel

gázfőző, varrógép, biztosítótűt tartalmazó kartondoboz, Globus üveg, Saturnus fénymáz.

A *Magyar Mezőgazdasági Múzeum* állandó történeti kiállításán²⁰⁶ a háztartásvezetés két világháború közötti korszaka a szakoktatás témakörébe ágyazva jelenik meg, a putnoki Gazdasági Felső Leánynevelő Intézet tankonyháját felidéző

²⁰³ Rendezte: Perényi Roland és Végh András.

²⁰⁴ PERÉNYI R. – VÉGH A. 2013. 58.

²⁰⁵ A vulkánfiber kénsavval vagy cink-klorid oldattal pergamentált papírrétegekből álló műanyag. A papírlapokat egymásra helyezve melegítéssel és nagy nyomással össze-sajtolják, végül kimossák a pergamentáló szereket. Használati tárgyakat, leginkább bőröndöt készítettek ebből az anyagból. Az 1930-as években a gyermekkádadak általában zománcozott vasbádogból vagy horganyzott bádogból készültek, ez a tárgy tehát egyedi, kuriózum.

²⁰⁶ *A magyar mezőgazdaság története a kezdetektől 1945-ig*. A kiállítás 2005 és 2007 között három részletben épült.

enteriőr segítségével. Az egyenruha-rekonstrukciót viselő két bábu, a konyhabútor- és felszerelés azonban nem több, mint a háttérben látható, „akkor és ott készült” fotó három dimenzióban való, természetesen kényszerű pontatlanságokkal való megismétlése. Az *Országos Műszaki Múzeum* látványraktárában az 1930-as évek háztartási gépei és eszközei jelentős szerepet kapnak, az egyes tárgycsoportok működési elveit, használatát a rendező részletes, művelődés- és társadalomtörténeti reflexiókat is tartalmazó magyarázó feliratokkal látta el. A 2000-es évek második felében Vámos Éva az *Országos Műszaki Múzeumban* népszerű háztartástörténeti délutánokat szervezett, ahol a látványraktár tárgyait a látogatók kézbe is vehették. Az elektromos háztartási gépek remek gyűjteményét láthatjuk az *Országos Műszaki Múzeum Elektrotechnikai Múzeumának* állandó kiállításán. A „villamosított háztartás” a bemutató egyik fontos, sok tárggyal reprezentált témaköre. A mosást, sütést és főzést, vasalást megkönnyítő elektromos eszközök mellett sokféle villannyal működő háztartási kisgép mutatja a korszak e téren is látványos modernizációját. Háztartási gépeket is gyűjt és mutat be kiállításain a Fővárosi Gázművek által létrehozott, működtetett *Gázmúzeum*.

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum *Vendéget látni, vendégnek lenni* című állandó kiállításán többek között a középosztálybeli városi háztartás jellegzetes helyszíneit is láthatjuk: altdeutsch ebédlőt terített asztallal, nagyméretű konyhát, kamrát, cselédszobát és fürdőszobát is.²⁰⁷ A bőséges tárgyi anyaggal bemutatott enteriőrök a századforduló időszakát jelenítik meg, a teremszövegek röviden kitérnek a polgári életvitel, háztartás, családi élet társadalmi vonatkozásaira is. Az együttes legizgalmasabb része a megidézett időszak középosztálybeli lakásaiban még luxusnak számító, fürdőkályhával, zuhanyállvánnyal, zománcozott káddal felszerelt fürdőszoba – mint a háztartáshoz tartozó egység szerepeltetése. A múzeum másik állandó kiállítása, *A jó kalmár a világ jótevője. Két évszázad a magyar kereskedelem történetéből* című kiállítás témái közül több is érdekes számunkra.²⁰⁸ A kiállítás üzletportálok, boltenteriőrök, plakátok és zománctáblák bemutatásával érzékelteti a két háború közötti időszak differenciált áru kínálatát. A Mauthner-féle Fűszer-Csemege bolt pultján több új terméket reklámozó zománctábla is feltűnik: Maggi ételízesítő, Oetker sütőpor, Hag koffeinentes kávé, Vénus ételzsír (margarin), és a polcokon is ott sorakoznak az 1930-as évek népszerű élvezeti cikkei – Zwack Unicum, Stühmer és Berndorf kakaó, indiai és ceyloni tea, különféle csokoládék, kekszek, cukorkák. A kiállításban nagyvárosi üzletek portáljairól készült fényképeket is láthatunk, melyek bemutatásával a rendezők az egységes látványt nyújtó, modernista kirakatrendezési gyakorlatra hívták fel a figyelmet. A 20. század elején Magyarországon is kialakuló

²⁰⁷ A kiállítás 2014-ben nyílt meg. Rendezte: Saly Noémi. SALY N. 2017.

²⁰⁸ A kiállítás 2014-ben nyílt meg. Rendezte: Kulich Júlia, Török Róbert. KULICH J. – TÖRÖK R. 2013.

szövetkezeti értékesítési rendszer olyan társadalmi jelenség volt, mely szorosan kapcsolódott a modernizálódó életmódhoz. Az 1930-as években a *Hangya Szövetkezet* hálózatához tartozott a falusi vegyesboltok jelentős része, melyek kedvező áraik révén új termékekkel ismertették meg a falusi, kisvárosi embereket. A mozgalmat reprezentáló tárlókban a Hangya történetére vonatkozó dokumentumokat a jellegzetes, kötött kévét ábrázoló logóval ellátott élelmiszerek, vegyi áruk és egyéb használati tárgyak szép kollekcója egészíti ki.

A *Néprajzi Múzeum* 2017 végén bezárt, több mint húsz éven át látható állandó kiállításán a háztartás tematikáját annak egy részlete, a táplálkozás képviselte.²⁰⁹ A terem a magyar paraszti konyha különféle élelmiszerei, a hús- és gabonafélék, tejtermékek előállításához és tárolásához szükséges eszközöket és azok fényképen való néhány ábrázolását mutatta be. A kiállítás a 19. század falusi világát merevítette ki, a 20. század első felének gazdálkodási és háztartási modernizációja ekképpen nem tematizálódott. A Néprajzi Múzeum jelenleg új állandó kiállítás koncepcióján dolgozik. A saját gyűjteményi anyagra épülő tárlat tematikái közül a háztartás, a női szerep, a 20. századi élet változásvizsgálata természetesen nem hiányozhat.

A háztartásvezetés történeti vagy jelenkori formái Magyarországon időszaki kiállítások témájaként is ritkán kerülnek elő. A következőkben a teljesség igénye nélkül nézzünk néhány példát! 1983-ban a Néprajzi Múzeumban láthatta a közönség a *Nagymosás. A mosás hagyományos munkaeszközei, módjai és szokásai* című bécsi vendégkiállítást. Margot Schindler kurátor a téma komplex művelődéstörténeti megközelítését választotta, a mosás városi és falusi eszközanyagát, módszerait, szokásrendszerét és hiedelemvilágát az osztrák muzeológia hagyományai szerint egyszerre, egymás mellé állítva mutatta be. Az 1930-as évek magyar városi háztartásának tárgyai első alkalommal 1990-ben kerültek a látogatók elé: az Országos Műszaki Múzeum *Társaink a háztartásban tegnap és ma (A háztartási eszközök forradalma)* címmel a Munkásmozgalmi Múzeumban rendezett időszaki kiállítást.²¹⁰ 1992-ben az akkor már Legújabbkori Történeti Múzeumnak nevezett intézményben Peterdi Vera rendezésében készült el *A nagyvárosi háziasszony birodalma* című nagy sikerű kiállítás. A látogatók ebédlő-, konyha- és kamraenteriók sorát, valamint vitrinekbe rendezett eszközöket láthattak a 19. század hetvenes éveitől a kiállítás idejéig bezárólag. Az 1930-as évek tipikus, kétszoba-hallos városi lakását egy, a Lingel bútorgyárban készült ebédlő reprezentálta, az együtttest zsúrkocsi egészítette ki. Az ebédlőasztal uzsonnára volt terítve, és az otthoni vendéglátás új, egyszerűbb formáját reprezentálta. Egyszemélyes kislakás konyháját idézte meg a kurátor azzal az enteriőrrel, mely puhafa, sima vonalú, egybeépített konyhaszekrényből, kis asztalból, székekből, gáztűzhelyből és jégszekrényből állt. *„Ez a pici*

²⁰⁹ *A magyar nép hagyományos kultúrája. 1991–2017.* Rendezők: Selmeczi-Kovács Attila, Szacsvey Éva és sokan mások.

²¹⁰ A kiállítás rendezője Gajdos Gusztáv, Tringli István és Vámos Éva volt.

*helyiség egyszemélyes konyha, olyan asszonyé, akinek nincs alkalmazottja, legfeljebb bejárója, ő maga pedig már dolgozni kényszerül.*²¹¹

A Nemzeti Múzeum 1997-ben mutatta be a *Női sorsok a XX. században* című kiállítást. Ez alkalommal a harmincas évek modern háztartásának témaköre önálló blokkban jelenhetett meg: a konyhaentériórt tematikusan válogatott tárgyak és nyomtatványok egészítették ki. A három vitrinegység közül az első a kiadványokat, valamint recept- és reklámfüzeteket, reklámzacskókat, szórólapokat, termékismertetőket, dobozokat, kisnyomtatványokat, a második a modern háztartási eszközöket, új típusú és alapanyagú főző- és tárolóedényeket, konyhagépeket, a harmadik a takarítóeszközöket és a tisztítószerket mutatta be. A mellettük berendezett enteriőr „a házimunkák igazi színhelyét, a tökéletesen berendezett modern városi konyhát” idézte meg, „a bútorok formája, elrendezése, az eszközanyag a modern háztartásvezetésről elmondottakat reprezentálják... közvetítik az újdonság iránt fogékony, azok érdekében áldozatokra is képes polgári mentalitást” – olvashatjuk a kiállítás vezetőjében.²¹² Ugyanebben az évben a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma időszaki kiállítást rendezett *Tárgyak nagyszüleink asztaláról. Formatervezés a háztartásban* címmel.²¹³ A válogatás szempontja a tárgyak esztétikai minősége volt, egyedi tervezésű és sorozattermék, múzeumi és magántulajdonban lévő eszközök és edények sorakoztak a tárlókban. A kiállításhoz kapcsolódó konferencián több ízben felmerült a háztartási eszköz mint múzeumi tárgy kérdésköre is. A paraszti gazdaság és háztartás működését vizsgálta a Heves megyei Átányban az 1950-es években a magyar néprajztudomány legjelentősebb tárgygyűjtése és kutatása. A Néprajzi Múzeum 2009 őszén ebből a páratlan anyagból rendezte meg az *Egy falu az országban – Átány* című kiállítást Hofer Tamás 80. születésnapjára.²¹⁴ Tárgykészlet, a tárgyak élete, fogyasztás, családi munkaszervezés – a kiállítás olyan kérdéseket vetett fel, melyek – ha más közegben is – a háztartás mechanizmusának lényeges vonatkozásait vizsgálják. 2012-ben az Iparművészeti Múzeum mutatta be az *Art deco és modernizmus – Lakásművészet Magyarországon 1920–1940* című kiállítást. A tárlat tervrajzok, bútorok, lakáskiegészítők, edények és textíliák nagyszerű gyűjteményét vonultatta fel, megmutatva a magyar iparművészet nemzetközi beágyazottságát és sajátos magyar vonásait. 2012-ben a nagyatádi Városi Múzeumban is izgalmas kiállítás készült: *A mi konyhánk a mi múzeumunkban* címmel.²¹⁵ (25. kép)

²¹¹ PETERDI V. 1992.

²¹² Rendezte: Peterdi Vera, Sedlmayr Krisztina. Vö. FERENCZINÉ SEDLMAYR K. – SALLAYNÉ PETERDI V. 1997.

²¹³ Rendezte: Kiss Éva, Kiss Horváth László, Koncz Éva. Vö. KISS É. (szerk.) 1997.

²¹⁴ Rendezte: Balázs György, Granasztói Péter, Máté György 2009.

²¹⁵ Rendezte: Busa Mónika, Kuti Klára, Hauptmann Gyöngyi. KUTI K. (szerk.) 2013.

25. kép. Konyhaenteriór a nagyatádi városi múzeumban rendezett *A mi konyhánk a mi múzeumunkban* című kiállításon (Huszár Endre felvétele).

A helyi anyagból dolgozó kiállítás célja az volt, hogy a muzeológia eszközeivel mutassa meg: a konyha a kérdések és választások állandó terepe, ahol döntéseinket bonyolult szempontrendszer befolyásolja – tradíció és divat, egészségtudatosság és személyes ízlés, takarékoság az idővel vagy a pénzzel, egyszerűség és bonyolultság. A konyha etnográfiai témája ebben a különleges kiállításban az emberi élet metaforájává emelkedett. Példaértékű kísérlet volt arra, hogyan mutathatnak a hétköznapi tárgyak, helyszínek, élethelyzetek messze túl önmagukon. 2017-ben a Nemzeti Múzeum a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum *Anna. Változatok székely asszonysorsra* című vendégkiállításának adott otthont.²¹⁶ A saját anyaggal is kiegészített tárlat kulcsfogalma itt is a döntés volt, mely ezúttal egy képzelt személy, Anna sorsát határozza meg. A 20. század elején a székely faluból indult lány egyik lehetséges útja Kolozsvárra vezet, ahol egy zsidó családnál él cselédként. Polgári család ebédlője, cselédlány, terített asztal, hétköznapi tárgyak – jól ismert képek számunkra a regények, visszaemlékezések, filmek világából. A magyar múzeumi miliőben az elmúlt hétköznapi történetével, családtörténetekkel és egyéni életutakkal viszont annál ritkábban találkozhatunk.

²¹⁶ Rendezte: Kinda István, Miklós Zoltán, Salló Szilárd, Szócs Levente, Vajda András. Az eredeti (2015-ben készült) kiállítás vezetője: Szócs L. (szerk.) 2015.

A HÁZTARTÁSI NAPLÓK FORRÁSÉRTÉKE

A műfaj jellemzői

„A két világháború közti korszak gazdaság- és társadalomtörténete iránt érdeklődő minduntalan szembetalálja magát azzal az ellentmondással, hogy egyrészt az iskolázottsági szint emelkedéséről, a biztosítottak körének bővüléséről, az étkezési, öltözködési szokások átalakulásáról, a szabadidős kultúra (nyaralás, kirándulás, mozizás, rádiózás) terjedéséről olvashat – másrészt, ha a jövedelmeket vizsgálja, igen alacsony kereseteket, csökkenő reálbéreket talál. [...] a tisztánlátást tovább nehezítik a parasztnyomorról, a városi bércaszárnyák embertelen világáról, vagy éppen a tisztviselő és értelmiségi családok elnyomorodásáról beszámoló korabeli szociográfiák, szépirodalmi munkák”

– ezekkel a szavakkal kezdi Pogány Ágnes témánk szempontjából oly jelentős tanulmányát.²¹⁷ Statisztikai forrásai, elsősorban Illyefalvi Lajos könyve nyomán²¹⁸ arra a következtetésre jut, hogy mind a munkás-, mind a polgárcsaládok jövedelme több forrásból származott. A vizsgált családok jövedelmének átlagosan csak mintegy negyven százalékát tette ki a családfő főfoglalkozásából származó kereset, nem elég tehát csupán ezt alapul venni a család életszínvonalának meghatározásához. A munkások és a középosztály egyaránt változatos stratégiát alkalmazott életszínvonalának emelésére. Sok családban ágy- és albérlőt tartottak, a házastárs is munkát vállalt, sőt a gyerekek is kereshettek pénzt. A másodállások, különmunkák – a modern élet jellemzői – a családi jövedelem tetemes részét tették ki. A családok jelentős része rendelkezett valamilyen ingatlannal. Nem elhanyagolható a segélyek szerepe sem a családi jövedelemben. Mindez együtt pedig

²¹⁷ POGÁNY Á. 2000. 119.

²¹⁸ ILLYEFALVI L. 1930. 27–42.

jelentősen módosítja a korszak kereseti viszonyai alapján feltételezhető életszínvonalat. Pogány Ágnes szerint ez a titka annak, hogy az alacsony jövedelmek ellenére a fogyasztás korszakunkban mégis bővült.

Körmendi Zoltán 1937-ben írt, egy józsefvárosi bércaszárnya lakóinak életkörülményeit vizsgáló tanulmánya alátámasztja ezt a következtetést. A ház „társadalmának” jövedelmi viszonyai szinte átláthatatlanul bonyolultak: ágyrajárók, albérlők, takarítás fejében lakók, kereső és jövedelmüket megtartó, illetve hazaadó felnőtt gyermekek, bedolgozó nők. A ház gyermekei közül többen szociális étkezés keretében jutnak főtt ételhez, mások a legkülönbébb segélyekben részesülnek.²¹⁹

Bódy Zsombor a munkás és polgárcsaládok fogyasztási szokásait vizsgálva szintén Illyefalvi I. Lajos 1930-ban és 1935-ben kiadott statisztikáira támaszkodik.²²⁰ 1929-ben ötven munkás és ötven polgári – köztisztviselő, magántisztviselő, kereskedő – családot bíztak meg bevételeik és kiadásaik pontos feljegyzésével. Olyan kiadásokkal találkozunk, amelyekkel a tanácsadó könyvek és tankönyvek jóformán nem is számolnak: biztosítás, egészség, városi közlekedés, kultúra, üdülés, társadalmi kiadások, tisztítás, lakberendezés stb. Itt kell megjegyeznünk, hogy ezek a kiadványok következetesen kevés, egy, legfeljebb két gyermekkel „számolnak”. Bár Illyefalvi vizsgálatában az ötven polgári háztartás valójában csak 175 főt jelentett, (míg az általa vizsgált munkáscsaládokban az ötven háztartás már 245 főt tesz ki!) a statisztikai átlag mögött felsejlő többgyermekes családok ilyen jövedelmi viszonyok mellett bizonyára szintén súlyos anyagi gondokkal küszködtek. Bódy Zsombor tehát minden egyéb következtetés előtt azt állapítja meg tanulmányában, hogy a nem túl jelentős jövedelemkülönbség a családok méretének különbsége révén válik tetemessé. A középosztálybeli családok jövedelmük alig több mint egyharmadát költötték élelmiszerre – szemben a munkáscsaládok körében mért több mint 53 százalékkal. Az eltérő fogyasztási szokásokon túl ez a magyarázata a „munkások” relatív magas kenyér-, liszt-, zsír-, burgonya-, bab-, káposzta-, cukor- és sófogyasztásának is. A „polgárok” háztartásaiban regisztrált több gyümölcs és zöldségféle, drágább húsfélék, tejtermékek vagy akár bizonyos élvezeti cikkek abszolút nagyobb mennyisége viszont a lehetőségek és szokások eltérő jellegének következménye.

A háztartásstatisztikák adatai a fogyasztás társadalomtörténeti vizsgálatának elsődleges forrásai. Segítségükkel megrajzolhatók a társadalmi rétegek változó anyagi viszonyai. A kézzel írott, a család vagy az egyén kiadásait rögzítő háztartási napló természetesen erre nem alkalmas. Másra azonban igen: érzékenyen mutatja a naplóíró és háztartása tagjainak életvezetési stratégiáját. A napló mindig egyedi, így nem más, mint példa.

²¹⁹ KÖRMENDI Z. 2002. 235–248.

²²⁰ BÓDY, ZS. 2003.

A feljegyzések készítője vagy a dokumentumot őrző család többnyire túlságosan személyesnek ítéli a bejegyzéseket, így azok jobbára nem „első kézből” kerülnek a kutatók elé. A füzetek, könyvecskék sokszor csak hagyatékok részeként jutnak közgyűjteményekbe vagy a régiségkereskedőkhöz, nem adva meg a kutatók számára azt a lehetőséget, hogy a bejegyzéseket az egykori fogyasztók személyével együtt vizsgálják. Igazán informatívnak azokat a naplókat tekinthetjük, amelyekhez társadalmi háttérrel kapcsolhatunk, ismerjük a feljegyző jövedelmét, társadalmi állását, családszerkezetét.

Nyugat-Európában a birtokos családok háztartási feljegyzései a gazdaságra vonatkozó iratokkal együtt – a kora újkortól kezdve – nagy számban maradtak fenn, és a mindennapok történetét vizsgálók számára hálás forrásanyagot kínálnak. Pamela Sambrook a dél-angliai Dunham-birtok három évszázadát rekonstruálhatta, többek között a rendelkezésére álló háztartási feljegyzések alapján.²²¹ A nemesi udvarház több évszázados berendezése, a birtok ügyeire vonatkozó és családi levelezések, festmények és rajzok, fotók, az utolsó évszázadra való személyes visszaemlékezések olyan bőséges forrást kínáltak számára, amelyből ezt a történetet hallatlanul részletesen és plasztikusan állíthatta össze. A háztartási feljegyzések mindezek között kivételes helyet foglaltak el, a birtok és a család fogyasztási rendszere mindenekelőtt ezek alapján rajzolódott ki. Benda Gyula *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén* című tanulmányában kénytelen megállapítani, hogy a Parraghy család vagyoni helyzetét, életmódját megrajzolva újra és újra az összehasonlító anyag hiányába ütközött.²²² Ugyanakkor saját anyaga is hiányos: míg a gazdaság bevételeit és kiadásait viszonylag pontosan tudja követni, és belőlük annak szerkezetét megrajzolni, a háztartási feljegyzések alapján a család fogyasztása nehezen rekonstruálható. Az életmód feltárásában nem is a naplók, hanem mindenekelőtt az inventáriumok voltak segítségére. A levéltári kutatásokat érzékeny történeti antropológiai megfigyelésekkel vegyítő módszerével Benda Gyula a nemesi háztartás plasztikus képét vetíti fel. Nem rajta múlt, hanem a források, többek között a tárgyak hiányán, hogy az mégsem olyan színes, mint az angol kutatóé.

A pannonhalmi főapátság levéltára őrzi Jedlik Ányos (1800–1897) bencés paptanár háztartási naplóját. A tudós Budapesten töltött éveiben pontosan feljegyezte kiadásait. Saly Noémi *Szerzetesek asztalánál* című könyvében egy 1858 novemberében kelt részletet közöl: a hónap sokféle beszerzése között találunk zöldség- és gyümölcsfélét, mézet, mákot, gesztenyét, tojást, zsemlét, tejfelt, borjúhúst és csirkét, darát, rizkását, csokoládét. Jedlik Ányos gyertyát, gyufát, keményítőt is vásárolt, és a szegényeknek is adakozott 24 fillért.²²³

²²¹ SAMBROOK, P. 2003.

²²² BENDA, Gy. 2006. 251.

²²³ SALY N. 2017. 99.

Szabó Magda családtörténetének egyik fontos forrása dédanyja, Rickl Mária háztartási naplója.²²⁴ Ez a két sűrűn teleírt vastag füzet, melyekből a regényt olvasó is kap több mint hat oldalnyi felsorolást, a 19. század végének jómódú debreceni világát vetíti elénk. Szabó Magda a bejegyzések alapján rekonstruálja családját és a korabeli vidéki polgárság differenciált fogyasztási szokásait. Nemcsak a vásárolt árucikkek bukkannak föl bennük, hanem a szolgáltatások széles köre is, melyeket a család igénybe vett.

„A háztartási könyvek olvasóját az lepi meg leginkább, hogy második Anzelmus gyermeke, akiről mindenki, aki ismerte, úgy nyilatkozott, nemigen kötötték le figyelmét a regények, milyen pontosan, milyen plasztikusan ábrázolta élete történetét a tények közlése nélkül, pusztán stilisztikai eszközökkel.”

– írja Szabó Magda.²²⁵ A napló a háztartásban élőket szinte naponta regisztrálja – a kitagadott fiú neve például évekre eltűnik a bejegyzésekből. Hasonlóképp az új családtagok, ez esetben a Rickl Mária által a házba fogadott unoka jelenléte is napra pontosan datálható a neki vásárolt tárgyak nyomán. A háztartási napló a figyelmes olvasónak az emberi kapcsolatok változásáról is beszél: ebben a családban a megbecsült férfiak sokféle ajándékot kapnak, míg a számkivetetteknek ünnepről ünnepre ugyanaz, tizenkét zsebkendő jut.

A magyar néprajztudomány legjelentősebb naplófeldolgozása Mohay Tamás nevéhez fűződik. Nagy Sándor, a „naplóíró parasztember” háztartása és gazdasága kiadásainál sokkal többet ítélt feljegyzésre érdemesnek. Az amúgy is részletes napi beírásokat a kutatónak módja volt személyes beszélgetésekkel kiegészítenie. Többnyire nem kapunk ilyen értékes segítséget a naplók értelmezéséhez, magunknak kell a kézírást kislabizálni, a tételeket a kor fogyasztási- és árviszonyain belül elhelyezni. Mohay Tamás a feldolgozott vagy legalábbis nyilvántartott paraszti gazdasági naplók és számadáskönyvek tudományos „hasznát” összegezve állapítja meg, hogy

„Ezeket régiségük, ritkaságuk, kuriozitásuk okán általában nagyra értékelik, ám kevésbé használják, hiszen sokszor az egyszerű eligazodás is igen nehéz az írások között: heterogének, több kéz nyomát is magukon viselik, olvashatatlanok.”²²⁶

²²⁴ SZABÓ M. 1981.

²²⁵ SZABÓ, M. 1981. 74.

²²⁶ MOHAY T. 1994. 8.

Noha ezek a nehézségek a 20. század első feléből származó, iskolázott feljegyzők által írt naplók vizsgálatát kevésbé vagy egyáltalán nem jellemzik, másféle kételyeket azonban azok is támasztanak. Závodi Szilvia egy budapesti katonatiszt háztartási naplójának elemzése kapcsán írja,²²⁷ hogy a feljegyzések többször is megszakadnak. Hosszabb időszak fogyasztását tehát az általa vizsgált – egyébként részletes és gondosan vezetett – háztartási napló alapján sem lehet rekonstruálni. A modern kor „piacról élő” háztartásainak feljegyzéseit vizsgálva pedig gyakran lehet az az érzésünk, hogy hiányosak – nem állítható össze belőlük egy háztartás teljes fogyasztási spektruma. A háztartási naplót elemző mindig örömmel fedezi fel azokat a bejegyzéseket, ahol a beszerzett áru neve és ára mellett mennyiséget is talál. Ilyen háztartási naplót őriz a Magyar Nemzeti Múzeum Iratgyűjteménye 91.6.2. leltári szám alatt. Darvassy András okleveles mérnök kockás füzetének belső lapjára a *Piaci, élelmezési bevásárlások* cím került. A mindössze néhány hónapon keresztül vezetett naplóban az árucikkek mellett a mennyiségek is pontosan fel vannak tüntetve. Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy a háztartási naplókban az árakra vonatkozólag pontos információkat szerezhetünk. A naplók ugyanis többnyire mégsem tartalmaznak mennyiségeket, és a bejegyzés ritkán tudósít a beszerzés helyéről is.

Háztartási naplók az iskolai tananyagban és a tanácsadó irodalomban

A háztartási napló vezetésére már az 1880-as években írt tankönyvek figyelemztetik a tanulókat. Az 1883-ban De Gerando Antonina a polgári leányiskolák számára írt *Háztartástan...* című könyvében a szerző nyomatékosan felhívja a figyelmet a háztartási könyvvitel pontos vezetésére. „*A költségkönyv a háziasszony naplója is, melyből folyamatosan okulhat. Ez serkentse arra, hogy öntudattal, erélylyel vezessen mindent, s ne hagyja a dolgokat végezteszerűen, a magok mentére.*”²²⁸ A könyv kinézetét, beosztását illetően is határozott utasításokat ad, ezek szerint legjobb, ha az keményfedelű, vonalas és függőleges rovatokkal ellátott. Táblázatának függőleges rovataiban a következő kategóriákat tünteti fel: a ház költségei, kifizetett élelmezés, nyersanyagok, fűtés, világítás, öltözet, gyermekek oktatása, multságok, szellemi élvezetek, cselédek, ajándékok, míg a vízszintes sávokba a napi események, kiadások kerülnek. De Gerando *Háztartástan*-könyve – akárcsak a korabeli háztartási tanácsadó könyvek – a házzal, kerttel

²²⁷ ZÁVODI SZ. 2004. 185.

²²⁸ DE GERANDO, A. 1883. 53.

rendelkező földbirtokos feleség életformájára készít fel, a tananyagot e köré szervezi. Bár a vidéki élet szerteágazó feladataihoz a cselédséget nélkülözhetetlennek tartja, felhívja az ifjúság figyelmét arra, hogy megfelelő gazdálkodással kevés pénzből is gazdag életet élhetnek.

Érdemes idéznünk Dobóczky Lajos és Peres Sándor polgári leányiskolák számára írt gazdaságtan-könyvéből a napló szerepéről írott részt:

„Ez a jegyzék hű tükör lesz, melyből meglátjuk: megvan-e a kellő arány bevételeink s kiadásaink közt, betartjuk-e a költségvetést s ennek érdekében nem kell-e kiadásainkat összébb szorítanunk; meglátjuk, mennyit s mit költöttünk el haszontalanságokra, tehát mitől óvakodjunk, miért adtunk többet, mint kellett volna, megtudjuk, minek mi a rendes ára, és megtudjuk, gazdálkodásunk mennyivel növelte a háztartás javainak értékét, a család anyagi és szellemi állapotát. Hű tükör a háztartási napló s épen ezért ítélő bíránk is; örömet nyújt, ha jól gazdálkodtunk, megfedd, megszegyenít, ha rosszul jártunk el; mindenképpen javít, ösztönöz.”²²⁹

Az elemi népiskolák V. és VI. leányosztályai számára 1914-ban írt és utóbb is többször kiadott *Gazdaságtan és Háztartástan* könyv háztartási költségvetés és háztartási napló fejezete „egy 1400 korona évi jövedelemmel bíró, kisebb városban vagy falun lakó család” számára kínál évi költségvetést.²³⁰ Ebben a számításban a szerzők lakásbért is szerepeltetnek, bár nem túlságosan nagy összeget, a jövedelem 17 százalékát szánva rá. (A nagyobb városokban lakó családok természetesen kénytelenek többet költeni erre a magas lakbérek miatt. – teszik hozzá a szerzők.) Annál jelentősebb az élelemre előírányzott összeg, a jövedelem több mint 40 százaléka. A népiskolai tankönyv természetesen a teljes korosztályhoz szólt, így a szerzők inkább általános igazságokat fogalmaztak meg, olyanokat tehát, hogy a családnak évi és havi terveket kell készíteni, a költségvetést semmi esetre sem szabad túllépni stb. Schadt Mária az elemi népiskolák tanterveit vizsgálva állapította meg, hogy a kézimunkaórák feladata volt a lányokat női hivatásukra felkészíteni. A tananyagban számos olyan ismeret, tevékenység szerepelt – tésztagyúrás, szappanfőzés, foltozás – amelynek hasznossága ebben az időben már megkérdőjelezhető volt. A tananyag azonban nemcsak az otthon készült termékek jobb minőségét, illetve gazdasági hasznát, hanem a házimunka erkölcsi hozadékát is szembeállította az olcsó gyári áru használatával.²³¹

Az 1927-ben a polgári leányiskolák IV. osztálya számára írt *Háztartási és nevelési ismeretek* költségvetés fejezetében a szerzők a háztartást „gépezethez”

²²⁹ DOBÓCZKY – PERES S. 1888. 19.

²³⁰ SNAZEL F. – JANCSÓ G. 1914. 97.

²³¹ SCHADT M. 1997. 264.

használtják, melyet kezelni, karbantartani kell, hogy jól működjön.²³² A kiadások kategóriáinak felsorolása pontosan megegyezik a népiskolai tankönyvben felsoroltakkal. Mintacsaládjuk azonban immár az új pénzzel számol: az apa 240 pengő jövedelemmel rendelkezik. Nézzük, hogyan osztották be a tankönyv írói ezt a négy személy számára nem túl nagy összeget! A család a fővárosban él, és jövedelmük 18 százalékat, havi 40 pengőt költhetnek lakbérre. Élelmezésre a jövedelem fele, havi 120 pengő jut, a változó kiadásnak nevezett gyermeknevelési költségre, utazásra, adóra, gyógykezelésre, újságra fordítható rész pedig éppúgy 30 pengő, mint a ruházatra fordítható. Az „állandó kiadásokra”, fűtésre, világításra, mosatásra a szerzők tizenöt pengőt „állítanak be”, és így még öt pengő maradvánnyal is számolhatnak. A magasabb jövedelemmel rendelkező mintacsalád havi 360 pengőt oszthat be, ez esetben az élelmezésre szánt összeg 135 pengő, vagyis a rendelkezésre álló összeg 30 százaléka, viszont cselédet is tartanak, akinek havi 32 pengőt és természetesen ellátást adnak. *„Milyen lehet élelmezésünk, amire havi 135 pengőt fordíthatunk?”* – teszik fel a kérdést a tankönyv szerzői. A válasz meglehetősen szerény étkezést mutat: ebédre leves és tészta, leves és főzelék feltéttel, vacsorára maradék vagy vajás kenyér szerepel – a napi 4,35 pengőből öt személy számára nem is javasolhattak volna mást.

*„E példából látjuk, mily egyszerűen kell élni egy középjövedelmű családnak, hogy adósság nélkül fenntarthassa magát. Ebből sem költséges ruházatkodásra, sem állandó színházlátogatásra, drága könyvek megszerzésére, bálókra, vendégeskedésre, sem szivarokra, sem költséges sportokra, sem előkelő helyen való fürdőzésre nem telik. Pedig a legtöbb családnak még ennél kevesebből kell megélnie, különösen, ha népes a család.”*²³³

A számítást nézve megállapíthatjuk, hogy nemcsak az említett luxuskiadásokra nem telik két-háromszáz pengő jövedelemből, de a létfenntartáson kívül jóformán semmire sem. Az előírányzott kiadások között nem szerepel a lakás- és a háztartási felszerelés javítására, városi közlekedésre, egyesületi tagdíjakra, egyházi adóra és perselypénzre szánt összeg, de nincs semmiféle élvezeti cikk – kávé, cigaretta, alkohol, édesség – sem. Látható, hogy ekkora jövedelemből a család nem tervezhet nyaralást, de még nagyobb kirándulást sem. A költségek között nem szerepel semmiféle kulturális vagy társadalmi kötelezettséggel járó kiadás, és az öt-tíz pengő megtakarítás is túlságosan kevés tartalékot biztosít egy „úri család” számára. Ebben a nehéz anyagi helyzetben a szerzők véleménye szerint a háztartási napló pontos vezetése nyújthat segítséget az egyensúly fenntartásában.

²³² ANGYALNÉ LŐRINCZY E. – F. HORVÁTH E. 1927. 13.

²³³ ANGYALNÉ LŐRINCZY E. – F. HORVÁTH E. 1927. 15.

Bár a tanácsadó könyvek tanulságait a második fejezetben részletesen elemeztük, érdemes e helyütt felidézniük *A magyar úriasszony háztartása* jövedelembeosztásról írt számításait és a témához fűzött szentenciáit. A háztartási költségvetésről írt fejezet szerzője természetesen nem mulasztja el leszögezni a háztartási napló vezetésének jelentőségét: véleménye szerint így válnak kiküszöbölhetővé a felesleges kiadások, és így ellenőrizhető, hogy a megvásárolt javak nem mentek-e tönkre idő előtt, nem fogytak-e el túl hamar. Leszögezi, hogy háztartási naplót nem vezetni egyenesen könnyelműség. Véleménye szerint a legcélszerűbben megtervezett naplót egy bizonyos *Oeconomus* szerkesztésében *Háztartási számadó naptár* néven vásárolhatják meg olvasói, 1,20 pengőért.

*„Ennek a könyvecskének az az előnye, hogy tiszta áttekintésünk lehet minden egyes bevételünkről és kiadásunkról, és nemcsak a napi, hanem a havi- és évi-végösszeget is könnyen áttekinthetjük e könyvecske által. Ez a könyv magában foglalja a nagymosásba adott fehérműek jegyzékét is.”*²³⁴

A magyar úriasszony háztartását szerzői az általuk középosztálybelinek nevezett háziasszonyoknak szánták, olyan, elsősorban tisztviselő családok számára, ahol a havi jövedelem két- és háromszáz pengő között van. A képzeletbeli úri család egy vagy két gyermeket nevel, és kétszobás városi bérlakásban él. A háztartási munkát a feleség egyedül végzi, legfeljebb a mosáshoz hív segítséget. A szerzők részletes bontásban mutatják be, hogyan lehet négy személyre két és három pengő közötti összegből háromfogásos polgári ebédet készíteni. Bár a mennyiségek szerények, még így is elgondolkodhatunk azon, hogyan költhetett volna családjuk havi hetven-nyolcvan pengőt csak az ebédjére! Ez az a pont, ahol a háztartási tanácsadó könyv lelepleződik, mi pedig pontosan érzékelhetjük, hogy tisztviselőcsaládjuk nem ezen a szinten étkezhetett. *A jövedelem beosztás havi kétszáz és háromszáz pengő összjövedelem mellett* című fejezetben Gelsiné Oroszlányi Erzsébet szigorú beosztással, nagyon szerényen élő mintacsaládjai sokkal nagyobb eséllyel jöhetnek ki a rendelkezésükre álló összegből. „Kétszáz pengős” házaspárja azonban még gyermektelen, egyszobás, bár fürdőszobával rendelkező lakásban él, vacsorára többnyire maradékot eszik, desszert pedig csak vasárnap kerül az asztalára. „*Havi kétszáz pengő fixszel, ma egy ember könnyen viccel...*” szöveg a korabeli filmszláger. Nos, a bérlakásban élő házaspár jövedelmének harminc százalékát, havi hatvan pengőt költ szerény táplálkozására, további hatvannyolc pengőt pedig lakbérre, fűtésre és világításra. A szerző négytagú mintacsaládját kétszobás bérlakásban helyezi el, az apa tisztviselői fizetése ezúttal háromszáz pengő. Étkezésük és a lakással kapcsolatos kiadásai több mint kétszáz pengőt emésztnek fel. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a házaspár kétszáz, a gyermekes család pe-

²³⁴ SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. 1934a. 52–53.

dig háromszáz pengőből polgári életet élhet, sőt kisebb összeget meg is takaríthat. De gondoljuk csak meg, hogyan tudná a háztartási szakember egy négytagú család számára beosztani a kétszáz pengőt, esetleg még kevesebbet! *A magyar úriasszony háztartása* erre nem is vállalkozik, erre vonatkozólag nincs tanácsa. Közelebb jutunk a középosztály anyagi helyzetét és azon belül is az élelmezést illetően a realitáshoz a kortárs társadalomtudóst, Weis Istvánt olvasva:

„A proletárdiktatúra és azt követő egy-két év hozzászoktatta az embereket a legnagyobb nélkülözésekhez is, és erős eltolódást idézett elő a középosztály jelentős hányadának ételrendjében. Így vacsoraétellé vált a kávé és a kakaó, az eddiginél jóval nagyobb szerepet játszik a szárzöfelék és a hiányzó hús pótlására fokozottabb mértékben veszik igénybe a tejtermékeket.”²³⁵

Háztartási naplók közgyűjteményekben és magántulajdonban

Nézzük meg, milyenek voltak a háztartási naplók a valóságban, és milyen tanulmányokkal szolgálnak számunkra! Azok a példányok, amelyeket közgyűjteményekben és magántulajdonban a kutatás során módomban volt elolvasni, az 1920-as évektől az 1970-es évekig terjedő időszakban keletkeztek. Voltak köztük iskolai füzetek, határidőnaplók, előnyomtatott háztartási naplók, és volt több keményfedelű, naplóíráshoz szánt könyvecske. Talán nem véletlen, hogy míg a második világháború előtt több férfi szerző által írt naplót találtam, a háború után írtak többségben női kéztől származnak.

„Istennel!” Ezzel a fohással indul az a márványpapírral burkolt, kikalakú háztartási napló, melynek első bejegyzése 1920 október 10-én keletkezett.²³⁶ A gondos ceruzairást 1921 májusáig követhetjük, amikor a könyvecskében már csak néhány üres lap maradt. Bár ez az időszak megelőzi az általunk vizsgáltat, és a fogyasztás oldaláról sem nevezhetjük átlagosnak vagy jellemzőnek, abból a szempontból mindenképpen érdekes, hogy jól mutatja, hogy milyen sokféle kiadása volt ebben az időszakban is egy fővárosi középosztálybeli kereskedőcsaládnak. Megtudjuk, hogy lakbérük, villanyszámlájuk, gázzámlájuk két hónapra kétezer korona. A család élelmiszert Brauch fűszeres boltjában vásárolt. Sajnos a lista nincs részletezve, így hiába ismerjük a rá fordított összeget, a fogyasztásról ez nem sokat mond. A család naponta vásárolt tejet, aminek csak az árát jegyzi

²³⁵ WEIS I. 1930. 119.

²³⁶ A napló hagyatékkal került a Magyar Nemzeti Múzeumba, de az Iratgyűjtemény kezelője nem tartotta beletárolásra érdemesnek. A család több más háztartási feljegyzésével együtt rám bízta, mit kezdek vele.

be időről időre, a mennyiségét nem. Gyakran találunk sajt, vaj, túró, többször „szalona” bejegyzést. Rendszeresen vásároltak tisztítószeret, szidolt, sósavat, és még többször találunk *szóda* bejegyzést, ami természetesen mosószódát jelent (*szódavizet* és *harmatvizet* is rendszeresen vásárolt a család). November 4-én fát vettek tüzelőnek 423 koronáért, amit 25 koronáért hordtak be. November 10-én „*Haza gyűjtésre*” 100 koronát adtak, ugyanezen a napon hentesre 790-et. A hónap 17-én – jó előre – gondoskodtak szaloncukorról, december 15-én találjuk a karácsonyra utaló következő beírást: szegény gyermekek karácsonyára 50 koronát adtak. A család *Népszavát* vásárolt, hetente többször, de nem napi rendszerességgel. Több ízben vettek *bélyeget*, találunk *telefon* és *sürgöny* bejegyzést. Újévkor a következő személyeknek juttattak borralalót: *levélhordó, ablaktisztító, pékinas, szemetes, utcaseprő, szódás, újságos, cseléd* – 5-től 50 korona nagyságrendben. Ez idő alatt szükségük volt *villanyszerelőre*, kifizették *Luci* tandíját, a *szabó számlát, a betegsegélyzőt, fizettek az egyházközségnek, jegesnek, mosásért, légszeszért, kés köszörelésért, cserepesnek, vásároltak cipőt Lucinak, bádogvedret* és még sok mindent. Rendszeresen előfordul *sör, dohány* és *sütemény* bejegyzés.

Jirka Alajos és Gyarmati Fanni háztartási naplói egyaránt az 1930-as években, Budapest belvárosában keletkeztek, és két gyermektelen humán értelmiségi házaspár bevételeit és fogyasztási stratégiáját tükrözik. Mindketten naponta vezették a kimutatást. A filológus/tanár és a gyorsíróoktató egyaránt feljegyezte a legkisebb kiadást is: a koldusnak szánt tíz fillért vagy a házmesternek járó liftpénzt. Jirka Alajosé tartalmaz több pontosan megnevezett terméket, Gyarmati Fanniéban gyakoribb az *ebéd, uzsonna, háztartás* típusú bejegyzés. Mindkét házaspár nőtagja dolgozott, idejét és figyelmét csak kisebb részben szentelte a háztartásának, és a munkák egy részéhez bejárónőt vett igénybe. Az állami alkalmazott gimnáziumi tanár biztos és magasabb jövedelme nemcsak kiegyensúlyozott gazdálkodást tett lehetővé, de megtakarításra is lehetőséget nyújtott. Saját lakásukban visszafogott polgári jómódban éltek. Gyarmati Fanniék közös élete, ahogyan ezt más forrásokból tudjuk, egzisztenciálisan is bizonytalan volt, bevételeik egyharmada ingadozó különjövödelmekből származott. Nem volt saját otthonuk, bérlakásban éltek. A hónap végére gyakran elfogyott a pénzük, kölcsönre szorultak. Házasságuk első időszakában Gyarmati Fanni szinte egyáltalán nem vezetett háztartást, és később is aránytalanul sokat költöttek kávéházra, cukrászdára, vendéglőre. Györkösy Alajos nevét kevesen ismerik, emlékét latin és ógörög szótára őrzi. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni emléke közkinccs, nemzeti legenda.

Érdekes és tanulságos összeolvasni háztartási naplóikat, melyek az igénybe vett szolgáltatások és a vásárolt termékek, de bizonyos mértékig az életforma tekintetében is sok hasonlóságot mutatnak. A dokumentumok két belvárosi térben élő, értelmiségi, bejárónőt alkalmazó, fiatal, gyermektelen házaspár háztartásve-

zetési attitűdjeit mutatják. Bár gyermekekkel járó kiadásokat így nem vizsgálhatunk, témánk, a háztartás modernizációja szempontjából az egyes adatok és a fogyasztási struktúra egyaránt különösen értékesnek és jellemzőnek bizonyult. A két példa pontosan mutatja az 1930-as évek középosztálybeli létének azt az új jellegzetességét is, hogy a bentlakó cseléd helyett vonzóbb alternatíva a személytelenebb, a családtól jobban elkülönülő alkalmazott („Képtelen lennék cseléddel élni!”), és azt, hogy a lakás mérete, szobaszáma szinte lényegtelen körülmény a benne élők társadalmi státuszának megítélésében. A naplók összevetési lehetőséget, kiegészítést kínálnak Illyefalvi ötven polgári család bevételeit és fogyasztási attitűdjét feldolgozó statisztikai vizsgálataihoz. Jirka Alajos átlag feletti jövedelme és a házaspár önálló ingatlana átlagos fogyasztásuk mellett jelentősebb megtakarítást tett lehetővé. A Radnóti házaspár bevételei és kiadásai viszont a statisztikai átlagot mutatják: jövedelmük egyharmadát lakhatásra, egyharmadát élelmiszerre költötték, a fennmaradó bő száz pengőből fedezték sokféle, elsősorban éppen a középosztálybeli életformára jellemző, azt biztosító kiadásukat. Az 1930-as évek statisztikái a polgári életforma egyik fontos jellemzőjeként mutatják az egészségre és testápolásra fordított viszonylag nagy összeget. A két háztartási napló példáján ezt kiadásokra lebontva is megfigyelhetjük.

Jirka (Györkösy) Alajos háztartási naplója

A korszak középosztálybeli budapesti életét legteljesebben megidéző háztartási naplót, mellyel kutatásaim során találkoztam, férfi írta: a korszak tudós latintanára, Jirka (Györkösy) Alajos.²³⁷ A féltve őrzött emléket unokahúga adta kölcsön néhány napi tanulmányozásra, másolásra, és a nevek megfejtésében, értelmezésében is segítségemre volt.²³⁸ Naplója hosszúka, keményfedelű, barna márványpapírral borított könyvecske, előre nyomtatott vonalazással. Címkéjén a korábbi címet tulajdonosa áthúzta és aláírta: „Háztartásunk kezdetektől”. Az első bejegyzések 1929-ben kerültek a naplóba, és 1941-ig naponta követhetjük a szál-

²³⁷ Jirka (Györkösy) Alajos (1896–1973) klasszika-filológus, könyvtárigazgató. 1923-ban szerzett középiskolai tanári oklevelet. Ekkor már túl volt az orosz hadifogságon. 1929-től a Pázmány Péter Tudományegyetem Tanárképző Intézetének gyakorlóiskolájában tanított, közben magas szintű tudományos munkát végzett görög drámatörténet, hellenisztikus régészet stb. tárgykörben. Többször járt ösztöndíjjal Görögországban. A ma is általánosan használt latin és ógörög szótárak szerkesztője. A háború után az MTA könyvtárában dolgozott, 1950-től az intézmény igazgatóhelyettese volt.

²³⁸ Ezúttal is köszönöm Sipos Enikő restaurátorművésznek, hogy ezt a különlegesen értékes dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

kás, jól olvasható beírásokat. „Jirka tanár úr” hónapról hónapra bejegyezte a bevételt, összegezte a kiadásokat, és megvonta a mérleget. Háztartási naplója sokféle szempontból tűnt különösen érdekesnek. Ezek közül a legjelentősebb, hogy pontos életrajzot, helyszínt, társadalmi és családi közeget kapcsolhatunk hozzá. Nemcsak részletességével hívta fel magára a figyelmet, de azzal is, hogy a bejegyzések mellett gyakran a megvásárolt áru mennyiségét is feltüntette, lehetővé téve így a korabeli árak közötti eligazodást, viszonyítást is. További nagy érdeme a naplónak a bevételek pontos regisztrálása. A háztartási napló, amelyből pontosan érzékelhetjük a fogyasztás szerkezetét, a kiegyensúlyozott polgári életforma tanúja. Nyomon követhetjük a mindennapi szokásokat, az évszakok változását, az ünnepeket, a nyaralást, a befőzést, a kulturális kiadásokat, egy ízben pedig megfigyelhetjük a „költekezést” is, amit a tankönyvírásból kapott különpénz tett lehetővé. A férj középiskolai tanári fizetése ez idő alatt havi 320 pengő körül mozgott, amit az Akadémia által rendszeresen folyósított 120 pengő és két éven át az osztályfőnöki pótlék, 20 pengő egészített ki. Nyelvész végzettségű felesége ingyenes alkalmazott volt a Pázmány Péter Tudományegyetem Régészeti Intézetében, és háztartásukat vezette, önálló jövedelemmel nem rendelkezett. Tehát a házaspár havi 440-460 pengőből élt, ez alkalmanként, ha a férj a gimnáziumi munkája mellett a Tanárképzőn is oktatott, 500, sőt 600 pengőre is felment. Több alkalommal találkozunk a *takarékbetét* bejegyzéssel, alkalmanként 200 pengőt tettek félre. A napló az akkor harmincas éveiben levő házaspár kiadásait mutatja. Csak a bizonyosság kedvéért kérdeztem rá adatközlőmnél arra, amit az írás amúgy is mutatott: nem volt gyermekük.

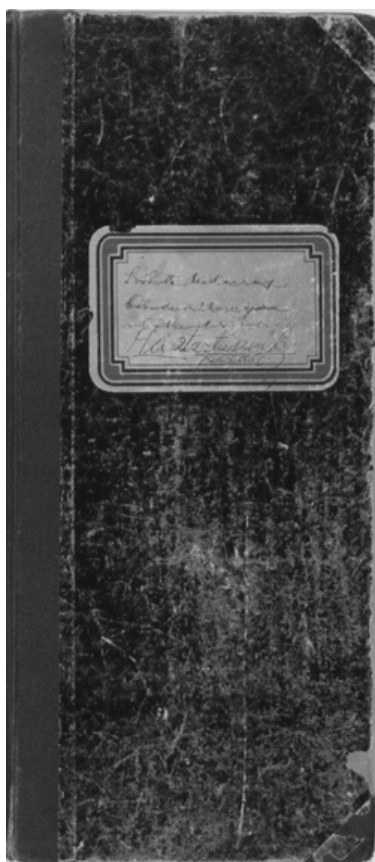
A házaspár saját, Szentkirályi utcai lakásában élt, így lakbért nem fizetett. Otthonuk teljesen fel lehetett szerelve, mindössze egy alkalommal találunk *bútor* bejegyzést 44 pengőért, pontosabb információt erről a vásárlásról azonban sajnos nem kapunk. Az évtized során kisebb háztartás-felszerelési tárgyakat, például *seprűt*, *lábtlörölt*, *lábast*, *mosóteknőt*, *ruhaszárító drótot*, *vágódeszkát*, *tollseprűt* szereztek be, vagyis pótolhatták a tönkrement darabokat. Egy alkalommal *damasztot* vásároltak 39 pengőért, ágy- vagy asztalnemű számára, máskor *kerti széket* tizenkettőért. Hasonló kiadást jelentett a *dézsza*, amely feltehetően mosogatásra szolgált, és a *mosóüst*. Cselédet nem tartottak, de az „*asszony*” elnevezés bizonyára a bejárónőre utal, aki alkalmanként két pengőt kapott. A lakást cserépkályhával fűtötték, a *tüzelő* és a *tüzelőhordás* a téli hónapokban ismétlődő kiadás. 1930 januárjában például tetemes összeget, 228 pengőt fizettek *fáért* és *szénért*. Több alkalommal találunk *kályhafényt* a bejegyzések között, ami utalhat arra, hogy vaskályhával is rendelkeztek, de lehetséges az is, hogy a konyhában takaréktűzhelyen főztek, gáz ugyanis nem szerepel a listán. *Villanyzámlát* havonta fizettek, ennek összege négy és nyolc pengő között mozgott. Fizettek *vízdíjat* és havonta egy pengő *szemétpénzt*. A lakással kapcsolatos további kiadások többnyire a szolgáltatások körébe tartoznak: több-

szőr járt náluk *kéményseprő, vízvezetékszerelő*, egy alkalommal nagyobb összegért *javitatták a tetőt*. 1930-ban még vásároltak *jeget*, feltételezhetjük, hogy később elektromos jégszekrényt vásároltak, erre vonatkozólag azonban nincs adatunk. A háztartás számára beszerzett áruk között találunk *faszenet*, ami a hagyományos szenes vasaló kelléke és *vasport*, illetve *kőport* is, ami minden bizonnyal a sparthert tisztítására szolgált. Rendszeresen előfordul a *spiritusz* bejegyzés, amellyel a korszak kedvelt alternatív főzőeszközét, a spirituszfőzőt működtették. Használtak *szidolt, petróleumot, vimet, bútorpasztát és sósavat* is. Vásároltak *mosószappant, mosósódát és keményítőt*, valamint időnként *kékítőt* is, néhányszor pedig *Persil* beírást találunk, minden bizonnyal finomabb textíliák mosásához. Egy alkalommal *üstházat* szereztek be a mosáshoz, 12 pengőért. A *mosónő* havi rendszerességgel szerepel a kiadások között. Fizettek a *vasalásért* is, alkalmanként három pengő körüli összeget. Ebben az időszakban új *vasalóruhát* vásároltak három pengőért, a korszakban általános használaton kívüli pokróc vagy kimustrált vastagabb terítő helyett. 1936 szeptemberében nagyobb tételben vásároltak a háztartás számára különböző textíliákat: *törölközőket, törülköket, lepedőanyagot, felmosóruhákat*, összesen több mint 85 pengőért.

A naplóba naponta bejegyezték a vásárolt élelmiszert. A tanácsadó könyvek javaslatát, hogy a tartós élelmiszert a háziasszony egyszerre vásárolja meg, a Jirka házaspár nem fogadta meg, nem találunk a bejegyzések között nagyobb mennyiségre utaló árakat. Míg a háztartási eszközök és vegyszerek terén határozott konzervatívizmust állapíthatunk meg, étkezésükben éppen ellenkezőleg, a „korszerű táplálkozás” jeleit láthatjuk. A háztartási napló természetesen csak az alapanyagokat rögzítette. Ez alkalmas arra, hogy az étkezésben regisztrálhassuk a mindennapos zöldség- és gyümölcsfogyasztást, és a tejtermékek ugyancsak mindennapos jelenlétét. Azt is megállapíthatjuk, hogy a család változatosan táplálkozott, sokféle élelmiszer neve fordul elő a bejegyzésekben. Ugyanakkor a napló megőrökíti a gyakran asztalra kerülő, különösen kedvelt élelmiszereket is. Naponta vásároltak *kenyeret* 20–25 fillérért és *tejet* 40 fillérért. Péksüteményt azonban csak ritkán, havonta egyszer, legfeljebb kétszer tartalmaz a napló, *zsemlye, kifli* és *sütemény (pék)* megnevezéssel. 1931-ben egy hónapig házhoz szállították a péksüteményt, amire a *márciusi sütemény* megnevezés utal. A továbbiakban ezt a középosztályi szinten általános szolgáltatást nem vették igénybe. Így a reggelijük feltehetően a rendszeresen előforduló *tea* vagy az ugyancsak gyakori *Franck kávé* volt, kenyérral, vajjal, házilag eltett lekvárral. A középosztálybeli életmódot határozottan jelzi a gyakori húsfogyasztás: *marha, marhahús, felsál, borjú, tyúk, csirke* vagy egyszerűen *hús* bejegyzéssel találkozunk. Kedvelték a belsőségeket is, erre utal a *máj, borjúvelő, vesevelő* gyakori említése. A naplóban rendszeresen találunk *ebéd* bejegyzést, ami minden bizonnyal a tanár családfőre vonatkozott. Ettől függetlenül otthon is rendszeresen főztek, amire a már említett hús- és zöldségféléken kívül a *rizs, morzsa, fűszer, fokhagyma, hagyma, zsír, tejföl, petrezse-*

lyemgyökér bejegyzés is utal. Többször találkozunk *makaróni* bejegyzéssel, az itáliai konyha jellegzetes tésztaétele ezekben az években hódította meg a magyar városi polgárságot. Az élelmiszerek vásárlásában feltűnő a tanácsadó könyvek által szorgalmazott szezonális: májusban a *borsó* és a *sóska*, júniusban a *cseresznye*, augusztusban a *paprika-paradicsom* és a *zöldbab*, az őszi hónapokban a *szőlő*, a *gomba*, a *kelkáposzta* és a *karfiol* hetente terítéken volt.

Feltételezhetjük, hogy a házaspár gyakran evett hideg vacsorát, amit a *felvágott*, *szalámi*, *sonka*, *császárhús*, *párizsi*, *kenőmáj*, *disznósajt*, *kolbász*, *vadász-kolbász*, *veronai*, *oroszhal*, *szardínia*, *libamáj* és *zsír*, *tejjel-túró*, *sajt*, *imperiál sajt*, *liptói*, *erdélyi túró* stb. tanúsít a listában. Viszonylag gyakran szerepel a *hurka*, *virslis*, *debreceni*, *szafaládé* bejegyzés, amelyek, valamint a rendszeresen előforduló *tojás* minden bizonnyal vacsora-alapanyagként is szolgáltak. Étke-

26. kép. Jirka Alajos háztartási naplója (Kardos Judit felvétele, magántulajdon).

zésüket általában jellemzi, hogy a paraszti és az azt továbbvivő egyszerű városi konyha olcsóbb, rusztikusabb elemei éppúgy megtalálhatók benne, mint a kifejezetten felsőbb rétegek fogyasztására jellemző fogások. A szalonna, kolbász, disznósajt, májas, töpörtyű vagy a főtt ételek közül a paprikás krumpli és a főtt tészták a polgári konyhának is elfogadott, kedvelt fogásai voltak. Igazi vízválasztó volt azonban a lóhús, amelyet kizárólag munkás-, illetve proletár körökben fogyasztottak. Szinte napi rendszerességgel fordul elő a naplóban a *sütemény*, *krémes*, *keksz*, *csokoládé*, *indiáner*, *doboz piskóta*, *cukorka*, *praliné*, *drageé*, *bonbon* beírás, de minden bizonnyal otthon is gyakran készítettek süteményt, amit a *liszt*, *fahéj*, *szegfűszeg*, *vanilincukor*, *mogyoró*, *gesztenye*, *tejszín*, *élesztő* gyakori előfordulása jelez. A kevés, kívülállóknak értelmezhetetlen beírás egyike, a *bomba* is minden bizonnyal édességet jelent. Több alkalommal szerepel *tortalap* a listán, a házilag készített piskóta kiváltására. Telente a mindennapi fogyasztásuk része volt a *narancs*, *mandarin* és a *banán*. 1933 márciusában a húsvéti édességekre vonatkozóan a következő bejegyzéseket találjuk: *Stühmer* 5,50 pengő, *bárány* 1,20 pengő, *bárány* + *nyúl* 2,80 pengő – nem tudjuk, hogy a csokoládéfigurákat ajándéknak vagy húsvéti dekorációnak szánták-e.

Részlet a naplóból (betűhív átírásban):

1930. február hó.

Maradvány 1930. január hóról							22	41
Fizetés az államtól							578	42
Tiszteletdíj az Akadémiától							120	–
Összes készpénz							<u>720</u>	<u>83</u>
Egyetemi nyomda							<u>332</u>	<u>79</u>
1	Bajó	1	–			.....	1053	62
	dohány	1	60				80	–
	jegy	1	80				1133	62
	villamos	–	64					
	butorelőleg	20	–					
	edény	13	10					
	10 órai	2	60					
	ebéd	1	78					
	uzsonna	1	08					
	lev. papír	2	70					
	géppapír	–	70					
	újság	–	10					
	dívatcsarnok	16	30					
	3 krémes	–	60					
	vasút	–	70					
	kávé	1	51					
	vacsora+szög	–	90					
	zsemlye	–	40				67	51
2.	kenyér	–	48					
	szög	–	06					
	hús	2	36					
	karfiol	–	30					
	tojás	1	20					
	zöldség	–	22					
	cukor	1	24				5	86
3.	liptói	–	32					
	tejszámla	6	–					
	10 dg májas	–	50					
	faszén	–	24					
	virslis	–	64					
	vasalás	2.						
	keményítő	–	14					
	kenyér	–	48					
	cigaretta	1	60					
	bélyeg	–	40					

	taxi	1	–					
	10 órai	–	48					
	ujság	–	10					
	rum	3	78					
	datolya	–	96				18	64
4.	hús	–	80					
	kenyér	–	48					
	tea	–	80					
	tejföl	–	22					
	ujságszámla	3	20					
	villamos	–	24					
	ujság	–	10					
	pék	–	36				6	20
5.	csokoládé	–	20					
	postadíj	–	82					
	kenyér	–	36					
	szemét	1	–					
	vasalóruha	2	50					
	villany	4	94					
	villamos	–	48					
	taxi	1	–					
	ujság	–	10					
	cigaretta	1	60					
	ebéd	1	78				14	78
6.	hús	1						
	káposzta							
	szappan	1						
	májjas		50					
	tejföl		22					
	narancs		42					
	kenyér		48					
	dohány	–	80					
	damaszt	39	20					
	10 órai	–	28					
	villamos	–	40					
	ujság	–	10					
	krémes	–	40				45	14
7.	koldus	–	04					
	kenyér	–	22					
	hajmosó	–	30					
	szalámi	–	48					
	teasütemény	–	48					
	vesevelő	1	00					
	10 órai	–	22					
	ebéd	1	78					
	uzsonna	1	04					

	ujság	–	10					
	villamos	–	48					
	cigaretta	–	80			6	84	
8.	szesz	–	48					
	gépselyem	–	12					
	csokoládé	–	30					
	hús+virsl	2	02					
	ebéd	1	78					
	uzsonna	1	04					
	villamos	–	24					
	ujság	–	10					
	szegély	–	40					
	bútor	44	20			50	68	
9.	liptói	–	32					
	kenyér	–	44					
	krumpli	–	07					
	karfiol	–	25					
	narancs	–	45					
	liszt	–	46					
	frank	–	56					
	telefon	1	00					
	borravaló	–	50					
	sajt (tízórai)	–	30					
	dohály	–	80			5	15	
10.	kenyér	–	26					
	csukor	1	24					
	vaj	–	56					
	koldus	–	08					
	harisnya (női)	4	50					
	damaszt	1	40					
	vasút	–	70					
	ebéd	1	78					
	uzsonna	2	00					
	villamos	1	20					
	ujság	–	10					
	koszorú	12	00					
	májas	–	70					
	kenyér	–	24					
	cigaretta	1	60			28	36	
11.	varratás	5	20					
	villamos	–	48					
	újság	–	10					
	hüvely	–	30					
	sütemény	–	36					
	kenyér	–	24					
	csokoládé	–	20					

	tojás		24				7	12
12.	kenyér	–	40					
	keksz	–	48					
	koldus	–	08					
	jegy	–	35					
	cigaretta	–	80					
	ebéd	1.	78					
	uzsonna	1.	04					
	villamos	–	24					
	ujság	–	10				5	27
13.	kenyér	–	48					
	liptói	–	32					
	hús	–	75					
	kormozás	–	80					
	cigaretta	–	80					
	villamos	–	48					
	ebéd	1.	86					
	ujság	–	10					
	kávé	1.	94				7	53
14.	cigaretta	–	80					
	villamos	–	24					
	ebéd	1.	78					
	uzsonna	1.	08					
	ujság	–	10					
	írógépjavítás	8.	54					
	kenyér	–	24				12	78
15.	villamos	–	24					
	újság	–	10					
	ebéd	1.	78					
	uzsonna	1.	04					
	ibolya	–	50					
	odol	3.	20					
	szalonna	8.	–					
	cigaretta	–	80					
	rokkant	–	08					
	vaj	–	56					
	vacsora+hús	2.	–					
	Hangya	1.	53					
	vaj	1.	12					
	papír	–	24					
	vim	–	75					
	porcukor	–	32				21	76

A házaspár jelentős összeget fordított öltözködésre. 1930-ban balatoni nyaralásra készülve *fürdőcipőt, fürdőköpenyt, fürdősapkát* vásároltak. A nyaralás a napló tanúsága szerint tíz napig tartott, és 263 pengőbe került. 1931 májusában *hat gallért, kalapot, sapkát, kesztyűt, harisnyát* találunk a kiadások között huszonkét pengőért, június harmadikán *kézitarsolyt, cipőt, harisnyát, két nyakkendőt* és *ruhaanyagot* vettek több mint hatvanért. Rendszeresen előfordul a *varratás* bejegyzés is, minden bizonnyal a fehérmeműt, kiegészítőt készen vásárolták, míg a felsőruhát szabóval, varrónővel készíttették. A napló jól mutatja, hogy a korszakban milyen kiterjedt rendszere volt a tárgyak javításának, újrafelhasználásának. A ruhatárra vonatkozólag találunk *ruhajavítást, cipőtálcát, cipősarkalást, cipőfestést, szandáljavítást, táskajavítást*. 1932-ben *kabátfestésre* 18 pengőt költöttek.

Jelentős számban találunk tisztálkodó szerekre vonatkozó bejegyzést is. Jirka Alajos *borotvahabot, gilette-pengét* használt, felesége *kölnvizet, angol szappant, pudert, szőlőzsírt*, ezen kívül havi rendszerességgel fordul elő a *szappan, Nivea krém, shampoo, Elida fogkrém,*²³⁹ *odol* illetve a *szájvíz* bejegyzés. Ugyancsak havonta szerepel a *fodrász, borbély,* illetve a *fejmosás*. Vásároltak *lábsót, parfümfűjót, hajcsattot* és természetesen *cipőpasztát*.

1931 őszén az akkor éppen a görög drámákat kutató klasszika-filológus ösztöndíjat kapott Görögországba. A házaspár együtt utazott, amit hosszas készülődés előzött meg. Útlevelet váltottak, többször jártak *fogorvosnál, ajánlólevelet adtak fel*. A férfi *ruhát* és *ingeket* csináltatott magának, vásárolt továbbá 22 pengőért *zoknit, 19-ért zsebkendőt, továbbá házicipőt, kesztyűt, kalapot, nadrágtartót*. Felesége *pongyola- és koztümanyagot* vett, továbbá *batisztot*, és a *varratás* bejegyzést is megtaláljuk mellettük. Kapott fehér és kötött *blúzt, ruhát, házicipőt, harisnyát, kalapot* is. Az utazás előkészületeire összesen 1170 pengőt költöttek, vagyis majdnem három havi jövedelmüket. Az utazás előzetes költségei a naplóban külön oldalon szerepelnek.

Jirka Alajos erős dohányos lehetett, naponta megtaláljuk naplójában a *cigaretta*, alkalmanként 1,20 pengőért, időnként a *szipkát* illetve a *dohányt* is. Munkahelyére *villamossal* ment, és naponta vásárolt *újságot*. Mindennapi kiadásai között találjuk továbbá a *koldusnak* adott pár fillért. Sokszor, szinte napi rendszerességgel szerepel szórakozásra, élvezeti cikkekre és kulturális kiadásra vonatkozó bejegyzés. Mindennapos a *cukrászda, a fagylalt, a kávé, a krémes* vásárlása. Sokat jártak *színházba, moziba*, de *úszóbajnokságra* is váltottak jegyet, egy ízben pedig *cirkuszban* jártak. Részletre fizették a *Révait (Révai Lexikon)*, vásároltak *Gárdonyit*, befizették a *Nyelvtudományi Társulat tagdíját*. *Írógépet* ugyancsak részletre vettek. Sokat leveleztek, a *levélpapír, levelezőlap, bélyeg* heti rendszerességgel szerepel a bejegyzések között, és hetente szerepel a *telefon* is. Viszonylag gyakran

²³⁹ Az *Elida* az egyik kozmetikai gyárnak és az általuk készített népszerű kozmetikai termékcsaládnak a neve.

vettek igénybe *taxit*, és sokszor szerepel kisebb összegű *vasút* bejegyzés. A férfi édesanyja ugyanis Rákosligeten élt, a házaspár heti rendszerességgel látogatta őt, és egyben élvezte a ház kertjét is.²⁴⁰ A *vasútjegy* bejegyzés mellett található 90 fillér a helyiérdekű vonat menettérti ára lehetett.

1931 karácsonyán másfél pengőért vásároltak *fenyőfát*, kettőért *szaloncukrot*, ötötvenet fizettek *csokoládéért*, negyven fillért *csillagszóróért*, hetvenet *angyalhajért*. Az ünnepre való készülődés jegyében kerülhetett a naplóba a padló fenyésítésére való *viasz*, az ajándéknak szánt *építőkö, kölni, sál, erszény*, azok csomagolására szolgálhatott a *selyempapír* és az *ezüstzsineg*. A feleség ünnep előtt *fodrásznál* járt. A karácsonyi vacsora *hal* volt, az aznapi listán *prézlit* is találunk a kirántásához. A bevásárlás meglehetősen későn kezdődött, jóformán az ünnep előtti napon, sőt jócskán maradt vásárolnivaló december 24-re is. Ezen a karácsonyon is megfigyelhetjük, hogy ez a mélyen vallásos, katolikus házaspár²⁴¹ nem adózott az ünnep külsőségeinek, alig vásárolt a szokásosnál több élelmiszert, és ajándékokra sem költött sokat. Ez az adat talán rámutat arra, hogy egy ilyen pontosan vezetett napló a fogyasztás jellemzőin túl is milyen sokat elárul tulajdonosa habitusáról, értékrendjéről. Jirka tanár úr, ahogyan az „ókorosok” máig emlegetik, az életet élvezni tudó, kiegyensúlyozott emberként lép elénk filológusi pontossággal vezetett háztartási naplójából. Egy alkalommal a napi kiadások előtt az *álmos vagyok* személyes megjegyzéssel találkozunk. Fogyasztása egyetlen hónapban sem haladta meg bevételeit. Luxusfogyasztáson szinte sohasem kapjuk, de nem telik el nap valamiféle vásárlás nélkül sem.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni háztartási naplói

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 1935-től 2014-ben bekövetkezett haláláig élt Budapesten a Pozsonyi út 1. számú ház egyik lakásában. Mindössze kilenc évig tartott a házassága, a munkaszolgálatra vezényelt Radnóti Miklós meggyilkolásáig. Budapest ostroma és a bujkálás hónapjai után visszatért közös otthonukba, ide várta vissza a költőt, majd évtizedeken át itt ápolta férje emlékét. Bár diplomát csak a háború után szerzett, közös életük ideje alatt is dolgozó nő volt: tanított apja, Gyarmati Dezső gyors- és gépíróiskolájában, gyakran napi 8-10 órát is. A munka mellett háztartást vezetett, és közben tartotta közös életük sokféle tennivalóját. Egyenrangú társként figyelemmel kísérte Radnóti pályáját, többnyire ő gépelte le a verseit és a megélhetésért vállalt szerkesztői, lektori, fordítói munkáit. Ezekről

²⁴⁰ Sipos Enikő szíves közlése.

²⁴¹ Sipos Enikő szíves közlése. A heti rendszeres templomlátogatás, amire a napló *perselypénz* beírása is utal, szintén ezt támasztja alá.

az évekről plasztikus képet kapunk Gyarmati Fanni naplójából,²⁴² melyben szinte naponta rögzítette a számára fontos eseményeket, találkozásokat, az őt foglalkoztató gondolatokat. Férjével való kapcsolata, családi gondok, barátok, munka és egzisztenciális problémák, politika és a háború réme, költészet, utazás, nyelvtanulás, az öregedés, szexualitás, egészségmegőrzés – ezek a napló 1935 és 1940 közötti éveinek visszatérő, legfontosabb témái. A háztartás vezetésére vonatkozó megjegyzések viszonylag ritkán bukkannak fel, életének érezhetően ez nem volt központi kérdése. Gyarmati Fanni azonban ezekben az években háztartási naplót is vezetett.²⁴³

A Stumpf Károlyné által is ajánlott háztartási naptár első kötetét az ifjú pár házasságkötésekor kapta tiszteletpéldányként.

„Legjobb fogyasztó alanyok a házasulandók, ezek kapják meg díjmentesen Oeconomusnak hét év óta megjelenő kitűnően bevált rendszerű háztartási beírókönyvét, a Háztartási számadó naptárt”

– olvashatjuk a reklámokat, jótanácsokat is bőven közlő kiadványban.²⁴⁴ Gyarmati Fanni 1935 szeptemberétől 1939 decemberéig használta a három füzetet, sűrű ceruzairással gondosan kitöltve az üres helyeket.

Kézírása szinte mindig olvasható, és többnyire nem okoz gondot a bejegyzett szó feloldása. A naplók vezetésében azonban zavarba ejtő következetlenségekre bukkanunk. A három napló négy és fél év bevételeit és kiadásait tartalmazza – ám töredékesen, illetve többször a hónapokat felcserélve. Az első bejegyzéseket 1935 szeptemberében tette, friss háziasszonyként. 1936 januárjában nem kezdett új naplót, augusztus elejéig ugyanezt a füzetet használta, ekkor egyhetes Pozsony–Bécs kirándulás miatt megszakad a feljegyzés. Az 1936-os év őszi és téli hónapjainak leltára már egy új naptárba került. Az 1937-es év első hat hónapját ebbe a már megkezdett naptárba írta be. 1937. június közepétől egy hónapot Párizsban töltöttek, ez idő alatt Gyarmati Fanni naplójában a szokott módon megörökítette élményeit, de kiadásait a háztartási naplóban nem vezette. A *számadó naptár* a szeptemberi bejegyzésekkel folytatódik, mely azonban a júliusi helyére került, míg az októberi kiadások augusztus hónapra. Mivel szeptembertől már az előző évi bejegyzések szerepelnek, az 1937. év novemberi és decemberi elszámolása hiányzik. A harmadik könyvecske teljes összevisszaságban tartalmazza az 1938-as és 1939-es év hónapjait.

²⁴² RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2017.

²⁴³ A háztartási naplókat a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi Ms. 2644/18–20. jelzet alatt.

²⁴⁴ OECONOMUS 1938. 10.

Mivel Gyarmati Fanni háztartási elszámolásai gyakran túl általánosak, a bevételek pedig ismétlődnek, az azonosítást csak a napló alapján végezhettem el. A következő elemzés időkeretét a háztartási naplók jelölik ki, a napló ez előtti és utáni bejegyzéseit nem használtam.

A naplók bő szövege, a nap eseményeinek esti rekonstrukciója értelmezi, kiegészíti a háztartási naplók bevételre és fogyasztásra utaló szikár adatait. A háztartási naplók műfaji sajátága, hogy nem nyújtanak információt a beszerzett termékek felhasználásáról. A naplóval való összevetés azonban gyakran megvilágítja az aznapi beszerzés mennyiségének és minőségének hátterét: a gyakori vendéglátás, a szülőknél vagy kirándulással töltött nap eltérő, változó igényeit. A két forrástípus egymásra vetítésével szokatlanul gazdag, részletes képet kapunk egy fiatal értelmiségi pár mindennapi életstratégiájáról.

Gyarmati Fanni naplóját kiegészíti, színezi Radnóti Miklós naplója.

A lakás

Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni 1935 augusztusában házasodtak össze. A kor nagyvárosi, középosztálybeli gyakorlatának is megfelelően bérlakásba költöztek. A fiatalok és Gyarmati Fanni édesanyja heteken át keresték, végül egy rokonuk újsághirdetés alapján találta meg Újlipótváros egyik frissen épült Bauhaus stílusú házában a számukra megfelelőt. A Pozsonyi út 1. számú ház második emeletén lévő, mindössze 32 nm-es lakás egyetlen, Dunára néző, erkélyes szobából és az előszobából nyíló fürdőszoba és konyha funkciót betöltő mellékhelyiségből állt. A WC külön, a lakás mellett volt. A csekély alapterület és a központi fűtés hiánya ellenére a háztulajdonosnak fizetett bérelti díj tetemes, havi 97–100 pengő volt, mely önmagában jövedelmük egyharmadát tette ki. 1937 februárjában Gyarmati Fanni így ír az anyagi helyzetükről: *„ideges voltam nagyon a pénztelenségünk miatt. Hetedike van, és semmi pénzünk, a házbér sincs együtt... drága a lakás, minden drága és nemigen tudunk számolni.”*²⁴⁵ A háztartási napló tanúsága szerint azonban másnap kifizették a házbért, és a fizetést sohasem halasztották nyolcadika utánra.

Gyarmati Fanni naplójában többször panaszkodik az egy szobából eredő kényelmetlenségre, de gyakrabban találunk utalást arra, hogy mennyire elégedett a lakásukkal, élvezzi a kilátást. *„Napban fürdik a szobánk és nyugalmas, gyönyörű”*²⁴⁶ – írja 1936 márciusában. Majd pár évvel később: *„...ezért ragaszkodom drágán is és szűken is ehhez a piciny skatulyalakáshoz. Mennyi felhőt látunk itt*

²⁴⁵ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 154.

²⁴⁶ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 109.

és mennyi nyüzsgését a városnak.”²⁴⁷ A Radnóti házaspár lakásválasztása tehát az 1930-as évek tipikus modern attitűdjét mutatta: otthonuk inkább kisebb, de napos, levegős volt. A garzonlakások ezekben az években sokat ostorozott minimális méretű szekrénykonyháját sem találták riasztónak. Gyarmati Fanni szívesen ült ki az erkélyre napozni, ládába *erkélyvirágot*, 1939 nyarán például fehér petúniát ültetett, nyári estéken kinn vacsoráztak, barátaikkal beszélgettek (28. kép).

28. kép. Radnótiék erkélye a Pozsonyi út 1. számú házon
(Boldogh Balázs felvétele).

A Körúton közlekedő villamos jóformán a ház előtt állt meg, így Gyarmati Fanni szüleinek Dalszínház utcai lakása és egyben munkahelye könnyen elérhető volt. Közel volt a Margitsziget, a Népsziget és a budai hegyvidék is, ahová sportolni, kirándulni jártak. A Radnóti házaspár sokat közlekedett, a nap folyamán többször is elhagyták a lakást, és hazatértek. Naponta találunk a háztartási naplókban *villamos* bejegyzést, gyakran többször is. A szülők nyárra bérelt Diána utcai villáját *fogaskerekűvel* közelítették meg. A Pozsonyi úti lakásban nem volt telefon, a ház előtti nyilvános készüléket használták.

Az 1935-ös háztartási napló szeptemberi és októberi bejegyzései leképezik a beköltözés eseményeit. Két pengőt fizettek a *szállítóknak*, majd újabb kettőt adtak ki *költözés* címen, *festő* dolgozott a lakásban háromért, *vázát* vásároltak

²⁴⁷ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 401.

ugyanennyiért, lámpát öt pengő húszért. Villanszerelésért és drótért több mint három pengőt adtak. Függyönt szereltettek, képkeretet rendeltek. A berendezkedés körüli kiadásokat takarhat a szeptember 7-i, nem részletezett „lakb. vás.” bejegyzés.

A szoba berendezése nagyobbbrészt Radnóti gyámja, Grósz Dezső feleségének, Bruckner Jolánnak a nászajándéka volt. A jómódú középkorú házaspár 1937-ben iparművész által tervezett neobarokk bútorokkal rendezte be fényűző orbánhegyi villáját.²⁴⁸ Ajándékuk, a modern stílusú íróasztal, az ágyneműtartóval összeépített széles heverő és az alsó részén szekrényrészsel ellátott könyvespolc valószínűleg a fiatalok, elsősorban Radnóti elképzelése szerint készülhetett.²⁴⁹ A bútorok szeptember 5-én érkeztek: „Egész nap szörnyű idegességgel a bútorokat várjuk. Anyuska is külön lejött miattuk... Szépek, csak kicsit erősen megtöltik a szobát. Ha egy picivel volna nagyobb legalább. A könyvespolc kicsit ünnepélyes.”²⁵⁰ A nagyméretű, egyedi tervezésű íróasztal diófurnér borítással készült, több aszimmetrikusan elhelyezett polccal, fiókkal. Mögötte íves karfájú, fekete bőrrel bevont, art deco stílusú karosszék állt. Az íróasztallal azonos fából készült a heverő. A bútorokat a modern belsőépítészeti elvek szerint a fal mellett körben helyezték el, a szoba közepét – lehetőség szerint – üresen hagyva (29–31. kép).

A berendezkedés idején felállított könyvespolc gyorsan megtelt, 1939-ben, a Sík Sándor által felkínált munka fizetségéből Radnóti Miklósné két keskeny, majdnem

29. kép. Gyarmati Fanni a Pozsonyi úti lakásban, a könyvespolc előtt 1959-ben.

²⁴⁸ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2004. I. 213.

²⁴⁹ Radnóti Miklós íróasztala, karosszéke, könyvespolca és hitvesi ágyuk, továbbá egy válogatás könyvtárak eredeti darabjaiból több személyes tárggyal együtt a XIII. kerületi Helytörténeti Gyűjtemény kamarakiállításaként megtekinthetők.

²⁵⁰ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 78.

30. kép. A pozsonyi úti lakás a 2000-es évek elején (Kornis Mihály felvétele).

31. kép. Rekonstruált enteriőrészlet Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni bútorával a XIII. kerületi Radnóti Miklós Művelődési Központban (Boldogh Balázs felvétele).

mennyezetig érő polcot rendelt az erkélyajtó két oldalára. A sarokba épített, fafűtéses cserépkályha mellett kis asztal állt, mellette két, fekete bőrrel bevont kisebb fotel és egy karosszék, fölé állólámpa pergamenernyője hajlik. Itt étkeztek, itt ültették le a vendégeket.

„A szobám falán három »családi kép« van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról.”²⁵¹

– áll Radnótinak egy Komlós Aladárhoz írt levélben 1942-ben.

A házaspár otthonában egyre gyarapodtak a műtárgyak, a barátok, kortársak – Dési Huber István, Berény Róbert, Koffán Károly, Fenyves Károly, Beck Judit, Beck András – által készített grafikák, festmények, szobrok. Gyarmati Fanni rajongott a velük egy házban élő Kovács Margit kerámiáiért, vásároltak és ajándékba is kaptak tőle tárgyakat. 1938 augusztusában az Ortutay Gyula – Kemény Zsuzsa párnak nászajándékba is egy „nagyon drága, szép tálat” vettek tőle.

A 20. századi magyar értelmiségi otthonok egyik jellegzetessége, a néprajzi tárgyak díszítő funkcióban való jelenléte a Radnóti házaspár polgári miliójében is erős, meghatározó volt. Gyarmati Fanni naplójában többször is említi, hogy néprajzi, népművészeti könyvet vettek egymásnak ajándékba. Ortutay Gyula legközelebbi baráti társaságukba tartozott, a Fedics Mihály meséit őrző hangszalagokat is Radnóti Miklósné jegyezte le. A „szegedi fiatalok” társaságához tartozott a néprajzkutató/pszichológus Tomori Viola is, aki szintén gyakori vendég volt náluk.

Radnóti Miklós 1931-ben Párizsban, a Gyarmatügyi Kiállításon vásárolta „Jeromost”, az afrikai fallikus faszobrot, melyet a fényképen a kályha tetején láthatunk, erdélyi bokályok között. Erősen vonzódtak a népi szöttesekhez, falvédőnek, terítőnek használták őket. Az 1937 szeptemberében bejegyzett, 3 pengőért beszerzett díszpárna szintén „paraszi” munka lehetett. Az ülősarok mögött geometrikus mintás, vörös-narancs színű szövött kelim díszítette a falat. Gyarmati Fanni 1935 telén a Teleki téren nézett szőnyeget – valószínűleg a hely egyik jellegzetes árucikkét, a zsidó kereskedők által forgalmazott keleti, kézi csomózású darabot keresett. A szobáról 2010-ben készült fotón két kisebb méretű csomózott szőnyeget látunk a padlón, melyekről azonban nem tudjuk, mikor kerültek a lakásba.

Egy 1937-es naplóbejegyzés jól érzékelteti a generációs és ízlésbeli különbséget a fiatalok és a Gyarmati szülők között:

²⁵¹ RADNÓTI M. 1989. 209.

„[...] úgy kihoz a sodromból, hogy Anyuska olyan lekicsinylően méreget mindent itt nálunk, az egész szép ízléses szobánkat, és mindig kifakad, hogy nincs terítőcske a pohárszéken a virágcserep alatt”.²⁵²

A lakást fával fűtötték, a háztartási naplókban az őszi, téli hónapokban gyakran találunk *fa, fűtés, tüzelő, fahordás* bejegyzést. Mik nem fűtött be – panaszkodik Gyarmati Fanni egy novemberi napon, máskor megemlíti, hogy hazaérvén a hideg lakásba, maga gyújtott be a kályhába. 1937 januárjában egy vasárnapot a szülőknél töltöttek, mert elfelejtettek fát venni. Másnap nagyobb összeget, 2 pengő 60-at adtak ki *fára*. Ugyanebben a hónapban összesen nyolcszor szerepel *fa* bejegyzés, egyenként másfél pengő körüli összegben. A háztartási naplókban nem találunk bejegyzést nagyobb tételben vásárolt tüzelőről.

A konyha felszereléséről szinte semmit sem tudunk, bizonyára gáztűzhelyt vagy csak gáz főzőlapot használtak. A háztartási naplókban havonta megjelenő *gáz, gázszámla* bejegyzés mellé változó, 1,5 pengő körüli összeg került. Gyarmati Fanni keveset főzött, de ez az összeg így is nagyon alacsony gázfogyasztást feltételez. Magasabb volt a havi *villanyzámla*: 3,5–7 pengő közötti összeg. Sem a napló, sem a háztartási naplók nem adnak választ arra a kérdésre, mi adta a lakásban a meleg vizet. Volt-e a konyhában gáz-, esetleg villanymelegítő? A napló tanúsága szerint a korszak új testápolási szokásainak megfelelően gyakran, a nap különböző szakában fürödtek. Míg a szoba fűtése a naplóban többször előkerül, fürdőkályha befűtéséről nem olvasunk. A lakáshoz tartozó költség volt a késői hazajövetelek alkalmával fizetett 20 fillér *kapupénz* és a *liftért* járó 20 fillér, év elején a *házmasternek*, a *vicinek* adott *ajándék*. 1935 szeptemberében *tűzbiztosítást*, egy évvel később *lakásbiztosítást* kötöttek.

A szűk helyen rendszeresen fogadtak nagyobb, 8-10 fős társaságot. Mindketten féltették a bútorokat: egy barátjuk alatt összecsukló kisszék és a nyomában földre eső Kovács Margit-féle hamutartó vagy a szobában használt kávéfőző lombikból az asztalra kifutó ital közös rossz élményként kerültek a naplóban feljegyzésre. „...*este angolóra után vacsorára jönnek a fiúk, még egy idegen is van velük. Idegesítőek, hangosak, összevissza mászkálnak és rongálják a bútoraikat*” – írja Gyarmati Fanni nem sokkal a beköltözés után.²⁵³ 1936 nyarán 5,50 pengőt adtak ki egy szék javítására.

A lakásban nem volt rádió, Gyarmati Fannit bosszantotta a szülei otthonában és a Sváb hegyi villában feleslegesen, ráadásul gyakran túl hangosan szóló közvetítés.

²⁵² RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 166.

²⁵³ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 79.

Bevételek

Gyarmati Fanni naplójának és háztartási könyveinek összeolvasása a bevételek vizsgálata során bizonyul igazán hasznosnak. Feladataikról Radnóti Miklósné részletesen beszámol, az elvégzett munkáért kapott fizetséget pedig megtaláljuk a béírókönyv rubrikáiban. Jól látható, hogy a Radnóti–Gyarmati házaspár jövedelme is több, havonta 6-8-10 elemből tevődik össze, a rendszeres bevételek minden hónapban alkalmi tételekkel egészültek ki. Házasságuk kezdetétől az évtized végéig terjedő időszakban 270 és 320 pengő közötti összeggel számolhattak, melyből azonban százat minden hónap elején lakbérre fordítottak. A hónap végi egyenleg többnyire pozitív volt, pár pengő megtakarítást átvihettek a következő hónapra. Előfordult azonban, hogy a pénz hónap végére elfogyott, és kölcsönre szorultak. Gyarmati Fanni 1936. december 22-én elégedetlenül számol be naplójában arról, hogy ebben a hónapban túl sok pénzt vertek el, és kölcsön kell kérniük. A háztartási napló igazolja is a megjegyzést: havi kiadásuk jócskán meghaladta a bevételt, 394 pengő volt. A háztartási naplóból tudjuk, hogy kisebb összegeket olykor maguk is kölcsönöztek rokonaiknak, barátaiknak.

Biztos jövedelmet jelentett számukra Gyarmati Fanninak az apja gyors- és gépiróiskolájában végzett munkájáért kapott 120 pengős havi fizetése. Gyarmati Dezső a nem túl magas összeg kiegészítéseként 20 pengő *ebédpénzt* is adott a lányának. Rendszeres jövedelmet biztosított a *Rimamurányi–Salgótarjáni Vasmű Rt.* dolgozóinak tartott gyorsírótanfolyam. Gyarmati Fanni sok *különórát* is adott, többek között Kornfeld Hanna bárónőt, *Stupszit* is ő tanította gyors- és gépírni. További bevételt jelentett, hogy előadásokat gyorsírással rögzített. 1936. áprilisában a *Cobden* szövetségtől 15 pengőt kapott – „kétszer a Cobdenben írtam, egyszer az Ignópus Pali előadását, ez könnyű volt, Ibolykával voltam, azután a Szinetár–Karinthy előadást, amely szörnyű volt, mert a Szinetár hadart.” Májusban *Eckhardt* Sándor beszédét jegyezte le – „Eckhardt beszédet kell sztenografálni a Független Kisgazdapártban. Csak az a baj, hogy sürgősen kell áttenni, ott helyben.” Előzetes félelmei ellenére a munka jól sikerült, és jól is fizették, 30 pengőt adtak érte. Május 5-én a Gyáriparosok Országos Szövetségének *Racionalizálási Bizottságában* jegyzett le 12 pengőért egy kétórás előadást, a gyorsírásban szerdán leírt szöveget következő hétfőre kellett „áttenni”, így ebből is hétvégi munka lett. A közgyűlés egy júliusi vasárnap a *POGE* Keresztény Postások Egyesületében az asszony számára „*egész napos munka, reggel 10-től este 6-ig egyfolytában, evés, ivás, mozgás nélkül*”. A leírás három napba telt, de Gyarmati Fanni 50 pengőt kapott a munkáért. 1938-ban több hónapon át gépelte barátjuk, Hevesi András regényét, 1,40-es óradíjért.

Radnóti Miklós 1935-ben szerezte meg magyar-francia szakos bölcsészdiplomáját a szegedi egyetemen. Bár szeretett volna tanárként, lektorként elhelyez-

kedni, sohasem volt állásban. Havi 100 pengős javadalmazása jómódú gyámjától származott. Ugyanakkor sokféle munkát vállalt. Alkalmanként öt pengőért *helyesírást* tanított apósa iskolájában. 1936 januárjában a *Nyugattól* kapott 18 pengőt. Mentora, Sík Sándor felkérte, hogy tartson „diákfélórákat”, irodalomtörténeti előadásokat a *Rádióban* – a feladatért alkalmanként ötven pengő járt. 1936 tavaszán részt vett a *Révai lexikon* szócikkeinek szerkesztésében, ez a munka három hónapon át jól jövedelmezett. Rendszeresen írt kritikákat a *Szocializmus* című lapba, mely egy-egy írásért 5 pengőt fizetett. 1936 októberében a *Szép Szóban* megjelent versfordításaiért tíz pengőt kapott. Szerény nyereséggel járó vállalkozás volt a költő *Járkálj csak, halálraitélt* című verseskötetének kiadása, melyre Sík Sándortól kért előleget. Nemcsak a kölcsönt tudta pár hónap múlva visszaadni, hanem az eladásokból 52 pengő haszon is keletkezett.²⁵⁴ Az év folyamán a *Magyar Hírlapban* is rendszeresen publikált. 1937 februárjában Radnóti Miklós megkapta az 1000 pengővel járó *Baumgarten*-jutalmat, ami lehetővé tette, hogy nyáron egy hónapot együtt Párizsban töltsenek. Gyámjától többször kapott pénzajándékot, 1936 májusában például születésnapjára 30 pengőt. Grósz Dezső hitközségi kapcsolatait mozgósítva szeretne volna Radnótit álláshoz juttatni, aki azonban tartott a felekezeti elköteleződéstől. 1936 tavaszán Gyarmati Fanni tőle kért kölcsön 200 pengőt, hogy Radnóti Miklósnak írógépet vehessen. Megállapodásuk szerint a havi apanázból tíz pengőnként vonta volna le a tartozást. A háztartási napló szerint azonban Grósz Dezső elengedte a hitel nagyobb részét.

1939 őszén Radnóti Miklós naplójában arról ír, hogy hiányzanak neki a diákfélórák a *Rádióban*, hiányzik a pénz és hiányzik a lehetőség, hogy tízezreket tanítson. Az év utolsó napján mérleget von:

„»Irodalommal« vagyis verssel, kritikával, tárcával az úr 1939. esztendejében 157. – P.-t kerestem, irodalmi »négermunkával« 100. – P.-öt, előadással 40-et. A többi tanítással kerestem és abból éltem, hogy nagybátyám támogatott. Igaz, majd elfelejtettem. Könyveim hozadéka ez évben 30–35 P. volt.”²⁵⁵

A háztartási naplókban többször találkozunk könyvek, ruhák eladásával is. 1939 szeptemberében Radnóti kétsoros sötétkék öltönyéért és két pár cipőért 30 pengőt kaptak, hogy 28-ért megvehessék Gide *Naplóját*.²⁵⁶

²⁵⁴ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 136.

²⁵⁵ RADNÓTI M. 1989. 85.

²⁵⁶ RADNÓTI M. 1989. 71.

A háztartás

Gyarmati Fanni naplóbejegyzéseiben kevés adatot találunk háztartása felszerelésére és a napi feladatokra vonatkozóan. Témánk szempontjából azonban nagyon érdekes, ahogyan a művelt és folyton tanulni vágyó, sokat dolgozó nő a házimunkáról gondolkodik. Számára a háztartás olyan időrabló tevékenység, amelyet minél gyorsabban és egyszerűbben szeretne elvégezni. Nagyon fontosnak tartja ugyanakkor, hogy a lakás tökéletesen tiszta és rendezett legyen, a hetente igénybe vett bejárónőnek is ez az elsődleges feladata. Gyarmati Fanni maga is sok időt fordított a bútorok, tárgyak gondozására. „*Kevés az idő ahhoz, hogy úgy rendben tartsam, mint szeretném, ez idegesít*”.²⁵⁷ Édesanyja alkalmazottját, *Mariskát* havi 12 pengőért foglalkoztatta. De rendszeresen előfordul a háztartási naplókban *Lujza*, a „házmester-rokon” neve is, aki egy-két pengőért járt fel segíteni, amikor pedig *Mariska* 1937 áprilisában faképnél hagyta a családot, ő lépett elő bejárónővé. A háztartási felszerelés beszerzésére kevés adatot találunk, amit a korszaknak az a polgári gyakorlata magyarázhat, hogy a háztartás lehetőleg már indulásakor komplett felszereléssel rendelkezzen. Sajnos semmilyen adatunk nincs arra, hogy a kis háztartás mennyire volt „gépesített”: rendelkeztek-e elektromos vagy gázzal működő jégszekrényvel, villanyvasalóval, porszívóval, kenyérpíritóval. Mindössze háromszor találunk háztartási eszköz beszerzést a feljegyzésekben: *tollseprűt* az induló háztartás számára, *tepsit és teafőzőt* két évvel később.

Egyértelmű, hogy a zsidó vallástól eltávolodott fiatalok nem vezettek kóser háztartást. Gyarmati Fanni apja azonban mélyen vallásos volt, joggal feltételezhetjük, hogy a Dalszínház utcai lakásban és a nyárra bérelt Diána utcai villában betartották az étkezési előírásokat. „[...] *izgul a háztartás, az örök háztartás miatt. Miért kell így nehezíteni az életüket, miért ilyen szerencsétlen örült az Apám a rítusokkal, a szokásaival*”²⁵⁸ – teszi fel magának a kérdést Fanni 1939 januárjában. Grósz Dezső hitközségi előjáróként otthonában szintén kóser konyhát vezetethetett. 1937 és 1938 tavaszán az asszony naplója a Gyarmati család közös szédert estéjéről emlékezik meg. Következő évben az apa kórházi tartózkodása alatt Gyarmati László tartotta meg a szédert helyette, formálisan, az ő kedvéért.

Gyarmati Fanni házassága első éveiben keveset főzött, az évtized végére azonban nemcsak gyakorlatot szerzett, hanem örömet is talált ebben a tevékenységben. Ezen a téren is szorosan kapcsolódott édesanyja háztartásához: hétköznapi napokon többnyire a szülőknél ebédeltek, gyakran el is hoztak főtt ételt onnan. Sajnos a napló és a kiadásokat őrző füzetek egyaránt kevés támpontot nyújtanak a vásárolt élelmiszerekre vonatkozóan. Gyarmati Fanni ritkán jegyezte be pontosan az árucikket, a napló keskeny sorai egyébként ezt nem is tették lehető-

²⁵⁷ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 72.

²⁵⁸ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 364.

vé.²⁵⁹ Annyit egyértelműen megállapíthatunk, hogy kis tételben, szinte naponta vásárolták az élelmiszert. Naplójában Gyarmati Fanni többször is említi, hogy vacsorának valót vettek a Corvin áruház csemegeboltjában vagy a közeli Lipót körút üzleteiben. A háztartási naplók említést tesznek *sonkáról*, *vajról*. Reggelente házhoz jött a *tejes*. Szívesen reggeliztek ágyban: *teát*, *vajat*, dzsemet. Radnóti Miklós legkedvesebb étele, a zöldborsó a naplóban többször is előfordul, friss és konzerv formában is.

*„Este azután először főztem itthon borsófőzeléket, Mik kedvéért, akinek ez a kedvence. Hosszas munkálkodás után jól sikerült, és büszke voltam rá, de nem éri meg a sok bibelődés az egész diadalt. Mi mindent csinálhattam volna azalatt.”*²⁶⁰

– írja Gyarmati Fanni 1938 nyarán, majd 1939 márciusában: *„Valami kis borsókonzerves, parizeres rántottát összecsapok, utána gyümölcs, ezt esszük ebédre.”*²⁶¹ Másutt büszkén említi, hogy vendégeinek a hús köreteként franciasalátát készített.

Mindkét forrás egyértelműen mutatja, hogy csak a szülőknél, ill. szombatonként Radnóti gyámjánál ettek hagyományos és a korban teljesen hétköznapiak számító több fogásos ebédet. Grószék bőséges étkezése Gyarmati Fanni naplójában hol örömfórá, hol „nehéz ebéd”, „kövér ebéd, ami tönkreteszi az embert”. Saját háztartásában inkább „sárgarépát párolt franciásan”, „újkrumplit készített”, és az ünnepekre vásárolt *libamáj* is hideg csemege volt. Gyarmati Fanni szívesen használt konzerveket, melyek gyors, egyszerű elkészítési módjuk mellett új ízviláguk révén is ekkor váltak népszerűvé. *„Itthon összetákolom a konzerv-ebédet, süteményt, finomakat eszünk”*.²⁶² A háztartási naplókban rendszeresen találkozzunk a *gyümölcs*, *alma*, *narancs*, *szőlő* bejegyzéssel. Nagyon szerették az édességet is: a *csokoládé*, *cukor*, *cukorka*, *sütemény*, *cukrászsütemény*, *aprósütemény*, *fagylalt* hetente többször is előfordul. Miklós cukrászsüteményt hozott ajándékba feleségének Szegedről, a híres Virág cukrászdából, Grószék lakásnézőben rengeteg aprósüteménnyel örvendeztették meg őket, a fekvőbeteg Radnóti Miklós számára édességet hoztak barátai, egy másik alkalommal a beteg Gyarmati Fanninak küldött a Kner házaspár egy üveg befőttet. Ilka néni, Radnóti Miklós dédnagynénje, aki egy zsidó szeretetotthonban élt, látogatásai során ellátta őket

²⁵⁹ „Ide a napi kiadásokat jegyezzük fel 3-4 gyűjtőcímen, (élelem, tüzelő, egyéb apróságok). A nem mindennapi tételeket (pl. ruha, gyógyszer, biztosítás) pedig a Mellékelszámolás megfelelő csoportjába.” OECONOMUS 1938. 8..

²⁶⁰ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 308.

²⁶¹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 391.

²⁶² RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 396.

az ott kapott és félretett édességgel, cukorral, kiflivel. De a fiatalok sem mentek hozzá üres kézzel, a feljegyzésekben minden hónapban szerepel 2-3 pengő *Ilka néni, Ilka néni virág, Ilka néni csokoládé* címen.

Háztartásuk egyik első tárgya volt a *feketekávé gép*, amit 3 pengő húszért szereztek be. A minden bizonnyal üvegből készült lombikfőzőt a szobában használták, rendszeresen vásároltak *spirituszt* is hozzá. A kor divatja szerint esti vendégeiket is többnyire feketekávéval várták, hozzá Gyarmati Fanni szendvicset készített, cukrászsüteményt hozott. 1937 májusában váratlan vendégeik „*itt maradjunk, van szalámink, Mik mamájának nagyszerű születésnap ajándéka. Gyuszi*”²⁶³ bort kerít és együtt maradunk jó későig”.²⁶⁴

Az időhiányon túl a konyha rendkívül kicsi alapterülete is nehezítette a változatosabb, esetleg meleg ételek kínálását. Gyarmati Fanni naplójában megemlíti, hogy kevés a főzőedénye, a nagyobb társaságnak uzsonnára szánt kakaó főzése is nehézséget okozott. Máskor elutasítja Sík Sándor ajánlatát, aki megtanítaná az igazi teafőzés titkára, és a vendég által hozott zserbó mellé inkább kávé ad, amit a szobában is el tud készíteni.

Test és ruha

Gyarmati Fanni naplójának egyik kiemelt témája a saját és férje teste, külseje és egészsége. A harc az öregedés ekkor még apró jeleivel, a rugalmasság megőrzése, az ápoltság és egyéni megjelenés nemcsak idejét és gondolatait kötötte le, de a háztartási naplók bejegyzései szerint meglehetősen sokba is került. A naplók információit a fiatal házaspárról készült fényképek egészítik ki.

A Gyarmati Fanni naplójában többnyire fürdőszobának nevezett kettős funkciójú helyiségben álló kádat a házaspár szinte naponta használta: nem csak tisztálkodtak, de pihentek, olvastak is a meleg vízben. A háztartási naplókban Radnóti Miklósné a következő drogériaszerek rendszeres használatát rögzítette: *szappan, fogkrém, fogpaszta, tejszörp, kenőcs, sampon, clopapír*: 1937 március 9-én a ráncoktól rettegő Gyarmati Fanni ezt írja naplójában: „*elementem különféle arckenőcseimért egészen messze, a Csáky utcába.*” Majd pár nappal később: „*A festék az arcomon bánt, hamis, pancsos dolognak érzem, nem bírom, és a nélkül szinte rémesen zöld vagyok, és visszariasztok mindenkit.*” A sok munkára és a kevés alváásra gyanakszik, ezek okozhatták a korai ráncokat. Gyarmati Fanni minden alkalmat megragadott a napozásra: a Sváb hegyi ház verandáján és a közeli réteken, dunai kirándulásokon több fénykép is megörökítette napozóban, fürdőruhában (32. kép).

²⁶³ Schöpflin Gyula, közeli barátjuk.

²⁶⁴ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 182.

32. kép. A Radnóti házaspár Gyarmati Fanni szüleivel és a Schöpflin házaspárral 1939-ben (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Ms. 2660/303).

A háztartási naplókban többször találkozunk *puder* bejegyzéssel, 1,50 pengőbe került a doboz. *Kozmetikus*hoz gyakrabban, *fodrász*hoz ritkán járt. A napló többször név szerint is említi László Magdát, Gyarmati Fanni kozmetikusát. 1937 tavaszán öt alkalmat előre kifizetett neki, mert olcsónak tartotta, és szeretne volna, ha így rendszeressé válnak a kezeléseik. Hosszú, hullámos haját maga mosta, és kontyban hordta, a korszakban divatos rövid, ondolált frizuránál ezt a viseletet egyénibbnek érezte. 1937 októberében levágta a haját, majd „*borbély fésülte körül virslivel. Nem szeretem, így olyan, mint minden nő feje, és unalmas, semmitmondó*”.²⁶⁵ A napló visszatérő aggodalma Radnóti Miklós sűrű hajának – mint a fiatalság metaforájának – elvesztése. Radnóti Miklós naplójában megemlíti, hogy immár tíz éve ugyanaz a borbély borotválja.²⁶⁶ A háztartási naplókban pár hetente megjelenő *borbély* bejegyzés mellett 8-12 pengő áll, ami arra utal, hogy a költő egyszerre, valószínűleg előre fizette.

²⁶⁵ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 233.

²⁶⁶ RADNÓTI M. 1989. 74.

33. kép. Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni a *Mütyürke* nevű evezőssel Visegrádon 1935. augusztus 24-én, háttérben a Salamon torony (valószínűleg Gyarmati László felvétele, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Ms. 2660/133).

Az 1935 és 1939 közötti években férje több betegségét rögzíti Gyarmati Fanni naplója: Radnóti Miklós influenza, torokgyulladás, meghűlés miatt rendszeresen ágynak dőlt, amit *Kalmopirinnel* kúráltak. A gyakori betegségek miatt folyamatos ütközési pont volt köztük a férfi dohányzása. A háztartási naplók pár naponként rögzítik a *cigaretta*költséget, alkalmanként 80 fillér összegben. Gyarmati Fanni igyekezett elfojtani és lábon kihordani a betegségeket. Fájdalmas menstruációi miatt azonban szinte minden hónapban pihent egy napot. Emésztési problémáira rendszeresen *Darmolt* vásárolt.

A napló kíméletlen őszinteséggel beszél Gyarmati Fanni újabb és újabb abortuszairól. Orvos bátyja, Gyarmati László segítségével *kinin*nel és *injekció*val próbálja a műtétet elkerülni, a beavatkozásra azonban többször is sor került. 1936 tavaszán hatszor fordul elő a háztartási naplóban az injekció bejegyzés, mellettük alkalmanként 3,20 pengő kiadás, egyszer pedig kinint vásároltak. A műtétek száz pengős költségéről csak a napló tesz említést.

A házaspár többféle sportot űzött, valamennyi nyomát megtaláljuk a háztartási naplókban is. Gyarmati Fanni rendszeresen járt úszni, a *Lukács*ba vagy a Margitszigeti *fedettbe* 0,80-ért. Nyaranta szívesen látogatta a természetes vizű és kedvezményes áru *Duna-uszodát*. Szentpál Olga mozgásművészeti iskolájába járt *tornázni*, a háztartási napló bejegyzése szerint havi tíz pengőért. Esténként otthon is rendszeresen tornázott, férjét azonban erre nem tudta rávenni. A *tenisz* a Sváb hegyi nyarak kedvtelése volt, mindketten szívesen játszottak. Radnóti Miklós jól pingpongozott, párizsi tartózkodásuk alatt is kikapcsolódást jelentett számára a játék.

A Dunán töltött napok többnyire evezéssel, fürdéssel teltek. Törzshelyük a Népsziget Lidónak nevezett homokos, fövényes partja volt, innen indultak Gyarmati László keelboatjával evezni. 1935 augusztus 25-én hármásban mentek a *Mütyürke* nevű, motorral is ellátott evezőssel Visegrádra, a fényképen Radnóti Miklós

evez, Gyarmati Fanni mögötte térdel, háttérben a Salamon torony.²⁶⁷ 1936 július 26-át barátokkal kinn töltötték a Dunán, a háztartási napló bejegyzése szerint 7 pengőbe került a nap (33. kép).

A Radnóti házaspár a kor városi szokásának megfelelően hétvége rendszeresen kirándulni járt a budai hegyekbe. Kedvelt útvonaluk volt a Disznófő forrástól a Normafáig vivő erdei út. A kirándulások költsége volt a menedékházakban fogyasztott sör, tea, gulyás. Telente a Normafához és a Csúcs hegyre jártak síelni, ezeken a terepeken ingyen lehetett lesiklani. 1937 karácsonyán Gyarmati Fanni meglepetésül új sílécet rendelt Radnóti Miklósnak, „mert a régi agyon van töredezve”,²⁶⁸ ami azonban túlságosan hosszúnak és nehéznek bizonyult. Radnóti Miklós szemrehányást tett a meggondolatlan költségek miatt. Karácsony másnapján a *Harangvölgy*be mentek síelni, ahol a nehéz terepen az ott sportoló „magas burzsoáziától” 30 fillér különdíjat szedtek. Gyarmati Fanni vágyakozva figyelte az Alpok hegyein iskolázott társaság technikai tudását, és azzal vigasztalta magát, hogy az ő hosszú sítalpas túráikat azok talán nem is bírják.

Az 1930-as évek második feléből ránk maradt fényképek többsége is kirándulás, sport vagy társasági események közben készült. Jól mutatják, hogy mindig az alkalomhoz illő ruházatot viseltek, ami a kor legfontosabb öltözködési szabálya volt. Megjelenésük a polgári normák szerint kifogástalan, kissé konzervatív. Radnóti Miklós szívesen járt öltönyben: az 1937-es Baumgarten-díj átadásán jól szabott feketét viselt, hófehér inggel, sötét nyakkendővel, de a Sváb hegyi kertben és baráti társaságban is világosabb öltönyben, nyakkendőben látjuk. A Rédner Miklós műtermében készült portrészorozaton szürke, gyapjuszövetből varrt mellényes öltönyt visel, halvány csíkos inggel. A háztartási naplók nem rögzítik az öltönyök, kabátok beszerzését. Elképzelhető, hogy – legalábbis részben – gyámja, Grósz Dezső gondoskodott az öltözködéséről. Sportos életmódjához megfelelő ruhadarabok is tartoztak: pamut fürdőtrikó, gyapjúpulóver, sícipő, fehér vászon nadrág, bricsesz, viharkabát, túracipő. Az 1933-as tátrai kiránduláson készült egyik képen egyforma, puha, magasszárú vászoncipőt viselnek, mely a nászútjukon is feltűnik Radnóti Miklóson. Síeléshez hordott fehér, paszpóllal és csavart mintával díszített, divatos gyapjúpulóverét egy sokat publikált, közismert fényképén láthatjuk.

Gyarmati Fanni életében nagyon jelentős szerepet játszott az öltözködés, sok időt, figyelmet és pénzt fordított a megfelelő, egyéni ruhatár létrehozására és gondozására. Naplójában gyakran írt a társaságukban levő nők ruháiról is: csodálattal figyelte a grafikus Csillag Vera e téren is megjelenő művészi érzékét, és lesújtó véleményt formált Schöpflin Gyuláné Klein Katalin „közönséges” öltözködési stílusáról. A könyvespolc előtt készült fényképén – mintegy illusztrálva a szolid

²⁶⁷ KRÄHLING E. 2016. 203.

²⁶⁸ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 254.

divatkövetést – gyapjuszövet szoknyát, fehér kihajtott gallérú inget és pamutszvettert visel. Gyarmati Fanni az 1930-as években szívesen hordott derékban elvágott csíkos, pettyes, apróvirágos ruhát, nyáron is kalapot, selyemharisnyát, fényes bőrcipőt. Naplójában mégis többször előkerül, hogy esténként fáradt, és nincs ideje gondoskodni a másnapi tiszta harisnyáról, cipőről. Párizsi tartózkodása alatt írt bejegyzéséből tudjuk, hogy nem volt estélyi ruhája, így egy kínálkozó programot ki kellett hagynia. Több fénykép ábrázolja a Sváb hegyi kertben a korban újdonságnak számító kétrészes napozóban. A valószínűleg a dalmáciai útjukon vásárolt dekoratív, vörös korall láncot napozás közben a hajón és évekkel később, téli kosz-tümhöz is viselte (34–35. kép).

A háztartási naplók tanúsága szerint Gyarmati Fanni valóban sokat költött ruhákra és kiegészítőkre. A két háború közötti középpolgári gyakorlatban ez nem

34. kép. Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni a Sváb hegyen az 1930-as évek második felében (Milch Hermina felvétele, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára, Ms. 2660/140).

jelentett sok darabot, a kabátok, ruhák anyaga és varratása azonban jelentős kiadással járt. Varrónővel, többszöri próbával készült ruhákat és készen vásárolt konfekcióárut is hordott, ez utóbbiból kerültek ki a kiegészítők, kötöttáru, fehérnemű. Házasságának első őszén *bársonyt* vettek 28 pengőért, *kesztyűt* 6,60-ért, *sálat* 3,20-ért, *esőköpenyt* 5,70-ért, *pijamát* 2 pengőért. Kétszer is *talpaltattak* cipőt 7 és 4 pengőért. (Ezeknél a tételeknél sajnos nem tudjuk, melyikük számára.) 1935 decemberében Gyarmati Fanni télikabátot csináltatott magának, melyhez édesanyjától karácsonyi ajándékként 15 pengőt kapott. A kabát azonban ennél jóval többbe került: a *szövet* 20 pengő, a *vatelin* 3, a *bélés* 5, a *csat* 0,5 és a *szabó* 20 pengő volt. 1936 áprilisában különösen drága együttest csináltatott barátnője, Kemény Zsuzsa²⁶⁹ édesanyjánál: ruhát és hozzá való kabátot.

²⁶⁹ Kemény Zsuzsa, mozdulatművész, Szentpál Olga tanítványa. 1938-tól Ortutay Gyula felesége.

35. kép. Radnótiék Gyarmati Fanni családjával a Diana utcai ház kertjében az 1930-as évek második felében (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Ms. 2660/302).

„A Zsuzsa belegrasztott, illetve a jelenléte, nem ő, hogy rendeljek az anyjánál ruhát, és 90 pengőnk fogja ezt bánni.”²⁷⁰ Májusban kissé csalódottan írja, hogy a ruhát szereti, de a kabát nem sikerült jól, és nincs hozzá való kalapja, kesztyűje sem. A háztartási napló pár nappal később *kesztyűvásárlást* rögzít 7 pengőért, és találunk egy *kalap* bejegyzést is, mindössze 1 pengőért, amit valószínűleg nem ehhez az együtteshez szánt. Egy 1937 áprilisában tett naplóbejegyzésben maga is túlzásnak érzi az öltözködésre fordított kiadásait:

„Szép új ruhámban vonultam ma ki teljes köztetszést keltve, de közben örült kényelmetlen „fenn az erdő nincsen kas” érzés, hogy alig van valami kifizetve rajtam. Véres veritékkel csinált adósságok”.²⁷¹

1939 márciusában Grósz Dezső és felesége egy különlegesen szép táskával lepte meg Gyarmati Fannit 26. születésnapjára. „[...] ilyen előkelő darabom még

²⁷⁰ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 111.

²⁷¹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 179.

*nem is volt. Ez aztán kötelez sajnos más, jóféle beszerzésekre is.*²⁷² Másutt helyteleníti édesanyja öltözködési gyakorlatát:

*„vacak, olcsó anyagokat vesz magának hosszú elhatározások után ruhára, vacak, olcsó varrónőhöz viszi, akinek a munkája aztán nem tetszik és szerencsétlen mártír lesz a végén megint csak.*²⁷³

Polgári szokás szerint az utazásaikra nem csak útlevelet csináltattak és útikönyveket forgattak, terveket készítettek, hanem a ruhatárukat is felfrissítették. 1936 nyarán a Pozsony-Bécs utazásra készülve Gyarmati Fanni *napozót* vett magának 1,30-ért, *ruhát* 20 pengőért, 5-ért *dirndl*t, 2-ért *harisnyát*. Nem tudjuk, hogy a négy pengőért beszerzett *short* melyiküké volt. 1937 kora nyarán örömmel számol be arról, hogy egy-egy ballonkabátot kaptak a közelgő párizsi utazásra. Ő maga *ruhát* vásárolt magának 28 pengőért, *blúzt* 4,50-ért, *esőkabátot* 10-ért, *kalapot* 9-ért. Utazás előtti nap dobozban vitte el a kalapot útitársaikhoz, az idősebb Schöpflin házaspárhoz, akik kényelmesebb, drágább vonattal rövidebb útvonalon érték el a francia fővárost. Az utazást *cipőtalpalás* és *ruhatisztítás* előzte meg. Párizsi tartózkodásuk alatt Gyarmati Fanni áruházakban is járt, és hosszas megfontolások után egy sálát vásárolt magának 10 frankért, valamint hozott haza selyemharisnyát is. 1939 nyarán, második párizsi útján „*csipekgalléros, halványzöld ruhájában, festetlenül idegen kis angyal volt ott az Opera mögött. Izgatottan turkált az alkalmi vásárok selyem maradékai között. Francia selyem – leheli meghatottan.*”²⁷⁴

A mosás édesanyja háztartásában történt, ahol a velük élő alkalmazott volt segítségükre. Így fordulhatott elő, hogy párizsi útjuk előtt az esti csomagolásnál derült ki, hogy Radnóti Miklós fehér inge fenn maradt a szülők nyárra bérelt Sváb hegyi házában. Az apróbb mosást azonban maga végezte a fürdőszobában, egy alkalommal például kesztyűmosásról olvashatunk. A kis lakásban kevés volt a tárolóhely, a ruha- és textilneműt az előszobában lévő beépített szekrényben tárolhatták.

Ruhatáruk rendben tartására rendszeresen igénybe vettek *vegytisztítót*, *varrónőt*, susztert a cipők *talpalásához*. Rendszeresen vásároltak *cipőkrémet*, *cipőfűzőt*. Több helyen találunk utalást varrásra, stoppolásra. „*Este az ágyban és előtte, harisnyastoppoláskor Mik felolvas nekem*”²⁷⁵ „*Nagy munka és szokatlan, kivásárolom a nadrágját*”²⁷⁶ – írja Gyarmati Fanni házasságuk elején. A vasalás azonban többnyire nem rá várt, azt alkalmazott végezte.

²⁷² RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 390.

²⁷³ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 193.

²⁷⁴ RADNÓTI M. 1989. 40.

²⁷⁵ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 227.

²⁷⁶ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 81.

Kulturális kiadások, társasági élet

Gyarmati Fanni naplójában gyakran esik szó könyvekről. Nem csak sokat olvastak, de a könyvek mint tárgyak is fontos szerepet játszottak az életükben. Radnóti Miklós a sorozatoknak egyforma kötést készíttetett Frankl Sándorral, a magas könyvkötőszámlákat Gyarmati Fanni gyakran szemére is hányta. Álmatlan éjszákát okozott nekik, amikor az új könyvespolc politúrjából szivárgó viasz beszenyenezte a könyveket.

A kortárs magyar szépirodalom többnyire ajándékként, a szerzőktől érkezett hozzájuk. Rendszeresen vásároltak antikváriumban: szépirodalmat és művészeti albumokat is. Párizsi útjukról reprodukciókat tartalmazó könyveket hoztak. 1937 szilveszterén Radnóti Miklós Memling művészetét és német gótikus festőket bemutató albumot vett *antikváriumban* 7 pengőért. Egymásnak és barátaiknak, családtagjaiknak is szívesen ajándékoztak könyvet. Radnóti Miklós Gyarmati Fanninak egy frissen megjelent Botticelli albumot, Ortutay Gyula születésnapjára drága etnográfiai könyvet, Gyarmati Fanni pedig unokahúgának Mikulásra Verne-regényt adott ajándékba. Barátaik, Lesznai Anna, Ortutay Gyula, Péter András könyvtárában is élvezettel nézegette a képes művészeti albumokat.

Évente megfordultak a Szépművészeti Múzeumban, és többször mentek kortárs kiállításokra: a Tamás Galériába, a Képzőművészek Új Tárlatára, a Múcsarnokba. Gyarmati Fannira nagy hatást tett egy esztergomi kirándulás, ahol a Prímási Palotában megnézhatték a középkori egyházművészeti gyűjteményt.

Színházi látogataisaikat többnyire a Sík Sándortól vagy Ortutay Gyulától kapott tisztelet-, és ajándékjegyek tették lehetővé. Többször jártak a Nemzeti Színházban, a Belvárosi és a Művész Színházban: Vörösmarty Mihály, Eugene O'Neill, Heinrich von Kleist, G. B. Shaw, Kosztolányi Dezső műveit látták. Egy alkalommal a Gyarmati szülők izlésének megfelelő polgári színművet néztek meg egy olcsó páholyjeggyel. Máskor Gyarmati Fanni a Vígszínház főpróbájára kapott tiszteletjegyet. Elsősorban ajándékba vásároltak belépőt – a szülőknek és Miklós Nagyváradon élő nevelőanyjának. Míg a drága színházra ritkán költöttek, és – mint Gyarmati Fanni egy ízben megjegyezte – az nem is hiányzott, *mozi*-ba gyakran jártak. A francia kultúra rajongóiként különösen szerették a francia filmeket, de magyar és amerikai produciókat is szívesen megnéztek. Végigdolgozott napok után lazítás, hétvégi családi program, művészi élmény – mindez együtt volt a film számukra.

Kulturális kiadásaik közül azonban legnagyobb tételt a nyelvtanulás jelentette. *Madi* szombat délutánonként érkezett hozzájuk, és havi 10 pengő díjazásért több órán át gyakorolta velük a francia nyelvet. Radnóti Miklós francia szakos diplomája ellenére sem beszélt könnyen. Gyarmati Fanni ezekben az években *angolul* is tanult két barátnőjével közösen, az anyanyelvi oktatónak

fejenként havi 9 pengőt fizettek. Sem a francia-, sem az egymást váltó két angoltanár nő nem volt képzett nyelvtanár, az órák alatt a beszédet gyakorolták, míg a nyelvtant egyénileg, könyvből tanulták. Gyarmati Fanni francia napilapot olvasott, az *Oeuvre*-t, részben nyelvgyakorlás céljából.

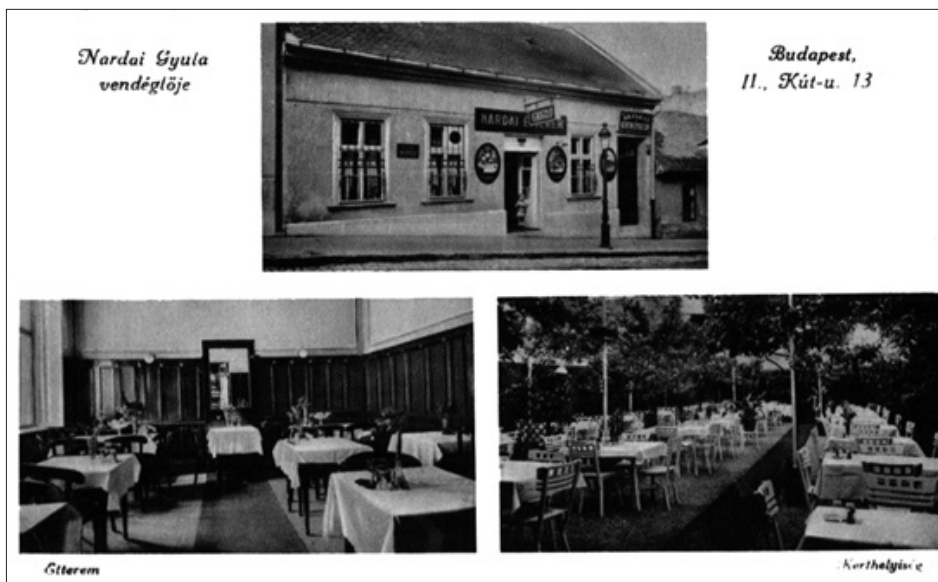
A Radnóti házaspár az 1930-as évek második felében nagyon intenzív társasági életet élt. Szinte minden nap megfordultak náluk vendégek, maguk is naponta mentek másokhoz, és nagyon gyakran tértek be kávéházba, cukrászdába, étterembe. 1936 decemberében Gyarmati Fanni keserűen állapítja meg: „*Minden apró, látszólagos könnyelműségünk csak narkotikum: a kávéház, a mozi, az édességek, a könnyelmű vendégeskedések. Mi lesz velünk?*” Naplójában később többször előkerül, hogy takarékosabban kellene gazdálkodniuk, a túlzásba vitt társadalmi élet az akadály a annak, hogy nagyobb terveiket megvalósítsák. Nemcsak a túlköltekezést, de az éjszakába nyúló baráti együttléteket is gyakran feleslegesnek vagy legalábbis túl hosszúnak tartotta. A munkától és a pihenéstől elvett időt ugyanúgy a biztonságos, kiegyensúlyozott élet akadályának érezte, mint a könnyelmű költekezést. Barátaik többsége náluk jobb anyagi körülmények között élt, a közös társasági alkalmak rendre erejükön felül való költekezést jelentettek.

Rendszeresen jártak a József körüti *Spolarich* kávéházba és a lipótvárosi *Szabadságba*. Radnóti Miklós vasárnaponként kávé vagy reggeli mellett ezeken a nyilvános helyeken nézte át a hétfégi újságokat. Hétfő esténként ún. *Tükör-feketén* vett részt barátaival, amit gyakran követett közös vacsora. Rendszeresen találkozott egykori szegedi egyetemi társaival. Az összejöveteleken olykor tanáruk, Sík Sándor is részt vett, többször meghívta a társaságot, máskor épp az ő jelenléte miatt az otthonukban a szokottnál gazdagabb vendéglátást nyújtottak. 1937. december 22-i látogatásakor például 5,60 pengőt adtak ki vacsorára. Sokszor tértek be a korszak egyik új kávéházába, a közeli *Ilkovitsba*,²⁷⁷ vendégeik számára is rendszeresen hoztak onnan szendvicset, süteményt, gesztenyepürét, egy alkalommal a napló még elhozott kávéról is említést tesz. 1937 novemberében Gyarmati Fanni öt fős társaságot látott vendégül; beszámolója szerint jól sikerült az este, de az *Ilkovitstól* hozott vacsora nagyon sokba, tíz pengőjükbe került. Radnóti Miklós vidéki rokonaival egy alkalommal a drága és elegáns Savoyban vacsoráztak, amit Gyarmati Fannit ugyancsak túl nagy anyagi áldozatnak könyvelt el. 1935 decemberében Miklós napon nagyobb társasággal az *Arany Kacs*a vendéglőben vacsoráztak, a hosszú, „macskajajos” este 7,20 pengőbe került.

Rendszeresen megfordultak *Nardai* Gyula kerthelyiséggel rendelkező, népszerű budai kiskocsmájában. Baráti társasággal itt ünnepelték Radnóti Miklós 28. születésnapját, „jó drága kiruccanós menüt ettünk, amiből máskor majdnem

²⁷⁷ Ilkovits Izidor és fiainak vendéglője 1925-től működött a Berlin tér és a Lipót körút sarkán. Ez volt Budapest első gyorsétterme, ahol elvitelre is árultak hidegkonyhai termékeket és meleg ételt.

*egy hétig vacsorázunk.*²⁷⁸ Kirándulás után ide tértek be ebédelni, egy ízben disznótoros vacsorát fogyasztottak borral, Radnóti Miklós barátokkal is többször vacsorázott náluk. Nardai magyaros konyhát vitt, és cigányzene is szórakoztatta vendégeit (36. kép).

36. kép. Nardai Gyula vendéglője (képeslap, magántulajdon).

1937. március 16-án Radnóditék először jártak Újlipótváros új, divatos kávéházában, a *Dunaparkban*. „Szép, szép, de nem túl csábító. Utálatos pesti vasárnapi közönség, ismerősök is odaültek, még olvasni sem lehetett és utolsó filléreinket dobtuk ki.”²⁷⁹ Közelsége és kellemes terasza miatt azonban ez után is többször megfordultak ott. A *Corvin büfé* ugyancsak frissen nyílt, divatos, fiatalos hely volt, kettesben és barátokkal is látogatták. 1938-tól a Nyugat folyóirat köre a *Dunakorzóban* tartotta rendszeres összejöveteleit, melyen Radnóti Miklós is részt vett.

A Radnóti házaspár 1935 és 1939 között háromszor járt külföldön, és a nászúttal együtt is mindössze három vidéki kirándulást tett. A pár napos Balaton-felvidéki nászút hangulatát rossz idő és igénytelen szállások rontották. 1936 augusztusában olcsó hajóútra mentek: Pozsonyban Gyarmati Fanni rokonait látogatták meg, de keveset láttak a városból. Vonattal mentek át Bécsbe, ahol hosszas keresgélés után régi kis külvárosi szállodában foglaltak pár éjszakára szobát. Az út megörökítésre érdemes élménye id. Bruegel, Botticelli, Leonardo da Vinci mű-

²⁷⁸ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 181.

²⁷⁹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 166.

vei a Kunsthistorisches Museumban, és Bécs legrégebbi temploma, a román kori Szent Ruprecht. A háztartási napló júliusi és szeptemberi bejegyzésében kerül elő az utazás: *útlevél* 8 pengő; *Bécsi útra* 5 pengő.

Ezeknek az éveknek nagy élménye az 1937. június 19-től július 17-ig tartó párizsi utazás volt. Radnóti Miklós az indulás előtt belépett a PEN Clubba, így részt vehetett a szervezet párizsi kongresszusán. Ezt a „hivatalos programot” kötötték össze a közös és barátokkal is megosztott kinntartózkodással. Szállodában laktak, gyakran étkeztek étteremben, kávéházban is. A szűk hónap során többször is jártak a világkiállítás területén, bejárták a várost, sok múzeumot, kiállítást, filmet megnéztek. Vonattal kirándultak Chartres-ba és Versailles-ba. A párizsi út meghatározó benyomása volt a Cluny múzeum középkori francia anyaga és a Louvre-ban látott gótikus és reneszánsz szobrászat. *„Milyen isteni és milyen rokon hozzám a gótika szobrászatban, képmen.”*²⁸⁰ Sajnos ez idő alatt Gyarmati Fanni csak a naplóját vezette, a kiadásairól nincsenek adataink. Nem tudjuk, hogy a Baumgarten-jutalom 1000 pengője fedezte-e a költségeiket.

1939 júliusában egy hónapot ismét Párizsban töltöttek. Gyarmati Fanni naplója egyetlen bejegyzésben tudósít az utazásról. Ezúttal Ortutay Gyulával és feleségével utaztak, egy kis palotában, a Champs Élysées sarkán szálltak meg, ahol jó ízléssel berendezett szobájukhoz külön fürdőszoba is tartozott. Írószoba, nagy könyvtár, remek képekkel és szobrokkal díszített szalon, a szobájukban szervírozott óriási reggeli – Gyarmati Fanni lelkesen számolt be a szokatlan fényűzésről, amelyben részük volt. A Párizsban töltött hetek eseményeiről ezúttal Radnóti Miklós naplójából értesülünk. A Pen Club fényűző szállását néhány nap után el kellett hagyniuk: *„Kiűzetés a paradicsomból. Beköltözünk a Flandreba. Halszag és felbőg a mosdó. De a Quartier... ha sokáig lakom még ezt a szobát, megesz a piszok, szakállam elvadul. Nem látok még borotválkozni sem.”*²⁸¹ Nemcsak rengeteg kulturális élménnyel, de kétfutacatnyi könyvvel gazdagabban érkeztek haza, a naplóban ezek pontos jegyzéke is szerepel. Egy részük bizonyára a Szajna parti antikváriusoktól származott.

Gyarmati Fanni és Radnóti Miklós naplói és a háztartási naplók a modern életvezetés vizsgálatához is gazdag anyagot kínálnak. A bizonytalan, nem túl magas jövedelem mellett a lehetőségeket messze meghaladó fogyasztás és vágyak, hagyományos háztartásvezetés helyett szolgáltatások igénybevétele – ha nem is tipikus, de korántsem egyedi és pusztán a művészlétebből eredő attitűd. Adalék az 1930-as évek női emancipációs törekvéseihez.

²⁸⁰ RADNÓTI Miklósné GYARMATI F. 2014. I. 198.

²⁸¹ RADNÓTI Miklósné RADNÓTI M. 1989. 30.

A SZÉPIRODALOM MINT FORRÁS

Az életmódkutatás lehetséges forrásait számba véve külön kell foglalkoznunk a szépirodalommal. Azért szükséges, hogy önálló fejezetben tekintsünk rá a fikciós szépirodalmi művek és a társadalomtudományi megismerés kapcsolatára, mert a 20. századi elbeszélő irodalom olykor meglepően részletes, realiztikus és témánk szempontjából fontosnak tűnő leírásokat kínál, ám a belőlük nyerhető információk, adatok hasznosíthatósága elméleti kérdések, kételyek egész sorát veti fel.

Az irodalmat ebben az esetben célszerű az elbeszélő irodalomra, azon belül is leginkább a regényre korlátoznunk, és a vizsgált művek körét érdemes tovább szűkíteni azokra az alkotásokra, amelyeknek megszületését az úgynevezett realista vagy naturalista alkotói elvek határozták meg. Valós „adatközlő” beszámolóiból alkotta meg a szöveget például *A boldog ember* című regényében Móricz Zsigmond. Marosligeti paraszt rokona, Papp György 1932-ben Budapesten kereste fel az író, és – némi fizetség fejében – elmondta neki életének részleteit. A regény beszélgetésekre oszlik, és a választott nyelv, a népnyelvi alakok megőrzése is azt a benyomásunkat erősíti, hogy az író eltűnik a beszélő mögött, nem ő mondja el a történetet, hanem maga Joó György. Az elbeszélés zsúfolásig tömve van életmódra vonatkozó adatokkal és részletekkel, amelyek az olvasóban a hiteles, dokumentumértékű beszámoló benyomását keltik. Az árak, a bevételek, a paraszti gazdálkodás fontos adatai mind pontosan, összecszerűen szerepelnek az elbeszélésben. Használhatja tehát mindezt a társadalomtörténész forrásként? Gyanút kelthet viszont bennünk az első beszélgetést megelőző bevezetésben az író egy mondata: „*De figyelmeztetek, hogy csak igazat mondj, mert én csak az igazságra vagyok kíváncsi. Én még eddig soha hazugságot le nem írtam, hát ha hozzáfognál lóditani, akkor abbahagyjuk.*”²⁸² Az igazságra történő utalás a mű elején a hagyományos történetírói, krónikási szerepalkotás jól ismert része lehet, de elgondolkodtató a korábbi írói tevékenységére vonatkozó utalás. Móricz a művet itt nem különbözteti meg korábbi munkáitól, hanem – legalábbis az

²⁸² MÓRICZ Zs. 1976a. 10.

igazmondás tekintetében – egy sorba helyezi velük. Ám hogyan lehet egy dokumentumregény ugyanúgy igazmondó, mint a nyilvánvalóan kitalált és teljes írói szabadsággal formált korábbi történetek? A hitelességnek ugyanaz-e a mércéje mindkét esetben?

Umberto Eco megfogalmazásában a fikció a valódi világ parazitája. Belőle szerzi azokat az elemeket, amelyekből felépíti fiktív történetét, és jórészt ezekre alapozza története hihetőségét. A fikció világai

„[...] olyan »kis világok«, amelyek kiiktatják a tényleges világról szerzett ismereteink java részét, és lehetővé teszik, hogy egy behatárolt, önmagában zárt világra koncentráljunk, amely igen hasonló a miénkhez, de ontológiai szegényebb.”²⁸³

A regény tehát, amelyben az irodalmon kívüli valóságelemek megjelennek, szerkesztett és szűkített, megalkotása pedig sajátos, történetileg és műfajilag kötött szabályrendszert követ. Még a fikció és a valóság kapcsolatát legszorosabbra fűző marxista irodalommodell sem feltételezi, hogy az irodalom valósága az érzékelhető világot jelentené, amelyet saját szemünkkel vagy akár egy kamerával láthatunk, hanem valamiféle öntörvényű zártsgot feltételez, olyan struktúrát, amely csak a dolgok közötti kapcsolatot teremtő gondolkodás folyamatában tárul fel a maga valójában.²⁸⁴

Az esetek többségében az irodalmi szövegben szereplő állítások külsőleg nem különböznek a „valódi” állításoktól. Ez azzal a következménnyel jár, hogy egy és ugyanazon mondatot merőben más alapról kiindulva kell értelmeznünk attól függően, hogy irodalmi vagy nem irodalmi összefüggésben fordul-e elő.²⁸⁵ A kijelentés, az „adat” elveszíti eredeti kontextusát, amelyben a társadalomtudós tanulmányozni szeretné, és új kontextusba kerül, amelynek szabályait a kommunikációs forma hagyományos adottságai határozzák meg. Mit kezdhetünk tehát az irodalomban felhalmozott, témánk szempontjából értékesnek tűnő információkkal?

Az erre a kérdésre adott válasz nagy mértékben függ attól, milyen képet alakítunk ki magunknak a társadalomtudós munkájáról. Gyáni Gábor *a Bevezetés a társadalomtörténetbe* című munka egyik fejezetében az elméleti irodalom alapján foglalja össze a tények elbeszélhetőségének problémáját. A történész munkája során elszigetelt tényekkel találkozunk, amelyeknek objektív igazságát igazolni tudja.

²⁸³ ECO, U. 2002.121.

²⁸⁴ JEFFERSON A. – ROBEY, D. 1995. (szerk.) 216.

²⁸⁵ KANYÓ Z. 2000. 112.

„ha csak az ilyen, minden magyarázattól mentes tények lennének bizonyosak, akkor a történelem hozzávetőleges megjegyzések sorozatából állna, s nem volna igazán nagy szellemi jelentősége. Szerencsére nem így áll a dolog.”²⁸⁶

A történész munkájának jelentőségét éppen az adja, hogy tények közötti viszonyokat állapít meg, ok-okozati összefüggéseket tár fel, szelektál, bizonyos tényeket jellemzőnek és fontosnak, másokat pedig mellékesnek látta, és mindeközben arra törekszik, hogy a tények között így létrehozott kapcsolat a lehetőségek szerint minél közelebb kerüljön a jelenségek egykor volt összefüggéseihöz. Kérdés persze, hogy a maguk korában az elemi tényeknek csak egyfajta összefüggésük volt-e, s ha nem, hogyan rekonstruálhatók a különböző elrendezések. „Minden történetileg kimutatott és előadott esemény a «tényleges» fikciójából táplálkozik, maga a «valóságos» azonban elmúlt.”²⁸⁷ Így figyelmünket a tények mellett az őket elbeszélő tudat felé is kell fordítanunk. A forrás által képviselt múltbeli valóság és a róla szóló történetírói beszámoló között végeredményben a tudományos képzelőerő közvetít. Ami egy történetet történetté tesz, az nem vezethető le maradéktalanul a forrásokból: a lehetséges történetek elméletére van szükség ahhoz, hogy a forrásokat egyáltalán szóra bírjuk. Ricoeur hívja fel a figyelmet arra, hogy voltaképp már a források feltárását is olyan munkahipotézis irányítja, amely már a magyarázó szakaszhoz tartozik. Már a dokumentáció szakaszában is megjelenik a történetírói eljárás bizonyító jellege.²⁸⁸

Mindez általában is igaznak tűnik a történetírói tevékenységre, de különösen érvényesnek látszik olyan esetekben, amikor a téma vizsgálatába bevonható adatok olyan bőségével néz szembe a kutató, mint a harmincas évek életmódjának vizsgálatakor. Koselleck kifejezését használva: minden objektivitásra irányuló szándék és prekonceptiókkal szemben vívott küzdelem ellenére a társadalomtörténész olyan történetet mond el, és olyat fogad el igaznak, érvényesnek tőle a közönsége, amely az elbeszélhető történetek körébe tartozik. Azt pedig, hogy a harmincas évek életmódjával kapcsolatban milyen az elbeszélhető történetek köre, erősen meghatározzák mind a társadalomtörténeti értekezések szerzőinek, mind pedig azok olvasóinak irodalmi élményei. Alapvetően a társadalmi emlékezet szabja meg ennek a körnek a határait. Nem fogalmazható meg olyan összegzés, amelynek hitelességét társadalmi emlékezetünknek legalább bizonyos elemei nem szavatolják. A társadalmi emlékezet megteremtésében és fenntartásában pedig az irodalomnak mindig is központi szerep jutott.²⁸⁹ Az irodalmi szövegek

²⁸⁶ BLOCH, M. 1996. 76. idézi GYÁNI G. 2006a. 24.

²⁸⁷ GYÁNI G. 2007. 273.

²⁸⁸ RICOEUR, P. 2000. 13.

²⁸⁹ ASSMANN, J. 1999. 41–43.

vizsgálatát önmagában ez a megfontolás is igazolná, hiszen fontosabb szerepe van a társadalomtörténetre irányuló megismerési folyamatban annál, mint hogy figyelmen kívül hagyassuk.

Nem kell azonban feltétlenül a megismerési folyamat körülményeire, előzményeire korlátoznunk a szépirodalom jelentőségét. LaCapra hívja fel a figyelmet arra, hogy az irodalmi művek dokumentarista olvasata egyfajta redundanciához vezet: azt mondja el nekünk, amit egyéb dokumentáló forrásokból is ki lehet szemezgetni.²⁹⁰ Ez ugyan igaz lehet, de meg kell fontolnunk néhány körülményt. Nem tartozik-e ehhez a munkához természeténél fogva bizonyos redundancia? Sem az elemi adatok, sem a tárgyak, sem a fizikai körülmények *önmagukban* nem rendelkeznek evidens jelentéssel, önmagukban nem teszik összefüggően elbeszélhetővé a történetet. Összefüggéseik megteremtéséhez a vizsgálatba bevonható források minél nagyobb bőségére, illetve ezeknek a forrásoknak a szembesítésére van szükség. Ha túlzottan mereven állítjuk szembe egymással az irodalmi és a nem irodalmi formák tényközlését, az automatikusan az utóbbi felértékelődéséhez vezethet. Mindez persze korántsem érinti azt a már fentebb elismert igazságot, hogy az irodalmi mű nem használható *közvetlen* módon forrásként, de a hangsúly itt a közvetlenségen van. Bonyolultabb, áttételesebb és reflektált módon alkalmazva azonban hozzájárulhat az általunk megteremtett összefüggések igazolásához, megerősítéséhez.

LaCapra idézett cikkében azt is állítja, hogy az irodalmi művek dokumentarista olvasata leegyszerűsítéshez vezet, azaz elszegényíti az irodalmi kommunikációt. Ez a kijelentés azt feltételezi, hogy a történész, társadalomkutató sajátos olvasási stratégiát alakít ki, amelyben figyelme az irodalmi mű egyéb jelentéseit figyelmen kívül hagyva csak az általa hasznosítható valóságelemek kigyűjtésére korlátozódik. Ez nyilvánvalóan hibás olvasói stratégia lenne, de nem valószínű, hogy lehetséges. Az irodalmi mű befogadása mindig komplexebb, mint az ilyen korlátozott olvasat. Egy irodalmi műben mindenféle adat „akaratlanul” is összefüggéseiben jelenik meg. Ha az előbb azt állítottuk, hogy az irodalomnak fontos szerepe van mint a kutató tudatát eleve meghatározó társadalmi emlékezet létrehozójának és életben tartójának, arra is fel kell hívni a figyelmet, milyen haszonnal járhat a kutatás eredményeinek összeállítása során. Az irodalmi szöveg másfajta természete nagyon gyakran rávilágít arra, hogy a kutatói kérdésfelvetés elégtelen, korlátozott és a vizsgálat eredményei nem érintenek olyan fontos kérdéseket, amelyek lényeges módon befolyásolták a korszak emberének életmódját.

Az irodalmi művek felhasználhatóságának kérdésében a frissebb szakirodalomban is egészen eltérő megközelítésekkel találkozhatunk. Művelődéstörténeti munkák bevezetőjében szinte közhely a megállapítás, hogy az irodalmi mű – elsősorban a realista-naturalista regény – a mindennapok történetének valóságos

²⁹⁰ LACAPRA, D. 1985. 126.

tárháza. Néprajzi körökben ugyancsak elfogadott vélemény, hogy a szépirodalom jelentőségéhez képest ma még kiaknázatlan forrás. Az elmúlt években Magyarországon is határozott arculatot öltő társadalomtörténet ugyanakkor ezt látványosan nem tekinti feldolgozásra váró anyagnak. Tímár Lajos *Vidéki városlakók* című, hallatlanul adatgazdag történeti antropológiai munkájában a modern város kialakulását egy Gogol idézettel szemlélteti.²⁹¹ Gyáni Gábor *Polgári otthon és enteriőr Budapesten* című tanulmányában megállapítja, hogy míg a korábbi kutatók (Lyka Károly, Voit Pál) ezen a területen saját tapasztalataikra hagyatkozhattak, ma az ő leírásaik átvétele, „esetleg a szépirodalom, és ritkábban a korabeli otthonberendezési tanácsadók szolgálnak ténybeli támasztékkul.”²⁹² Gyáni a városi házicselédokról írt munkájában több helyen is idézi Márai Sándort mint a polgári világ jó ismerőjét, és a pár évvel később keletkezett, bérkaszányákról és nyomortelepekről szóló könyvéből sem hiányozhat Kassák Lajos *Egy ember élete* című művének néhány idevágó sora.²⁹³ Látnunk kell azonban, hogy ezek a szépirodalomból vett idézetek inkább csak a történész mondandóját színesítő illusztrációként szerepelnek. A Szekszárd társadalomtörténetét és egykori tárgyi világát rendkívüli érzékenységgel feltáró Tóth Zoltán még ennyit sem enged meg magának: Babits Mihály *Halálfiái* című regényét a nyilvánvaló megfelelések ellenére sem említi, holott a mű látszólag bőséges adalékokat kínál az ő számára is fontos területekhez (szőlőművelés, filoxéra stb.).²⁹⁴ Az elmúlt évben ugyanakkor Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című regénye a letűnt kassai polgárvilág hiteles krónikájaként vált hallatlanul népszerűvé a művelt olvasóközönség és a történészek népes csoportja körében egyaránt. Irodalom(történet) és társadalomtörténet kapcsolatát elemzi Szilágyi Márton a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című egyetemi tankönyv idevágó fejezetében.²⁹⁵ A szerző elsősorban a biográfia, az életrajzi elbeszélés történeti forrásértékét vizsgálja. Megállapítja, hogy az újabb társadalomtörténeti iskolák, a mikrotörténelem, a történeti antropológia, a mentalitástörténet sokat kölcsönöztek a hermeneutika, a strukturalizmus és a dekonstrukció irodalomelméleti iskoláitól. A szöveginterpretáció új módszerei új értelmezési lehetőséget teremtenek a történeti források értelmezésének. A kiváló irodalomtörténész ugyanakkor nem érinti az életrajzi elbeszélésen, illetve a memoárokon kívüli irodalmi szöveg lehetséges társadalomtörténeti forrásértékét, annak ellenére, hogy az élmény, a valóság és a mű kapcsolata az elmúlt évtizedek erősen elméleti irodalomtudományának egyik fontos problémája. Vilček Béla Kosztolányi regényei kapcsán szögezi le, hogy a mű világa látszatvalóság, tartal-

²⁹¹ TÍMÁR L. 1993. 24.

²⁹² GYÁNI G. 1992. 30.

²⁹³ GYÁNI G. 1983. 38; 1992. 105.

²⁹⁴ TÓTH Z. 1982. 218.

²⁹⁵ SZILÁGYI M. 2006. 567–580.

ma csupán eszköz egy „magasabb rendű” szempont, az ábrázolás szolgálatában. Az író által létrehozott modell több, egymástól szinte független tényezőt összegez; a köznapi értelemben vett (és témánk szempontjából érdekes) valóságot az író saját személyével, „énjével” színezi át. Regény, művészi alkotás azonban csak akkor születik, ha e személyes valóságot szublimálja, és megteremti a csak az adott műre jellemző saját világot.

„A legegyszerűbb, leghétköznapiabb eseménynek, a létezés bármely pillanatának megragadásához elégtelen a valóságos tények pusztá számbavétele[...]. A regény(író) végső célkitűzésként arra törekszik, hogy valósága összességében az egyes valóság-összetevőknél hűségesebb, intenzívebb és tartósabb létezővé váljék.”²⁹⁶

A művelődéstörténészek szívesen és gyakran keresnek témájukhoz „adatot” a szépirodalomban. F. Dózsa Katalin viselettörténeti tanulmányaiban például rendszeresen idéz hosszabb regényrészleteket.²⁹⁷ Kosztolányi Dezső vagy Kaffka Margit aprólékos ruhaleírásai az ő számára megbízható forrásnak tűnnek, már csak azért is, hiszen a tőlük származó információt ellenőrizheti a saját, sokféle forrásból szerzett tudásával. A regény világából a tanulmányaiba átemelt részlet tehát mondanivalóját színesítő stíuselem. Gyáni Gábor a századforduló polgári lakásainak vizsgálata kapcsán a következőket írja: „*Korabeli fényképek vagy festmények, esetleg realista irodalmi megjelenítések nyomán vizuálisan magunk elé idézhetjük a maga nemében tipikus polgári enteriőrt.*”²⁹⁸ Kósa László véleménye szerint a szépirodalmi műveknek elsősorban azok a részletei használhatók történeti forrásként „*amelyek más forrásokkal, és korábbi kutatási eredményekkel összevetve hitelesnek bizonyulnak.*”²⁹⁹ A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségét vizsgálja Halmos Károly Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regénye alapján. A regény szövegéből kiindulva építi fel a felemelkedő Hagenströmök, egy kereskedőcsalád ideáltípusát. Halmos pontosan megfogalmazott történeti kérdése:

„Lehet-e egy egyénien, tudatosan, célratorően szerkesztett teremtett világot a kollektívan, nem tudatosan, egyének célirányos tevékenységének, cselekedeteinek nem szándékolt következményeként megteremtődött történeti világra vonatkoztatni?”³⁰⁰

²⁹⁶ VILCSEK B. 1995. 30–32.

²⁹⁷ F. DÓZSA K. 1987.

²⁹⁸ GYÁNI G. 1992. 32.

²⁹⁹ KÓSA L. 1998. 338.

³⁰⁰ HALMOS K. 2009. 50.

A válasz igen; Halmos a regény elszórt apró adataiból rakja össze azt a történetet, amelynek nem egyes elemei lehetnek a történész/történettudomány hasznára, hanem egésze.

Papp Barbara és Sipos Balázs a *Modern, diplomás nők a Horthy-korban* című könyvükben a középosztálybeli női lét konfliktusait a női olvasóközönséget megszólító regényekben vizsgálják. A tanulmány leszögezi, hogy a dolgozó nő ábrázolása a korabeli szépirodalomban és más típusú szövegekben is elterjedt, megszokott jelenség. A példaként idézett Bródy Lily-, Szederkényi Anna-, Sz. Szabó Mária-szövegek nőalakjai nyereségként élik meg a házasság előtti munkavállalást, míg felőrlődnek, ha azt a családi étellel, háztartással kell összeegyeztetniük. A szerzők által neobiedermeier ábrázolásnak nevezett, jellegzetes női életutakban a munka nem lehet más, mint a házasságra, az anyai szerepre való felkészülés eszköze. A változás azonban még ezekben a művekben is jól érzékelhető: a tanulás, a hasznos elfoglaltság vagy a fiatal lányok kenyérkereső munkája immár kétségbevonhatatlan értéként jelenik meg bennük. A szélesebb ismeretek a házastársi kapcsolatok alakításában, a gyerekek nevelésében egyaránt bőségesen kamatoztathatók.³⁰¹

A következőkben olyan regényekről lesz szó, amelyeket mind keletkezésük, mind tárgyuk a harmincas évekhez és a minket érdeklő kérdésekhez, tehát a háztartásvezetés és a nők otthoni munkavégzésének problematikájához köt. A fentebb említett kiválasztási szempontoknak megfelelően mindegyikük úgy teremt meg ábrázolt világát, hogy számtalan konkrét és társadalomtörténetileg is igazolható részletet épít be a szövegébe: erre utal az irodalmi irányzat korábban egészen általánosan elterjedt, ma azonban ritkábban és csak elméleti reflexiók kíséretében használt „realizmus” elnevezése.

Négy, a harmincas évek Magyarországnak középosztálybeli világában játszódó regényt szeretnék röviden, főként a bennük ábrázolt női életvilág szempontjából elemezni. Móricz Zsigmond kisregénye, *Az asszony beleszólt* 1933-ban, a *Jobb mint otthon* és Komor András *Nászindulója* 1934-ben keletkezett, mindegyik történet ideje a lejegyzés kora. A negyedik mű, Németh László *Égető Eszter* című regénye egy jó évtizeddel később, 1948 nyarán született, és főhőse életét végigkíséri csaknem fél évszázadon, a 20. század első felén. A regények kiválasztása természetesen önkényes, de korántsem véletlenszerű. Olyan, az 1930-as években, városi közegben játszódó műveket kerestem, melyeknek kulcsproblémája a változó női szerep, a háztartási munkával és viszonylag sok szabadidővel eltöltött hétköznapiak, illetve a munkavállalás belső és külső szükségszerűségei között meghúzódó feszültség. Ez a kérdés rendkívüli módon foglalkoztatta a korabeli magyar társadalmi közvéleményt, és irodalmi témaként is többször középpontba került. Valamennyi regényben olyan részletes és – látszólag – pontos a mindenna-

³⁰¹ PAPP B. – SIPOS B. 2017. 76–86.

pi élet ábrázolása, hogy felvetődik a kérdés: kezelhetjük-e ezeket a részleteket a tudományos (életmódtörténeti) megismerés forrásaként? A továbbiakban nézzük meg, hogy az otthon és háztartás témakörét illetően milyen jellegű „adatok” találhatóak bennük, tehát mi is az, amit felhasználhatnánk.

Németh László: *Égető Eszter*

Németh László *Égető Esztere* a magyar irodalom jelentésekben egyik leggazdagabb női figurája. A regény fejezetei a főhős egy-egy arra irányuló kísérletét mutatják be, hogy otthon varázsoljon maga köré. A pontos, aprólékos miliőrajzok nyomán megjelenik a 20. század első felének alföldi középosztálybeli élete. Az író kivételes részletességgel ábrázolja Eszter asszonykorának három otthonát, a falusi patikusházat, a kisvárosi sokszobás villát és végül egy alföldi középváros parasztpolgári portáját. Eszter jellemzésére sok apró, mindennapi vonást használ fel. Tudjuk, hogy Németh László 1947 nyarán Hódmezővásárhelyen gyűjtötte össze a regény anyagát, Eszter modellje szállásadónője, Kristóné volt. A keletkezés körülményeiről ezt olvashatjuk az író önéletrajzi kötetében: „*Kristónét feltűnően nem faggathattam, de az esti beszélgetések a verandaasztalnál sűrűsödtek, s egész nyáron át folytak.*”³⁰² A regény gondolati váza a következő: az elveiknek mindent alárendelő, vesztükbe rohanó (férfi) hősök rendre tönkreteszik Eszter női igyekezetét a nyugalom és az értelem megőrzésére. A regény az egyes helyszíneket, a mindennapi élet rendjét, étkezéseket, az első asszonyként megélt karácsonyt, ruhákat, cseléddel való bánást és az életmód számtalan elemének leírását nyújtja a mindennapok történetét kutatónak. Eszter változó helyszíneken működő háztartásaiban az alföldi parasztpolgári kultúra hagyományai, budapesti tanulmányai során szerzett ismeretei és anyósa nagyvárosi, polgári igényei ötvöződnek. Ebből alakul ki az a hagyományokra épülő, de a modernitás felé néző vidéki életmód, amelyben a föld, a kert szeretete és a tanulás, olvasás egyaránt hangsúlyt kap.

Eszter első otthonteremtési kísérletének helyszíne egy friss alapítású alföldi uradalmi falu bérelt patikája. Ebben a többszobás, üzlethelyiséggel, laboratóriummal egybeépített házban kezdi meg gyógyszerészi pályáját Józsi, ebből az otthonból építi fel Eszter a maga „lajosfalvi paradicsomát”, itt születik meg első gyermekük. Milyennek ábrázolja a regény az 1920-as évek falusi értelmiségi életét, milyen anyagi viszonyok között, milyen miliőben helyezi el az író a családot? A patika jövedelme szerény fejlesztésre, a házban végzett kisebb átalakításokra és a család középosztálybeli életszínvonalának biztosítására elegendő. A háztartás,

³⁰² NÉMETH L. 1977b. 108–109.

a kert és az állatok (két hizó, szárnyasok) körüli munkában minden eszelő lány segíti a háziasszonyt. A kertben gyümölcsöt termelnek, tére a kamrában sorakoznak a háziasszony barack- és ringlóbefőttjei. Az udvaron rózsafák, nádszékek. A házban petróleumlámpával világítanak, a faluban nincs villany. Szivattyús kútból nyerik a vizet, de Józsi vezetékes vizet, fürdőszobát tervez. A házat Eszter édesanyjának régi bútoraival rendezik be, az első évben a garnitúrát felújítják, áthúztatják. A lajosfalvi éveket ábrázoló fejezet témánk szempontjából legértékesebb része a karácsony leírása. A református hagyományokban nevelkedett Eszter ezt az anyaghajjal, égőkkel, édességgel díszített karácsonyfás ünneplést „agyonicomázottnak” érzi. Gyerekkora karácsonyain felolvasás, „diózás” adta meg az ünnep hangulatát. Az ünnepre összegyűlik a Máté család, a házaspár a férfi édesanyját és hűgát is vendégül látja. Álljon itt egy részlet, melyben a karácsonyi készülődésről, illetve az ajándékokról olvashatunk.

„Szenteste délelőttje téstasütéssel telt el. Meg kellett sütni Józsi mogyorós kiflijét, Micike diósrúdját és habcsókjait és azt a málnamázos linzert, amit anyuka szeretett, azonkívül a mákos és diós bejgliket is. A jószágkormányzóék egy szép facsemetét küldtek, s Józsi, mialatt a húga a szaloncukrot és paszianszt kötözte, a villanykörtét szerelte föl rája. [...] nem nyugodott, míg az ódivatú, tűzveszélyes gyertyákat kis, hosszúkás, piros, kék és zöld színű körtécskével nem cserélték ki. A technikai problémát itt az növelte, hogy az áramot is akkumulátorból kellett a körtébe vezetni. A téstasütésen és villanyszerelésen kívül az ajándékok megmutogatása vitt izgalmat a délelőttbe.”³⁰³

Így már a délelőtt folyamán kiderül, hogy Eszter egy drága, távolságjelző fényképezőgépet vett a férjének, miután nagyapja temetésére úgyszólván egy nagyobb összeget kellett a bankból felvennie. Anyósától Eszter egy családi csipkét, férjétől maga készítette kölnvizet, sógornőjétől monogramos levélpapírt kap. A nagymama a fiának töltőtollat, a lányának kosztümanyagot adott. Este, a karácsonyfa alatt a családdal együtt a szolgáló is megkapja az ajándékát: kötött kabátot és hat zsebkendőt. A család vacsora után végigkóstolja a süteményeket és kártyázik. Ezen a rosszkedvű estén dől el, hogy eladják Eszter nagyapai örökségét, a földet a rajta lévő tanyával, és átköltöznek a közeli kisvárosba, a regényben Szeghátnak nevezett településre, melyhez a mintát Szentes szolgáltatta. Az 1920-as évek közepétől közel tíz éven át élnek a „kormánypárti” településen, az akkori megyeszékhelyen. A családfő a forgalmas, főtér sarki patikát vezeti, ezáltal már tulajdonosként, alkalmazott segítségével. Ebben a tiszta, csupa- virág kisvárosban épül fel – német építészeti folyóiratokból és Józsi elképzései szerint – az a ház,

³⁰³ NÉMETH L. 1977. 236.

amelyet a helybeliek joggal tartanak különösnek, de amely mégis jól szolgálja a család kényelmét. Hat szoba található benne: a földszinten egy nagy fogadó-, férfiszoba, konyha, mellékhelyiségek, két cselédszoba, mosókonyha, mángorló; az emeleten az asszony szobája, a gyerekszoba, két vendégszoba, vendégfürdő. Eszter élvezi modern, világos, egészséges otthonát.

„A gyerekek ápolásában, féltésben ő is belelovalta magát abba a csempés, fémcsöves környezetbe, amelyet először olyan műtőszagúnak érzett. A gyerekek bőrével nézte a nagy, délkeletre néző hálóablakokat, a kád fölött a hajlítható csövű tust...”³⁰⁴

A férfi büszkesége a ház központi fűtése, a távolról is felgyújtható villanyok, azt pedig a gyerekek is tudják, hogy az övék volt a városban az első rádió. Ebben a háztartásban a szolgáló mellett gyermeklányt is tartanak.

Idézzük fel azt a passzust, amelyben egy nyári vakációról olvashatunk, amelyet József idősebb húga náluk tölt a családjával!

„A reggel egy tanácskozással kezdődött a lenti nagyszobában. Ilyenkor még mindenki mélyen aludt, a gyereklány is, csak Erzsi kezdte meg a koccánásra is vigyázva a munkáját a fogadóban, a székek ráborítását a nagy asztalra, s a partvis ide-oda csúsztatását a fölthajtott szőnyeg helyén. Első mozdulataira Eszter is föltűnt nesztelen, pongyolájában a lépcső tetején, s hozzáfogtak az aznapi haditerv megbeszeléséhez. Eszter elég szeszélyesen kapta a kosztpénzt, s ugyancsak össze kellett vetni a kamrában levőket a kintről vásárlandókkal, hogy mégis annak a gondtalan bőségnek az érzését kelthessék, mely olyan fontos a vendég nyugalomához. Erzsi viszont sokat adott arra, hogy az ő hírnevét kis smucigságokkal el ne rontsák. A megbeszélés így apró alkukból állott. Erzsi például azt mondta, hogy a húshoz már új uborkát és gyümölcsül barackot kell földadniuk, Eszter viszont azt gondolta, nem tenné-e meg az eltett káposztás paprika s az olcsóbb cseresznye is [...] örült, ha a fölösleges harmadik kiló húst vagy az ebéd előtti sört megtakaríthatta.”³⁰⁵

Az anyagi biztonságban, egyenletes jólétben töltött szeghádi éveknek hirtelen vége szakad: Józsi szerencsétlen kimenetelű üzleti vállalkozásai folytán elúszik a patika. A család visszaköltözik a közös szülővárosba, a regényben Csomorkánynak nevezett Hódmezővásárhelyre. A ház, amelyet ott vehetnek, közelébe sem ér a szeghátinak. Itt nincs vezetékes víz, van viszont artézi kút az

³⁰⁴ NÉMETH L. 1977. 297.

³⁰⁵ NÉMETH L. 1977. 258–259.

elvadult kertben, aminek folyamatos csordogálása az őstermészetet idézi, és ezt az otthont is megszeretteti Eszterrel.

„Maga a lakás is kibírható lett, ha az ember nem a sarkok lehulló vakolatán, hanem a verandán át nézte. A veranda igazi csomorkányi alkotás volt, az L alakra hajtott ház szögletébe építették bele; a kapualjból ide jutott az ember, három szoba ajtaja s egynek az ajtaja nyílott rája... Nagy világos asztalánál folyt minden, evés, lecke, mértani testek és bélyegek ragasztása, befőthámozás, kis Eszti babaruháinak a varrása.”³⁰⁶

József Eszter tudta nélkül eladja az adósságokkal terhelt szegháti házat, az asszony örökségét. A fél patika nem sok jövedelmet hoz, a család ettől fogva szűkösen él. Ebben az otthonban nő föl a három gyerek. Berendezésről, étkezéstről többször is szó esik; említsük meg a történet nagy vendégségét, amikor a pesti író (akiben Móriczra ismerhetünk) náluk költ el egy ebédet. Megtudjuk, hogy a fiúk szobájában terítettek, Eszter ünnepi abroszával, szervízével. A menü pontosan rekonstruálható: húsleves, kacsasült, „tarka főzelékestál” kelbimbóval, karfiollal, vöröskáposztával, az író kedvéért, aki nem eszik húst, tejszínes-mandulás torta, gyümölcs, fekete. A háború új helyzetet teremt a családban, Józsi a két kisebb gyerekkel külföldre menekül, nagyfiuk Pestre megy, Eszter egyedül marad a csomorkányi házban. 1945 karácsonyát a nála albérletben élő író társaságában tölti. Korábban úgy volt, hogy József fia a feleségével együtt lemegy hozzá, végül az asszony az ajándékokat és a pulykát felküldi a fiataloknak. Délután az írónak egy kis karácsonyfát hoznak a tanítványai. *„Ő maga is vitt be egy tányér süteményt alája, s egy kis tál üveges dinnyehéjat; az volt a kedves befőttje.”³⁰⁷* Végül együtt ülnek az ünnepi vacsora mellett, kerül az asztalra borleves, sült hús, sütemény. Ezen a tavaszon Eszter valóra válthatja régi álmát: leérettségizik, gyógyszerész vizsgát tesz és az időközben államosított patikában állást vállal. Hozzákerül csecsemő unokája is: így a regényíró ismét nagy feladatokkal látja el.

Móricz Zsigmond Budapest-regényei: *Az asszony beleszól, Jobb mint otthon*

Móricz Zsigmond az 1930-as évek első felében több Budapest-témájú kisregényt írt. 1931-ben jelent meg a *Fecskék fészket raknak*, 1933-ban *Az asszony beleszól*,

³⁰⁶ NÉMETH L. 1977. 302–303.

³⁰⁷ NÉMETH L. 1977. 693.

1934-ben a *Jobb mint otthon*, 1935-ben a *Rab oroszlán* kéthetenkénti részletekben a Pesti Napló hasábjain. A regények közege Ferencváros, Józsefváros és a hetedik kerületi „Csikágó” 19. század végén épült gangos bérházai, szereplői pedig zsúfolt, sötét lakásokban élő kispolgárok, tisztviselők, kevés fizetésből élő kisemberek. Az erőltetett munka ellenére Móricz igyekezett megismerni Budapest, elsősorban Pest negyedeit, és anyagot gyűjteni a sok aprólékos leírást tartalmazó szövegekhez. Lakásstatistikákat tanulmányozott, foglalkozott a korabeli bérházhelyzettel és a modern építészettel.

„[...] az a lakás, amiben vannak, eredetileg egy ötszobás nagy lakás volt. De a változott viszonyok miatt a háziúr három lakást csinált belőle. Két kétszobást és egy egyszobást. A kétszobások el vannak látva fürdőszobával is, az egyszobáshoz nincs fürdő”

– olvassuk a *Jobb mint otthon* helyszínéről.³⁰⁸ Az asszony beleszól jómódú Mariska nénije is erre készül:

„A lakásokat átalakítatom egyszoba–fürdőszobás lakássá. Most ennek van a legnagyobb kelete. Úriemberek költöznek most örömmel ilyen lakásba... csak persze megint nagy befektetés, és banki kölcsönt nem lehet kapni.”³⁰⁹

Miért válhattak ennyire fontossá Móricz számára a női alakok az elszegényedéssel küszködő Budapest megírásakor? – teszi fel a kérdést az irodalomtörténész Szilágyi Zsófia.³¹⁰ A regényekben ábrázolt nők ritkán hagyják el szűk, levegőtlen otthonukat, vagy ha igen, akkor a legrövidebb útvonalon munkába igyekeznek. Visszatérő motívum, hogy a bérházban csak a házmester, vici vállal gyereket, az egy-kétszobás lakásban élő polgári családok sem jövedelmüket, sem lakáskörülményeiket nem tartják erre alkalmasnak. Móricz valóban sötét színekkel ábrázolja az itt zajló életet: hősei hermetikusan el vannak zárva a természettől, nem érzékelik az évszakok változását, nem járnak kirándulni, nyaralni. A bérház rabságából kertes családi házba vágnak, ahol a szabad levegőn boldogabb életet élhetnek, egészséges gyerekeket nevelhetnek. Móricz Zsigmond ezekben az években kapcsolatot tartott fenn Bierbauer Virgil építésszel, aki szintén a kisebb, kertes családi házban látta a középosztály lakásgondjainak megoldását.³¹¹ A négy regényt együtt olvasva eléggé egyértelmű, hogy ő nem a női munkavállalással enyhítette volna a nehéz helyzetet, hanem a természethez közelebb, gazdagabb életet vizionál, melyben a házasársi kapcsolatok is szorosabbak, gyümölcsözőbbek lehetnek.

³⁰⁸ MÓRICZ Zs. 1976b. 554.

³⁰⁹ MÓRICZ Zs. 1976c. 508.

³¹⁰ SZILÁGYI Zs. 2015.

³¹¹ TÖLGYES O. é. n.

A négy kisregény közül nézzük részletesebben a témánk szempontjából különösen érdekes *Jobb mint otthon* és *Az asszony beleszólt!*³¹² E két, semmiképpen sem a móríci életmű legjavához tartozó regény kontextusát a korabeli lektűr és a film jelentheti.

*„Mintha lenne egy fordított arányosság a művészi megformáltság és a korabeli divattémák középpontba állítása közt. Éppen ezért a legsikerületlenebb regény, a *Jobb mint otthon* van a legközelebb, mondjuk, a *Meseautó* című filmhez, amelyet egyébként Móríciz dokumentálhatóan legalább kétszer látott, másodszer barátja, a kabarészerző Nagy Endre társaságában, aki „modern népmeseként” értékelte, felfedezve benne a »szegény lányból bankigazgatóné lesz« sémát.”³¹³*

Cselekményszövésük és művészi megformáltságuk hiányosságai miatt ezek a regények éppen csak említésre kerülnek az irodalomtörténeti kánonban, annál érdekesebbnek tűnnek a társadalom- és a művelődéstörténész, a társadalmi nemek kutatói számára. A két regény helyszíneinek, életvilágainak pontos és részletes leírásai különös ellentétben állnak a meseszerű, kidolgozatlan történetekkel. Ezek az aprólékos, dokumentarista rajzok önmagukban is értékesek, és Móríciz írói munkásságát önálló színnel gazdagítják. Az írók ezekben az években foglalkoztató társadalmi problémák közül ezekben a regényekben jelennek meg leghatározottabban a nagyváros lakhatási gondjai és a változó női életforma. A szereplők szinte mindannyian vidékről érkeztek, vidéki háttérrel rendelkeznek. A hátrahagyott falu, kisváros mint a bőség és a nyugalom szigetei nosztalgikus érzéseket keltenek bennük. A szép emlékek mögött azonban titkok és elhallgatások rejlenek: bántalmazó apák, nehéz sorsú anyák, eltékozolt birtokok.

Mindkét regény kulcskérdése a női szerep változása, a családi tűzhelyt őrző édesanya és a munkába járó, pénzt kereső modern nő ellentétpárja. Szilágyi Zsófia felhívja a figyelmünket arra, hogy Móríciz ezekben az években saját, fiatal felnőtt lányain keresztül maga is részese volt a kérdésnek.³¹⁴ A két regény érvek sorát sorakoztatja fel a női munkavállalás mellett: a gyötrő pénztelenséget, a bezártságot, az unalmat, a férfi és női lét közti szakadékot, mely a megértést is lehetetlenné teszi. A *Jobb mint otthon* női főszereplőjét viszont éppen a hivatalban éri bántalmazás, és riasztó a hosszú munkanap alatt anya nélkül maradó, a házban, lakásban csellengő gyerekek képe is. Megoldást egyik regény sem kínál: a regények népmesei végkifejletét nem tekinthetjük annak.

³¹² Ezúttal is köszönöm Fábrí Annának, hogy erre a regényre felhívta a figyelmemet.

³¹³ SZILÁGYI Zs. 2015.

³¹⁴ SZILÁGYI Zs. 2013. 596.

Az asszony beleszól több szálon futó történet, melyben a bonyodalom okozója négy, a Vígszínházba szóló tiszteletjegy. Bár a darab – Hauptmann *Naplementéje* – vonzó lenne, a színház járulékos költségei, a villamospénz, a ruhatár, a büfében való fogyasztás és a kapupénz miatt az ingyenjegyeket Ilonka, a regény főhőse továbbadja. Így van ezzel a megajándékozott is, és a jegyek újabb és újabb családoknál fordulnak meg. Mindez kitűnő alkalmat ad az elbeszélőnek arra, hogy emberek és környezetük egész sorát mutassa be:

„[...] tréfásan és keserűen, fordulatosan bemutatta a főváros polgári társadalmának letört, energiátlan, gerinctelen és kétségbeesett állapotát. Akasztófahumor van abban, ahogy a sok asszony itt is, ott is beleszól, s a végén valamennyi ingyenjegyre hívott család pénzért gyűlik össze a színházban.”

– írja Móricz Virág az *Apám regényében*.³¹⁵

Az asszony beleszól a nagy pesti bérház nőtársadalmának körképe. Tézisregény, amelyben Móricz a női emancipáció, a régi férfi/női kapcsolat tarthatatlansága mellett érvel. A férfiakat reggeltől estig elnyeli a hivatal, az asszonyok a sötét lakásokba zárva azon törik a fejüket, mivel tudnának némi jövedelemre szert tenni, vagy legalábbis takarékosabban élni. A regény nőalakjait mindenkelelőtt társadalmi szerepük foglalkoztatja. Deklasszált vidéki úri családok leányai, akiket megoldhatatlan feladatok elé állít a szűk kosztpénzzel ellátott nagyvárosi feleség és háziasszony szerepe. Az otthonról hozott minta, tapasztalat nem működik: nincs gazdaság, kert, önálló ház, minden időt kitöltő régimódi háztartás és nincs az életet megkönnyítő közösség sem. Új női szerepre vágnak, amely lehetőséget ad arra, hogy kilépjenek a lakásból, pénzt keressenek, dönthessenek a gyerekek sorsáról.

Az asszony beleszól helyszínének előképe az a ferencvárosi bérház, melyben Móricz Zsigmond fiatal újságíróként feleségével rövid ideig lakott. Valló Judit társadalomtörténész tanulmányában a Móricz-regény fiktív szövegét és helyszínét a budapesti Üllői út 91-es számú ház valós helyszínrajzi dokumentumaival, alaprajzaival és Móricz naplóival, néhány levelével veti össze. A regénybeli elhelyezkedés, kilátás, lakásbeosztás pontosan egyezik az író 1905-ös bérlakásának a tervrajzokon rögzített paramétereivel.³¹⁶ A regény leírásai olyan pontosak és részletesek, hogy fikció és valóság könnyen és kétséget kizáróan megfeleltethető. Valló Judit tanulmánya az Üllői úti bérház első emeletének szinte teljes spektrumát lefedi, és a regény családjait gondosan „beköltözteti” az építészeti dokumentumok különböző nagyságú és státuszú lakásaiba. A történész célja a nagyvárosi

³¹⁵ MÓRICZ V. 2002. 424.

³¹⁶ VALLÓ J. 2011.

társadalomkép, azon belül is a bérház mikrovilágának felrajzolása. Írása bevezetőjében leszögezi, hogy a regényt nem tekinti közvetlen történeti forrásnak, és a szövegből nem szublimál társadalmi tényeket. A regényszöveg és a tervrajok egymásra vetítése ugyanakkor kétszeres haszonnal jár: magyarázzák, értelmezik, kiegészítik egymást.

A gazdasági világválság évében játszódó regényében Móricz lesújtó véleményyt mond a hirtelen nőtt nagyváros zsúfolt bércaszárnyáiról, a „reneszánsz törmelékekről”, a rossz beosztású, sötét lakásokról és az albérlőtartás kényszerűségéről. A bérház a nagyváros metaforája, melynek társadalma lakás, jövedelem és státusz szempontjából egyaránt átláthatatlanul rétegzett. Az utcai, nagyobb presztízsű lakásokban is élnek anyagi gondokkal küszködők, az első udvari traktusban albérlőkből él lánnyaival a volt ezredesné, szobát bérel a vidéki földbirtokos, és a hátsó udvarra néző kislakás is lehet polgári élet helyszíne. Míg a férfiak között nincs érintkezés, és pontosan számon tartják egymás eltérő jövedelmét és társadalmi státuszát, a középosztálybeli nők között összetartozás-tudat alakul.

A fiatal pár, Imre és Ilonka a bérház alkóvos, udvari kislakásában él,³¹⁷ amit modern csöbútorral, üvegezett vitrinekkel rendeztek be. A beépített konyhaszekrényt egy jómódú rokon nászajándékának köszönhetően kislakás-kiállításon vásárolták.

„Alkóvos kis lakáska ugyan, de a legmodernebb módon berendezve. Ezek a modern szekrények, mint a laboratóriumban, minden csupa üveg és tökéletesen kihasználva a tér és forma.”³¹⁸

A ház lakói csodájára járnak a modern berendezésnek.

„Szivecském, – mondta a méltóságos asszony – én mondom neked, hogy a mai világban ez a legnagyobb boldogság, ilyen kis lakás. Nem kell cse-léd, nem kell agyonstrapálnia az embernek magát. Minden kifogástalan, minden ragyog... Még bejárónét sem tartasz? [...]. én valósággal féltem eddig ezektől a túl modern lakásoktól. A sógornőm jött Berlinből, s beszélt róla, de én valósággal borzadtam, én úgy nem szerettem ezt a merev és vitrinszerű lakást, most első eset, hogy megbarátkoztam vele.”³¹⁹

A fiatalasszony vidéki tisztviselőcsaládból származik, a szülők saját terményeket és olykor még egy fél disznót is küldenek nekik. Imre szülei sokgyermekes városi szegényemberek, akiket időnként a fiataloknak kell szorult anyagi

³¹⁷ VALLÓ J. 2011.

³¹⁸ MÓRICZ Zs. 1976c. 344.

³¹⁹ MÓRICZ Zs. 1976c. 347, 353.

helyzetükből kiségetniük. Imre újságírói fizetése 168 pengő, az udvari kislakás bére 72, a többi marad étkezésre, ruhára. Ilonka gondos háziasszony, a férje szinte semmit sem költ saját magára, így a házaspár szűkösen, de megél. Imre csak este jön haza, felesége a délelőtt főzött étellel, paprikás krumplival, főtt tésztával, pörkölttel várja. Bejárónőt nem tart, csak a mosáshoz hív segítséget. A fiatal pár gyereke azonban nem gondolhat, polgári életformájukat ez a változás felborítaná. Ilonka így panaszkodik szomszédasszonyának: *„annyi időm van, magam sem tudom, hogy telik el, csak unom magam, szégyellem, hogy semmi dolgom sincs és nem tudok könnyíteni szegény urocskámon...”*, majd megkéri, segítsen neki munkát találni abban a kézimunkaüzletben, ahonnan az asszony időnként megrendelést kap. Gizi, akitől ezredes férje régen elvált, szegénységben neveli két lányát. A színházjegyek náluk is egyszerre váltanak ki örömet és aggodalmat, így továbbadják a háromgyerekes Schultheisz családnak. Móricz az ő költségvetésükbe is pontosan beavatja az olvasót. A családfő állami tisztviselő, viszonylag magas, ötszáz pengős fizetéssel. Ötszobás utcai lakásuk bére havi kétszáz pengő. Az asszony kosztpénzt kap, amiből a nagy család étkezését, ruházkodását, a cseléd bérét, a gyerekek iskoláztatását kell kigazdálkodnia. Állandó anyagi és háztartási gondjai között nosztalgiával emlékezik háború előtti lánykorára, a vidéki úri élet bőségére és vidámságára. Schultheiszné *„méltóságos asszony”*, de az élete tipikus, szűkös tisztviselő-feleség élet. Gondtalanul és bőségben a ház női társadalmából csak Flemmingné él. Gyermektelen, férje jól menő kereskedő, ő pedig elkényeztetett *„kisbaba asszony”*. Szép és kényelmes lakásában alkalmazott szolgálja ki, de a napjait magányosan, unalomban tölti.

A regény hősei sok bonyodalom után végül valamennyien ott vannak az előadáson, a jegyekért valamennyien fizettek, a színház fényes előcsarnokában össze is találkoznak. A történet fantasztikus vége, Imre bravúros nyomozása és új, jól fizető állása a fiatalok sikeresebb jövőjét vetíti előre. Az a körülmény pedig, hogy az asszonyok ezúttal véghezvitték akaratukat – ha csak olyan kis dologban is, mint a színházi este – olyan új világot ígér, melybe immár „az asszony beleszól”.

A *Jobb mint otthon* története Budapest „Csikágó” nevű, a 19. század végén épült városrészében, a Hernád és a Murányi utcában, illetve a Bethlen téren játszódik. Emma, a főhős magántisztviselő a Flóra virágkereskedő cégnél. Férje öngyilkossága után kislányával és a cselédlánnyal él egy kétszobás bérlakásban. Móricz ebben a kisregényében pontos képet rajzol fel egy dolgozó nő életstratégiájáról. Emma nagyszülei erdélyi és alföldi nemesek voltak, de rá már nem hagytak mást, mint a nevét. Ő tehát „felülről” érkezik a hetedik kerületi bérház és a tisztviselők társadalmába. Heti hatvan órát keményen dolgozik, munkanapja egy óras ebédszünettel megszakítva reggel nyolctól este hatig tart. Keresete, 237 pengő szűken fedezi a lakbért, a cseléd bérét és hármuk kosztját. Emma életét kitölti a hivatali munka, a gyereket a cselédlány és a ház neveli. Ezt a sívár,

de működő rendszert robbantja fel a titokzatos férfi, aki kimozdítja Emmát fizikai, térbeli állandóságából: elviszi a *Jobb mint otthon* gyorsbüfé megnyitására, de előbb betér vele a Bethlen téri színházba egy kortárs francia darab felkavaró előadására. A pesti Csikágó ezen az estén zsúfolt és rohanó amerikai nagyváros képét mutatja. A következő pár napban minden megváltozik: Emma meglátja a cégben uralkodó korrupciót, és leleplezésre készül, szolidaritást vállal sztrájkra készülő munkatársaival. A zaklatott hét végén minden félreértést tisztázva a fiatalok elnyerik egymás szerelmét, az áruhás férfi pedig még a céget is megveszi neki. Közben pedig sok mindent megtudunk az előregedő európai társadalomról, városi szegénységről, üzletről. Móricz ebben a regényben is alkalmat talál arra, hogy a gyermektelenség pusztító voltáról beszéljen. „*Itt van a Csikágóban egy ház, ebben negyven család ahol nincs folytatása az életnek [...]*”.

A *Jobb mint otthonnak* nemcsak helyszíne zsidók lakta negyed, hanem a szereplők között is feltűnnek az 1930-as évek jellegzetes/sztereotip zsidó alakjai: a magyarul még rosszul tudó, beszédes Glück nevet viselő üzér, Flachmanné, a szocialista tisztviselő, legfőképpen pedig Emma szerelme, Fess Feri, az asszimilált, gazdag kereskedő. A belvárosi Flóra cégnél is „*az összes munkaasztalnál zsidók ültek. A keresztények inkább asszisztáltak, illetve reprezentáltak*”. Móricz ebben a regényben élesen szembeállítja a munkaképtelen, fáradt dzsentrifúkat a társadalmi jelenségek és a kultúra iránt érzékeny, tehetséges zsidó származású hősével. Fess Feri maga is vidéki, nyolcgyermekes, vallásos családból érkezett, ő azonban már a modern kor embere. Szociális gondolkodású vállalkozó, aki a tömegek számára biztos megélhetést, szolid jólétet vizionál. A móríci képekkel: olcsó automata büfét nyit számukra, a hétköznapjaikat virággal színesítené és a libasülnél szívesebben enne spenótot.

Komor András: Nászinduló

A *Nászinduló* Komor András, a magyar zsidó regényirodalom egyik legjelentősebb alakjának műve. „*A vidéki és a budapesti családi dinamika szociografikus hitelességű rajza a zsidó kispolgárság körében*” – írja kíséző tanulmányában a regényt újra kiadó Kőbányai János.³²⁰ Komor, aki az asszimilációt tévútnak tartotta, ezzel a művével is a magyar zsidóság „saját”, „önálló” világát igyekezett megörökíteni. Szirmai Ernő és Fischmann Vilma házasságot köt és megkezdí közös életét a főváros sűrűn lakott hetedik kerületében. Otthonuk, háztartásuk aprólékos rajza a regény visszatérő motívuma.

³²⁰ KŐBÁNYAI J. 2006. 368.

*„Egy sárgára festett nagy ház földszintjén volt a lakás; két szoba, fürdő- és cselédszoba, konyha, mellékhelyiségek; az előszoba az udvarra nyílt. Az egész ház ilyen lakásokból állott, az emeleti folyosókon végig szűk egymásutánban ajtó, ablak, emberek életét összezsúfoló bérkaszánya, amely félénk kis egzisztenciáknak nyújt otthont... ”*³²¹

Ernő harminchat éves, könyvelő a Gutfreund és Gerő export-import cégnél. Vilma lánykora egy vidéki kisvárosban telt. Négy polgárit végzett, majd anyjának segített a háztartásban és naphosszat kézimunkázott. Ebben a közegben úgy tartották, hogy *„egy rendes házilánynak otthon a helye, ahol a lány hivatalba jár, ott már baj van, ott megindult a bomlás, ott minden pillanatban várható, hogy a család tiszta épülete összeomlik.”*³²² A házasság rövid ismeretség után és kölcsönös megfontolások alapján jön létre. A Fischmannok nem akarnak még egy vénlányt a családban, Ernő pedig otthonra vágyik. Vilma negyedévenként részesedést kap a családi üzleti forgalomból, ez az összeg fedezi a kétszobás lakás bérét. Hozománya két szobabútor és a rengeteg kézimunka, amit lánykorában készített. Mindez kisvárosi szülői otthonát képezi le.

*„A bútorok... még nincs minden együtt, hiányzik ez is az is, amit majd lassacskán kell megtakarítani, egy állólámpát a sezlony mögé, egy íróasztalszéket, zsúrasztalkákat, ezekre majd csak később kerülhet sor, apránként. A két szoba megtelt. Komplet háló habos jávorfából, csak a toalettasztalt kell megnézni az ovális metszett tükörrel, meg az úriszobában a faragott íróasztalt és a bronzveretű két brokátfotelt.”*³²³

*„Ernő annak idején egy-két dolgot máshogy akart volna, nyitott nagy könyvespolcot, de Vilma elutasította, hogy a polc porfogó, az íróasztalt az ablak elé kívánta, de Vilma azzal érvelt, hogy a rája eső naptól hamar elveszítené a fényét, a hálószobába pár rézkarcot szeretett volna venni, de Vilma kijelentette hogy az lehetetlen, a hálóban a családi arcképeknek van a helyük.”*³²⁴

Takarékosságból a két éjjeliszekrény-lámpa helyett csak egyet szereltetett középre a falra. Pontos leírást kapunk az esküvői ebédről, amelyet a fiatal pár lakásában rendeztek. Az asszimilált család valláshoz és az étkezési előírásokhoz való tipikus viszonyulását figyelhetjük meg itt: a templomi szertartást követő étkezés nem kóser ugyan, de nem is tartalmaz disznóhúst. Vilma, akárcsak a Móricz-

³²¹ KOMOR A. 2006. 61.

³²² KOMOR A. 2006. 41.

³²³ KOMOR A. 2006. 63.

³²⁴ KOMOR A. 2006. 210.

regény Ilonkája hosszúnak és üresnek találja az egyedül eltöltött hétköznapokat. Hiányolja a vidéki családi otthon légkörét, kevésnek érzi a tennivalót. Ez a helyzet kis híján behajtja egy külső kapcsolatba, és ebből váltja meg kislfia születése.

Mindez persze csak néhány kiragadott és jellemzőnek tűnő részlet a kiválasztott regényekből. A realista regény látszólag bőséges anyaggal látja el a hétköznapok történetének kutatóját. Nem kétséges, hogy az óvatosság a „megalkotott” világgal szemben indokolt. A kiszemezgetett „adatokat”, bármennyire hitelesnek tűnnek is azok, csak nagy fenntartásokkal kezelhetjük. Az író a valóságot kénye-kedve szerint alakíthatja, a hitelesség semmiféle kényszere nem köti. Ám nem áll-e fenn ez a lehetőség a naplók, memoárok esetében is? Le kell-e emiatt mondanunk a mindennapok történetének megismerésében az irodalom használatáról? Határozott korlátai vannak annak, hogy az irodalmat közvetlenül eszközként használhassuk a ténybeli valóság megismeréséhez. Nem gondolom, hogy a regényekből kiszedegethető apró adatok vagy mentalitások sokasága közvetlen forrásként alkalmazható volna a hétköznapok történetének kutatója számára, de biztos, hogy a regények világa mindenképpen befolyásolja őt is. A korszak középosztálybeli női világról meglevő elképzeléseinket megerősíthetik, avagy éppen ellenkezőleg, cáfolhatják e kötetek. Gyakran találunk leírást vagy csak utalást, megjegyzést a regény hőseinek ruházatára, lakásuk berendezésére vagy az étkezéseikre vonatkozóan is. Ezek az apró „tények” többnyire nem okoznak meglepetést, hiszen a körülmények „hitelessége” vagyis inkább hihetősége segíti a történet elfogadását. Így cseppet sem csodálkozunk azon, hogy Vilma ludaskását főz vacsorára, a világoskék zsorzettruha pedig, amit az utcára visel, olyan általános volt, hogy múzeumi munkám során magam is gyűjtöttem ilyet.

A háztartási tanácsadó könyvek alapján a korszak női hétköznapjai folyamatosan munkálkodással teltek. Móricz, Komor András és részben Németh László regényéből is egészen más képet kapunk a napok beosztásáról és a szabadidőről. A szóbeli visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy a magyar háziasszonyok ugyan normaként ismerték a tanácsadó könyvek által közvetített szigorú napirendet, igyekeztek is betartani, de az élet akárhányszor felülírta azt. Az életvezetést sokféle körülmény befolyásolta, így például az, hogy volt-e a családban gyerek, akiről gondoskodni kellett, volt-e a háziasszonynak bármiféle kenyérkereső munkája, mennyi volt a család jövedelme, továbbá mindezekről függetlenül az egyéni értékpreferenciák rendje is. Sem az útmutatók merev rendszereit, sem a regényekben ábrázolt életmódot nem tekinthetjük általánosan jellemzőnek, főként nem meghatározónak a korra. Tudásunk a hétköznapok történetéről sokféle forrásból származik, és minden apró részletre szükségünk van, hogy képet rakhassuk ki belőle.

TEREP, GYŰJTÉS, EMLÉKEZET

Ebben a fejezetben egy olyan forrásról lesz szó, amely hagyományosan kiemelt, nagyon fontos szerepet tölt be a néprajzos munkájában. Az elmúlt évtizedekben a néprajzi kutatás új terepet fedezett fel – városi térben, városi kultúrában élő embereket vizsgál sajátos módszereivel, környezetük, tárgyi világuk aprólékos megfigyelésével és leírásával, jelenük és közelmúltjuk, emlékeik rögzítésével. A kutatás egyik fókuszpontja ez esetben is az anyagi kultúra, melyet – akárcsak a falusi életvilágok esetében – a megmaradt, töredékes, átalakult tárgyi világ elemeiből és az egykor benne élők elbeszéléseiből rekonstruálhatunk.

Az emlékezés és emlékezet kérdéseivel foglalkozó Bergson-tanítvány Maurice Halbwachs életműve érdekes módon szinte teljesen feledésbe merült a halála utáni évtizedekben, míg a hetvenes években először a tudós teoretikus életrajza, majd ezt követően életműve is a tudományos érdeklődés középpontjába került. Magyarországon Jan Assmann könyve, *A kulturális emlékezet* tette széles körben ismertté a nevét. Assmann munkája első fejezetében, az elméleti alapvetésben hosszasan ismerteti Halbwachs emlékezet-felfogását, és egyben saját megközelítése alapjává is teszi, amelyet több ponton bírál, módosít, továbbfejleszt, de alapkoncepcióját tekintve elfogad.³²⁵ Ennek az alapkoncepciónak a lényege, hogy az emlékezetet és az emlékezést nem neurológiai-fizikai, hanem társadalmi jelenségnek értelmezi. „*Nem lehetséges az emlékezés olyan vonatkoztatási keretek híján, melyekkel a társadalomban élő emberek emlékeik rögzítése és újratálálása céljából élnek.*”³²⁶ Halbwachs legnagyobb érdeme ezeknek a vonatkoztatási kereteknek (*Referenzrahmen*) a vizsgálata. Az egyén emlékezete azáltal épül ki, hogy részt vesz különböző kommunikációs folyamatokban. A különböző társadalmi szerveződésekben részt vevő egyének különböző csoportemlékezetek részesei. Az ember arra emlékszik, amit a kollektív emlékezet keretei között képes elhelyezni. Az emlékezet elsősorban abban válik egyénivé, hogy mindenki egy-

³²⁵ ASSMANN, J. 1999. 35–49.

³²⁶ Idézi ASSMANN, J. 1999. 36.

szere többféle csoportnak a tagja, és ezek többé-kevésbé elkülönülő kollektív emlékezeteiből szövődik meg az a sajátos emlékvilág, amelyik csak rá jellemző. A múlt mint olyan nem őrződik meg, hanem csak az marad meg belőle, amit a társadalom a maga mindenkori vonatkoztatási keretei között rekonstruálni képes. Az emlékezet rekonstruktív módon működik, s ebből következően nem tudja megőrizni a múltat mint olyant: a tovahaladó jelennel változó vonatkoztatási keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése. Az egyéni emlékezés tehát olyan társadalmi képződmény, amelynek jellege ugyancsak a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási rendszerétől függ. Az elméletnek az a nagy előnye, hogy nemcsak az emlékezés, hanem a felejtés jelenségére is érvényes modellt kínál.

Témánk szempontjából további figyelemre érdemes Assmann különbségtetele kommunikatív és kulturális emlékezet között.³²⁷ A terminusok nem a kifejezés érvényességi körét határozzák meg, mint a kollektív emlékezet esetében, hanem az emlékezetformák keletkezésének és fennmaradásának módozatát. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. A biografikus emlékezés még írásos társadalmakban is társas interakciókra épül. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. Az ilyen emlékezet hordozóival együtt elenyészik. Érdekes módon erősítik meg az oral history vizsgálódásai az ókori kultúrákból ebbe a körbe vonható képzeteket. Az eleven emlékezés még írásos társadalmakban sem terjed ki nyolcvan évnél többre. Ez az időtartam, amelyet a Biblia annak a három-négy nemzedéknek nevez, amely tagjának egy esetleges vétségéért még felelősséggel tartozik. Nyilvánvalóan ez az az időtartam, amely alatt egy nemzedéknek a legidősebb tagjai is kihalnak, azaz meghal az utolsó egyén is, akinek bármilyen kicsi gyermekként szerzett személyes tapasztalatai lehettek egy adott időszakról, vagy megismerési szándékkal közvetlen beszámolókat hallgathatott olyanoktól, akik megélték az elbeszélte eseményeket. Ennek a körülbelül nyolcvan évnyi időtartamnak a felénél bizonyos válság vagy legalábbis átalakulás jelei mutatkoznak a kommunikatív emlékezetben. Ez az időpont az, amikor egy bizonyos történeti eseményt, korszakot átéltek a kortársak kiválnak az erősebben a jövőbe tekintő szakmai életből, és elérik azt a kort, amelyben felerősödik az emlékezés és az emlékek továbbadásának, rögzítésének a vágya.³²⁸ Arra viszont már Gérard Vincent hívja fel a figyelmet, hogy ez a folyamat milyen alapvető változásokon ment át a 20. században, és a felidézés keretei hányszor és milyen kikerülhetetlen társadalmi szükségyszerűséggel változtak meg például egy olyan egyén esetében, aki 1900-ban született, és 1980-ban tekintett vissza életének elmúlt korszakaira.³²⁹ A múlt és a jelen törekvéseinek,

³²⁷ ASSMANN J. 1999. 49–66.

³²⁸ ASSMANN, J. 1999. 51.

³²⁹ VINCENT, G. 1991. 171.

erőfeszítéseinek irányultsága között sokféle elmozdulás figyelhető meg. Ebből az következik, hogy emlékeink a múlttól tökéletlenek és feltételesek. Halbwachs kifejezésével élve:

„[...] az elme társadalmi nyomás alatt eleveníti fel emlékeit. A társadalom időről időre nemcsak arra készíti tagjait, hogy felidézzék az emlékeiket, hanem arra is, hogy ezt bizonyos szempontok szerint tegyék, rövidítsék vagy egészítsék ki őket. Bármennyire meg vagyunk is győződve arról, hogy emlékeink pontosak, olyan súlyt és presztízst kölcsönzünk nekik, amellyel a valóság nem rendelkezik.”³³⁰

Ha megfontoljuk a kommunikatív emlékezetéről és annak időbeli határaitól ímént megfogalmazottakat, óhatatlanul eszünkbe juthat: az 1930-as évek ma nagyjából nyolcvan évnyi távolságra van tőlünk. A harmincas évek fontosságát sok társadalomtörténeti felismerés mellett talán az is adja, hogy mostanában kerül ki a kommunikatív emlékezet köréből, s így természetesen fogalmazódik meg a rögzítés, a dokumentálás vágya. A háztartás és a mindennapi élet szervezése az emlékezet különösen instabil része. Az emlékek nehezen lefejtethető módon magukon hordozzák az emlékező más forrásokból – szépirodalomból, film- és könyvélményekből, hallomásból – szerzett ismereteinek összességét. Kérdéseinkre a norma által is erősen meghatározott válaszok érkeznek: ugyan ki számolna be arról, hogy háztartása annak idején pazarló vagy rendetlen volt?

A háztartás és az otthoni munkaszervezés a magánszférának olyan része, amely a benne résztvevőknek evidencia, a külvilág számára viszont nehezen hozzáférhető. Különösen így van ez, ha mindez a múltra vonatkozik, rekonstrukció. A továbbiakban mégis arra teszek kísérletet, hogy az 1930-as évek városi háztartására a háztartás modernizálódására vonatkozó orális gyűjtéseim néhány általános tapasztalatát, tanulságát összeszedjem.

A gyűjtés körülményei óhatatlanul is befolyásolják az információk értékét. A néprajzos munkája sohasem mechanikus adatrögzítés, a gyűjtés során szerzett empirikus tapasztalatok erősítik vagy gyengítik az adatközlő beszámolóit. Míg a hagyományos néprajzi gyűjtés gyakran a szabadban, valamilyen tevékenység közben történik, ugyanez a városi lakásokban szinte mindig huzamosabb beszélgetést jelent. A helyzet akár kínos is lehetne, legtöbbször azonban éppen ellenkezőleg, az eladók, ajándékozók látogatásunkat vendégséggként értelmezve szívesen, gyakran akár parttalanul is meséltek. Életem első városi néprajzi gyűjtéseit nem utolsósorban a vendéglátó idős asszony kedves gesztusa tette máig emlékezetessé: az előző nap kettőnknek gondosan elkészített, fahéjas cukorral megszórt almakompót egyszerre „illusztrálta”, hitelesítette a két világháború közötti fiatal-

³³⁰ HALBWACHS, M. 1992. 51.

asszony koráról elmondott emlékeit és a tanácsadó könyvek tanítását – azt az attitűdöt, hogy a vendéglátás nem pénz, hanem figyelem kérdése. Az egykor középosztálybeli tisztviselőcsalád 1930-as évektől lakott józsefvárosi lakásának kirívó elhanyagoltsága viszont a felidézett emlékekkel nehezen áthidalható kontrasztot mutatott. Történet, személyiség és környezet elválaszthatatlanul összefonódik.

Múzeumi munkám első két évtizedében fővárosi életsorsok tucatjait ismerhettem meg. A rendszerváltás idején sok család gondolta úgy, hogy tárgyai, fényképei, dokumentumai közgyűjtemények számára is értékesek lehetnek. A következő években a meglöduló infláció és a múzeumok viszonylagos pénzbősége különleges lehetőséget teremtett a vásárlásra. A *Legújabbkori Történeti Múzeum*, majd a *Nemzeti Múzeum* munkatársaként jellemzően olyan idős emberekkel járhattam, akik őrizték egykori, háború előtti tárgyi világukat, vagy legalábbis fel tudták idézni azt. Az 1990-es években még korántsem volt ritka az olyan budapesti otthon, melyben az idős lakó évtizedeket, vagy akár egy egész életet töltött el. A szituáció általában hasonló volt: ők pénzsűkében lévén, vagy mert értékeiket az utókorra hagyták volna, felkínáltak ebből valamit, a múzeum munkatársai pedig nem csak az eladásra szánt tárgyakat vették szemügyre, hanem a lakókörnyezetet is, nemcsak a tárgyakra vonatkozó információkat jegyezték fel, hanem lehetőleg a használókra vonatkozó minél bővebb adatokat is. A felajánlásokból nem jött létre mindig vásárlás, egyfelől a tulajdonos által felkínált anyag rossz állapota, a háttéradatok hiánya miatt, vagy egyszerűen azért, mert a gyűjtemény már bőven rendelkezett hasonló tárgyakkal. A gyűjtő számára azonban ezekben az esetekben is adott volt a lehetőség az élettörténetek, életmód feljegyzésére. Így ír erről Niedermüller Péter *Élettörténet és életrajzi elbeszélés* című tanulmányában:

„Az elbeszélte élettörténet az események, történések sorozatán keresztül a mindennapi élet legbelső szintjeire vezet el, s felfejti azokat az interpretációs mechanizmusokat és stratégiákat, amelyek segítségével az individuum, a közösség saját életvilágát szervezi, s amelyek segítségével önmagát egy szélesebb kontextusba, társadalmi terekben és történeti időkben elhelyezi.”³³¹

Az 1990-es években a 20. század elhallgatott traumái, elbeszéletlen történetei hihetetlen mennyiségben és intenzitással kerültek felszínre. A súlyos történetek meghallgatása, feljegyzése – bár muzeológusként nem ez volt az elsődleges feladatunk – éppolyan fontosnak tűnt, mint a tárgyak gyűjtése és kontextusuk felfejtése. A tárgyakról való párbeszéd így párhuzamosan futott az élettörténetek szálaival, hol megakasztva, hol kiegészítve azokat. A megfakult, egykori rendszerükből kiragadott tárgyak többnyire kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy az egykori életmódot megmutassák. Az idős emberek háztartásában

³³¹ NIEDERMÜLLER P. 1988. 279.

a tárgyak jellemzően olyan együttest alkottak, amelynek elemei különböző forrásból, tulajdonosoktól származtak, rakódtak össze. Beszerzésük, készítésük és főleg használatuk története megerősítésre, magyarázatra szorult.

Az 1930-as évek életmódjára vonatkozó kérdések már az 1990-es években is nagyon távoli múltra vonatkoztak. Idős emberek emlékeztek vissza arra az időszakra, amikor gyerekek vagy fiatal felnőttek voltak, családban éltek, és az emlékeiket szinte mindig áthatotta a nosztalgia. „Az emlékezet lekerekít, hozzáad, elvesz, kiemel, sűrít – felejt. A dolgok nem úgy voltak, ahogy ma én emlékezem, mert én sem az vagyok már, aki akkor voltam.” – mondja a pszichológus Polcz Alaine.³³² A megkérdezett legidősebb korcsoport számára az az évtized a kiegyensúlyozott polgári lét időszakaként maradt meg: házasság, az otthon berendezése, a gyerekek születése, az ünnepek, a kirándulások az emlékezés kifogyhatatlan forrásai voltak. Az 1930-as éveket gyermekként megélők emlékeiben is többnyire olajozottan működő háztartások, békés, boldog családi élet képe rögzült. A nehézségek, egzisztenciális gondok vagy a családi konfliktusok ezekben a visszaemlékezésekben ritkán bukkantak fel. 1910 körül született adatközlőim akkor voltak fiatalok, és akár a szülőkkel éltek egy középosztálybeli családban, akár fiatal házások voltak, mindenképpen új termékek és szolgáltatások fogyasztóivá váltak. A reklámpar fejlődése, a sajtó, a rádió révén rohamosan nőtt az információszerzés lehetősége. Egyre szélesebb körben váltak elérhetővé az áruházak olcsóbb, divatos konfekció-termékei. Az 1930-as években a sport és a kirándulás a nagyvárosi mindennapi élet gyakorlatává vált, melyhez már nem volt elérhetetlen luxus a felszerelés beszerzése sem. Így lehetséges, hogy az 1930-as évekre való emlékezés egyik visszatérő motívuma a tárgyak, ruhák vásárlása, kozmetikai szerek használata felett érzett öröm, melyet egykori kistisztviselő vagy munkás adatközlőim a korábbi generáció tagjainál gyakrabban élhettek át. A középosztályhoz való felzárkózás, az ahhoz tartozás érzetét adta a táguló világ: a kirándulás, weekend, falusi nyaralás élménye is.

Az erről szóló elbeszéléseket gyakran családi fényképekkel igazolták, melyeken szinte kivétel nélkül rendezett környezetet, a lencsébe mosolygó, jól öltözött embereket láthattunk. A korabeli fényképezési gyakorlat, a beállított kép, a gondosan kiválasztott háttér és téma is ezt a képzetet erősítik. A fotók jellemzően ünnepi vagy kivételes alkalmakat örökítettek meg, ezért az utókor számára úgy tűnhet, hogy az akkori élet rendezettebb és „fényesebb” lehetett. A családi fénykép a háztartás ábrázolása szempontjából csak ritkán és áttételesen használható, remek eszköze viszont az emlékezésnek. A környezet, a lakás, a ruhák, az ünnepi étkezés képe alkalmat teremt az életformáról, a hétköznapiak rendjéről való kérdésekre és válaszokra is.

³³² POLCZ A. 2004. 141.

Egykori világának összeomlását a magyar középosztály nagyon sokféleképpen élte meg. Ezek a többnyire női élettörténetek ugyanakkor sok hasonló vonást mutatnak. Akiket megszólaltattam, szinte kivétel nélkül fiatalon (ahogy telt az idő, egyre inkább már csak gyermekként) éltek meg a háborús éveket, mindannyian sokat veszítettek, az újrakezdéshez pedig hatalmas lelkierőre volt szükségük. A háború és elsősorban 1944–45 tele az életmód szempontjából cezúra, és egyben megrendítő tapasztalat volt arról, hogy a mindennapi cselekvések rendje felborulhat, minden korábbi szabály, norma érvénytelenné válhat. Budapest ostromát mindenki szóba hozta, aki átélte. Zsidó származású adatközlőink többnyire életük meghatározó történetét, családjuk vészidőszak-émlékeit, veszteségeit beszélték el legelőször. Front és hadifogság, a háború utáni évek ellátási nehézségei, a főváros újjáépítése is olyan téma volt, ami a beszélgetés során mindennek elébe került.

Karácsonyok emléke egy családi albumban

Hogyan használhatjuk fel az adatközlők emlékeit kutatásainkhoz? Lezárult-e az a kor, amikor kérdéseinkkel még elérjük az 1930-as éveket? Érdemes-e az akkori gyerekeket faggatni? Mit látunk a fényképeken? A következő példa segítségével ezekre a kérdésekre keresek választ.

Nemere Éva 2001-ben keresett fel először a Nemzeti Múzeumban, gyermekkori magyar díszruháját kínálta fel eladásra. Már az első találkozáskor nyilvánvaló volt, hogy szívesen beszél magáról, a családjá történetéről, vagy bármiről, amiről kérdezem. Éva később nemcsak szokatlanul gazdag fiatalkori ruhatárát ajánlotta fel megvételre a Magyar Nemzeti Múzeum 20. századi textilgyűjteményének, de családi fényképeit és emlékeit is megosztotta velünk. A vele való beszélgetések során nem csak egy idősödő asszony jelenkori életstratégiáját, tárgyi világát rögzíthettem, emlékei egy két világháború közötti tisztviselőcsalád életét is megidéztek. Az események, dátumok bármikor könnyedén előhívhatók voltak kivételes emlékezetéből. A közöttünk kialakult bizalom tette lehetővé, hogy az interjúk és beszélgetések nyomán az élettörténetét, családi életről, női szerepről való elképzeléseit megismerjem, rögzítsem.

A gyűjtés körülményei ezúttal is meghatározták annak hangulatát és részben tartalmát is. A Bajza házaspár mindig együtt fogadta a múzeum munkatársait, a találkozásra többnyire kora délután került sor. Az invitálás „feketére” szólt, amihez pár szem keksz is járt. A muzeológus látogatása a család életében mindig esemény volt, amit a lakás tökéletes rendjével és az alkalomra vásárolt pár szál virággal is hangsúlyoztak. Budafoki úti háromszobás lakásukban vegyesen

voltak megtalálhatók a régiségboltban vásárolt neobarokk bútorok és modernebb darabok: Éva szobájában a sima vonalú, praktikus, egyedi bútorok mindkettejük mindennapi életét szolgálták, a vendégfogadásra is szánt férfiszobát az általuk igen sokra tartott „chippendale” garnitúrával rendezték be. (Ez a garnitúra valószínűleg nem más, mint egy neobarokk bútorregyüttes, a faragott részek alapján nevezte meg a házaspár az angol bútorstílus nevén tévesen.) A bútor a második világháború után Budapestre menekült Bajza család egykori berendezését pótolta. Egykori otthonából a család csak az agancsokat és néhány egyéb vadászemléket tudott megmenteni. Nagyméretű konyhájukban régi, kopott, sok darabos konyhabútor állt, hétköznapokon a házaspár itt étkezett.

Éva a rendszerváltás évében ment nyugdíjba, csaknem harminc évet dolgozott a MÁV vasúti mérnökeként. Nyugdíjasként is többféle kereső tevékenységet folytatott, és nagy gondot fordított háztartására. Sok időt töltött a konyhában, takarékoságuk egyik fontos tényezője volt, hogy piacon vásárolt nyersanyagokból otthon készített, egyszerű ételeket ettek. Reggelente összeírta a napi teendőket, este sor került a számvetésre és a kiadások regisztrálására. A nagyobb feladatokat részekre bontva időpontokhoz kötötte.

Éva nemi szerepekre vonatkozó elképzelései az 1930-as évek középosztálybeli normáit idézték: érzékeltette, hogy asszonyi feladatai fontosabbak amúgy szeretett szakmájánál, és hangsúlyosan nőies külseje megformálásában, mindennapi életük szervezésében is elsődleges tényező, hogy azzal férje kedvében járjon.

Nemere Éva és férje, Bajza Endre nemcsak saját családjaik, a tisztviselő Nemere és a kárpátaljai nemesi Bajza család régi albumait tartották nagy becsben, de a fotók megőrzésének és az emlékezésnek ezt a módját közös életükkel kapcsolatban is gyakorolták. A gyűjtések során az albumokat kérés nélkül is elővették, hogy a családtagokat, helyszíneket megmutathassák. Szinte minden látogatásomkor előkerültek a Bajzák vadászalbumai, több olyan is, amelyek a fiatal házaspárt mutatták, valamint az, amelyik a gyermekkori otthon képeit tartalmazza; erre Éva különösen büszke volt. Nem mulasztotta el felhívni a figyelmemet arra, hogy a szülei milyen szépen öltözködtek, és milyen tökéletes rend volt a szolgálati lakásokban. A szülői ház, amely az 1950-es évektől kezdve valójában már egy lakótelepi lakás volt, emlékeiben mégsem az elveszett éden – az ott megélt „rendet” saját otthonában is igyekezett megvalósítani. Az eredménnyel többé-kevésbé elégedett volt, de minden beszélgetés alkalmával fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a szülei által mutatott minta tökéletességét ő nem érheti el. Az akkori lakások remek állapota után Budafoki úti otthonuk számára kopottnak tűnt, a teljes felújításra pedig nem volt módjuk. Az élet vezetésében azonban a gyermekkorban tanult minta mindennapi fogódzót jelentett. Polgári hagyományt követve a Bajza házaspár sohasem lépte túl anyagi lehetőségeinek határait, a nyugdíjazással kiesett bevételt külön jövedelmekkel és a fogyasztás

határozott visszafogásával egyenlítette ki. A társadalmi kapcsolatok ápolása életformájuknak az a része volt, amelyhez az öltözködés és az étkezés rovására is ragaszkodtak. A tovább élő családi tradíció része volt a tárgyaknak tulajdonított különleges érték, a megszerzésük felett érzett öröm, a régi tárgyak megőrzése. A saját tervezésű, varrónővel varratott ruhák egy részét Éva átalakítva tovább hordta, és pusztán az a tény, hogy már nem divatosak, ezeket nem tette értéktelenné a szemében. Ez az attitűd tette lehetővé, hogy egykori játékainak és fiatalkori ruhatárának egész gyűjteményét adhassa át a múzeum számára.³³³

Boreczky Ágnes *A szimbolikus család* című munkájában megállapítja, hogy a családi emlékezetet erősen befolyásolja az a körülmény, hogy a család lefelé vagy felfelé szálló ágban van-e.³³⁴ Egy kiegyensúlyozottan élő, de gyermektelen idős házaspár vonatkozásában nehéz lenne eldönteni, melyik állítást tekinthetjük igaznak. Nemcsak az egykor jómódban telt gyermekkort idézték fel szívesen, hanem a Kádár-korszakban megélt közös évtizedeket is. Emlékeikben munkával telt életszakaszuk olyan idő volt, amikor képességeik és szorgalmuk minden nehézséget legyőzött.

A szenvedélyesen fotózó Nemere családban az 1920-as évektől kezdve sok kép készült, a fotókat időről időre nagy gonddal helyezték el albumokban. A képeket nem csak évszámokkal, aláírásokkal látták el, hanem a korszak ízlésének és szokásának megfelelően fehér temperával, vékony ecsetvonásokkal festett motívumokkal is díszítették. Éva anyja egykor tanítóképzőt végzett, a család tárgykészletében határozottan megfigyelhető volt az ott szerzett rajz- és kézimunkaismeret, valamint a készítés. Az albumok tanulmányozása során Éva minden egyes képhez megjegyzéseket fűzött.

Valamennyi közül a legizgalmasabb számomra az volt, mely a Nemere család 1934-től 1959-ig megélt karácsonyait dokumentálta.³³⁵ Az első lapok után, mely a szülőket, Évát és két évvel idősebb bátyját, Edét gondozott vidéki környezetben, kertben, ház előtt, kocsin ülve ábrázolja, a továbbiakban kizárólag ez a sajátos tematika szerepel. A képek sorozata az életmódkutató számára nemcsak a karácsony kellékeinek dokumentálása, hanem a lakásbelsőrészletek miatt is érdekes. A Nemere-szülők középosztálybeli jómódot sugárzó otthonát a modernizáció jóformán nem érintette: a képeken faragott, historizáló tálalószekrény, csipkebetétes tüllfüggöny, a falon blondel rámás képek, köztük bekeretezett kézimunkák láthatók.

A vasúti mérnök apát munkája során többször is áthelyezték: az ünnep helyszíne tehát változott. Az évről-évre hasonló formájú és hasonló módon díszített fa,

³³³ FERENCZINÉ SEDLMAYR K. 2003.

³³⁴ BORECZKY Á. 2004. 40–68.

³³⁵ A fényképalbumot 2007 nyarán kaptam kölcsön néhány hétre. A Magyar Nemzeti Múzeum fotósa, Kardos Judit készített másolatot a fotókról.

és az ajándékok művészi elhelyezése azonban ünnepeiknek az állandóság érzetét kölcsönözhetette. A fotók kizárólag a karácsonyfát és a körülötte elhelyezett ajándékokat örökítették meg. Vajon miért dokumentálta több mint húsz éven keresztül az apa a család karácsonyfáját és a sok ajándékot? A kérdés – úgy tűnhet – kissé távolról érinti témánk, a modern háztartás emlékezetét. Ugyanakkor ez az album lehetőséget ad arra, hogy a családi fotókat és azoknak e sajátos tárgyát, az albumot is bevonjuk az életmód lehetséges vizsgálati eszközeinek körébe.

„Az idő kronológiai felfogása alapján az életet örökkön változó folyamatnak érzékeljük, és az egyéni változások és tapasztalatok sorozataként beszélünk róla. A tárgyak az életút dokumentációi, melyek megőrzik a szeretett tapasztalatok és a teljesített feladatok emlékét. Emellett az életút idejének felhasználása dokumentálódik az előmenetek és megoldott problémák formájában. Azt a személyt, aki életútjának mérföldköveit reprezentáló tárgyakat gyűjt dokumentálónak nevezük.”

– áll az általunk vizsgált jelenségre is érvényes módon Lene Otto és Lykke L. Pedersen *„Összegyűjteni” önmagunkat. Élettörténetek és az emlékezés tárgyai* című tanulmányában.³³⁶

A karácsony gazdag jelentésrétegeivel, szokásrendszerével az etnográfia egyik kedvelt vizsgálati területe. Az albumból az ünnepnek csupán egy aspektusát, és ha úgy tetszik, külsőségét ismerhetjük meg. Nem mutatja a felkészülést, nem látjuk az ünnep szereplőit, a karácsonyi asztalt. Nem kevés azonban, amit dokumentál: a karácsonyfa változó méretét, amely követi a gyermekek növekedését, majd a felnővők mellett újra csökken; az ajándékok jellegén, mennyiségén pedig nemcsak ez a szempont, hanem a változó történelmi-anyagi helyzet is lemérhető. A képek szenteste készültek, a gyertyagyújtás és az ajándékok kibontása után. Ekkor a karácsonyfán újra meggyújtották a gyertyákat, a tárgyakat csomagolás nélkül, de „az eredeti módon” újra elrendezték, és a dokumentálás szándékával lefotózták. Az év legnagyobb ajándékai önálló képre kerültek, másokon határozottan érződik az a szándék, hogy a tetemes mennyiség jól látszódjon. A háborús években a tárgyak a fa alatt megfogyatkoztak, és a korábbi bőségben többé már nem is fordultak elő. A szegénységgel küzdő Magyarországon azonban így is szokatlanul „gazdag” ajándékozást könyvelhetünk el.

Az 1930-as évek végén és az 1940-es években Szombathelyen élt a család. A karácsonyfa – mindig lucfenyő – díszítésének stílusa évről-évre hasonló. Az első dokumentált évek hatalmas fája alacsony dobogón állt, az 1940-es évek végétől az akkor már csak egyméteres fenyő egy csipketerítővel letakart kisasztalra került. Ágai évről-évre sűrűn rakva díszekkel, habcsókkal, szaloncukorral, tobo-

³³⁶ OTTO, L. – PEDERSEN, L. 2004. 34.

zokkal, de a díszítés jellegét a csúcsról függőlegesen leeresztett boák és angyalhajak adták. A fa alatt festett papírháttér előtt sokfigurás betlehem állt. A látvány gazdagságát a fa mögötti ablak mennyezettől földig érő tüllfüggönye fokozta.

Az első években a fa alatt a gyerekek nemi identitását erősítő ajándékokat találunk. Ede autót, lovaskocsit, hintalovat, teher- és villanyvonatot, állomás-makettet, repülőgépet kapott, Éva babakocsit, szatócsboltot, babát, játékalatokat, babaszobát. Egyik évben szánkó, a következőben korcsolya, a nagyobb gyerekeknek siléc szerzett örömet. A felnőttek karácsonyi ajándéka többnyire valamilyen ruhadarab volt, és a fa alatt valamennyien találtak maguknak könyveket. Fogékonyak voltak az újdonságokra is: az ajándékok között a háború előtt találunk filmvetítő gépet, az 1950-es években alumínium kuktát, kemping kávéfőzőt.

37. kép. Nemere Éva az édesanyja által készített díszmagyarban, 1940 (magántulajdon).

Éva különösen szívesen emlékezett azokra a játékokra és ruhadarabokra, amelyeket édesanyjuk készített, aki nemcsak kitűnően varrt és kézimunkázott, de a fa- és lombfűrész munkához is értett. (Nemere Éva gyermekkori, édesanyja által készített játékeit ma a Nemzeti Múzeum Üveg, kerámia, porcelán és háztartásgyűjteménye őrzi.) A fényképek alapján sorra vette a tárgyakat, kiemelve az apró részleteket, jellegzetességeket. 1939-ben édesanyja horgolt ruhát, gyermekasztalt és hozzávaló két kis padot készített neki. A kézzel kötött és horgolt ruhadarabokat évről-évre ott találjuk az ajándékok között. Gyermekkora legszebb karácsonyi ajándéka, a búzakék bársonyból otthon varrt és festett, több részből álló „díszmagyar” 1940-ben került a fa alá (ezt is a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg) (37. kép).

Ugyanebben az évben a kislány kapott még egy kerekeken gördülő zsúrkocsit is, apró porcelánedényekkel. Egy másik évben pulttal, kihúzható fiókos szekrényvel és kasszával ellátott szatócsboltot készített az édesanyja, melynek berendezését különböző anyagokból megformált dobozok, kosarak, árucikkek egészítették ki. Míg az 1930-as évek végén készen vásárolt játékok is bőségesen voltak a fa alatt, egyik évben például Ede lovagvárat, Éva tűzhelyet kapott apró fém-edényekkel, a háborús években az anya által készített ruhadarabok, lombfűrész-játékok voltak többségben. 1943 karácsonyán anyja festett „parasztbútorokkal” berendezett, sok elemből álló babaszobát készített Évának (38–44. kép).

38. kép. Mennyezetig érő karácsonyfa
(magántulajdon).

39. kép. Fűrészelt hintaló és gyermekbútor
(magántulajdon).

40. kép. Lombfűrészelt elefánt,
lovaskocsi, baba, babakocsi
(magántulajdon).

41. kép. Tűzhely apró fémedényekkel, játék fürdőszoba, kézzel horgolt gyapjúruha (magántulajdon).

42. kép. Játék szatócsbolt a karácsonyfa alatt (magántulajdon).

43. kép. Díszmagyar viselet kislánynak, háttérben játék zsúrkocsi (magántulajdon).

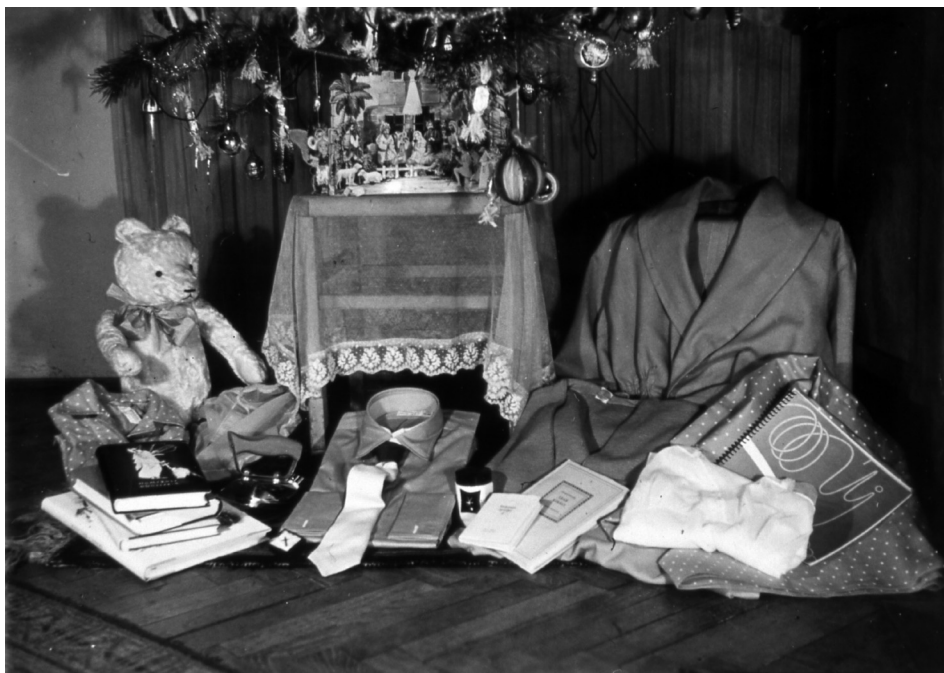
44. kép. Bababútorok, heverő és állólámpa (magántulajdon).

A tárgyak emlékezetét meghosszabbította, felerősítette a róluk készült fénykép. A modern enteriőrt formázó babaszoba elemei, a heverő, az állólámpa régen elkalódtak, de a szobáról készült kép segítségével Éva hosszan beszélt róla. A kézzel készített ajándékok képe a rájuk emlékezést is generálja.

A család háború után született harmadik gyermekének a karácsonyok korábbi fényéből kevesebb jutott. 1950-ben a fa alatt ülő hatalmas mackó viszont neki szerzett örömet és éveken keresztül a kisfiú legkedvesebb játéka volt. Abban az időben a két nagyobbik gyerek többnyire ruhadarabokat és könyveket kapott karácsonyra. A vonatokkal eljegyzett család közös szenvedélye, a vasúti modellezés tárgyai évről évre nyomon követhetők, ahogy új hanglemez nélkül sem telt el az ünnep. Éva gimnazista kora az 1950-es évek elejére esett. A meleg téli holmi mellett ekkor már feltűnnek a stafírungra szánt darabok: hat kiskanál, damasztyszalvéták, vázák. A háború, majd az azt követő évek ellátási nehézségei és általános szegénysége dacára a Nemere család karácsonyai a megszokott forgatókönyv szerint zajlottak. A háború után a hagyományos módon megrendezett ünnep a rendszerrel való szembenállás szelíd kifejeződése is lehetett. A karácsonyi album utolsó dokumentált éve 1959. Abban az évben gyermekparalízisben meghalt Éva öccse, nem állítottak karácsonyfát, és az ajándékok dokumentálását, ha voltak egyáltalán, sem érezték fontosnak. Kép mégis készült és az albumba is bekerült: a szokásos helyen apró, díszítetlen cserepes fenyő állt a kisfiú emlékére (45–46. kép).

45. kép. Használati tárgyak mint karácsonyi ajándékok a második világháború után (magántulajdon).

46. kép. Éva öccsének mackója, ruhák, könyvek a karácsonyfa alatt (magántulajdon).

A 73 képből álló sorozat bemutatásával azt szerettem volna illusztrálni, hogy az életmódra való emlékezésnek milyen fontos eszköze lehet a fénykép. A karácsonyi album képei egy katolikus tisztviselőcsaládnak az ünnephez, a tárgyakhoz való viszonyát rögzítik. A saját maguk által teremtett hagyomány őrzésében, a rítus évről-évre való ismétlődésében a korszak tipikus polgári mentalitását láthatjuk. Ugyanakkor – szélsőségeiben – sajátos is a tárgyaknak tulajdonított különleges érték, mely anyáról leányára szállt, és a 2000-es évek elején is meghatározta Éva életét és a múzeumi gyűjtést is.

A gondosan kiválasztott könyvek, személyre szóló játékok, sportszerek az 1930-as évek modern gyermeknevelésének eszközei voltak. Szerepük – túl azon, hogy örömet szerezzenek – a figyelem és az ügyesség fejlesztése, az ismeretek bővítése, felkészítés az eljövendő középosztálybeli létre, a nemi szerepekre. Éva viszonyát asszonykora háztartásához, a ruhatárához meghatározta a gyermek- illetve fiatalkorában otthon látott minta. A képekről jól leolvasható az az attitűd, amellyel az ünnep fénye és a nehéz időkben is kiszorított ajándékok felett évtizedek múlva is örömet érez, a tárgyak sorsáról ismeretekkel rendelkezik.

Kézimunka és modernizáció. *Tündérujjak* a dunabogdányi Kristóf család hagyatékában

A Néprajzi Múzeum monografikus gyűjtéseinek sorába illeszkedik Szacs vay Éva dunabogdányi terepmunkája. Az egy családtól behozott, több generáció hagyatékát képező nagyszámú tárgy- és dokumentumegyüttest a mögötte feltárt család történet és az egyéni életutak követése teszi értékessé. Református gazdacsalád három generációjának életvilágát, háztartását rekonstruálhatjuk a múzeumba mentett változatos anyagból. Szacs vay Éva 2018-ban a *Néprajzi Értesítő*ben megjelent tanulmányában kutatási előképként Átány példájára hivatkozik. Míg azonban Fél Edit és Hofer Tamás a hagyományos paraszti életforma utolsó, kimerített képét egy egész falu példáján rögzíti, Szacs vay Éva dunabogdányi kutatásában a 20. század változó világát egyetlen család történetén keresztül vizsgálja.

„Négy generáció során, a 19. század közepétől a 21. század elejéig tartó időszakban kutattuk a társadalmi helyzetükben, gazdasági és szellemi életükben bekövetkezett változásokat, a felhalmozott tudás és társadalmi felemelkedés folyamatait helyezve a vizsgálat középpontjába.”³³⁷

A hosszú, több szakaszban végzett kutatás és gyűjtés kiemelt szempontja volt az a folyamat, melynek során a középparaszti család megszólaltatott nőtagja értelmiségi, középosztálybeli státuszba került. A 20. század különböző korszakai-ból származó tárgyak egy része pontosan köthető a készítő vagy használó személyéhez, egy időszakhoz és háztartáshoz, más része több generációt is kiszolgált, túlélte. Az elsősorban a tárgyak segítségével kibontott történet fókuszában a társadalmi mobilitás mozgatórugói, az egyéni döntések és a társadalmi folyamatok erőviszonyai állnak. A muzeológus/néprajzkutató érdeklődése a női sorsok iránt és az adatközlő, Kiss Ida narratívája teszik a dunabogdányi gyűjtést hangsúlyosan női történetté.

Az említett tanulmány hangsúlyos része a Kristóf család 1895-ben és 1902-ben született lányai, Eszter és Lilla két világháború közötti modernizációs törekvéseinek bemutatása az életmód, öltözködés, háztartás terén. Kristóf Eszter csendőrhöz ment feleségül, a házaspár és lányuk rákosszentmihályi otthonukban kispolgári életformát folytattak. Kristóf Lilla és férje parasztgazdasága is ezekben az években polgárosodott: terményeiket, a Duna-kanyar keresett bogyós gyümölcsseit és zöldségeket az asszony a budapesti Vásárcsarnokba vitte kofahajón, a házaspár fogyasztási szokásait pedig nagyban befolyásolta a nagyvá-

³³⁷ SZACSVAY É. 2017. 105.

ros kínálata. A piacozásból szerzett pénzen Lilla ruhaanyagot vásárolt, amelyet a faluban élő varrónővel varratott meg. Mindkét lány életében fontos szerepet töltött be a kézimunkázás, ami nem csak a kelengyjüket alapozta meg, hanem később jövedelemhez is juttatta őket. Ismereteiket az iskolai kézimunkaórákon, később pedig tanfolyamok során és újságokból, kiadványokból szerezték. Házaságkötésükkor a paraszti hagyománnyal ellentétben nem rendelkeztek életre szóló textilneművel, folyamatosan egészítették ki a készletet, figyelembe véve a szükségletet és a divatot is.

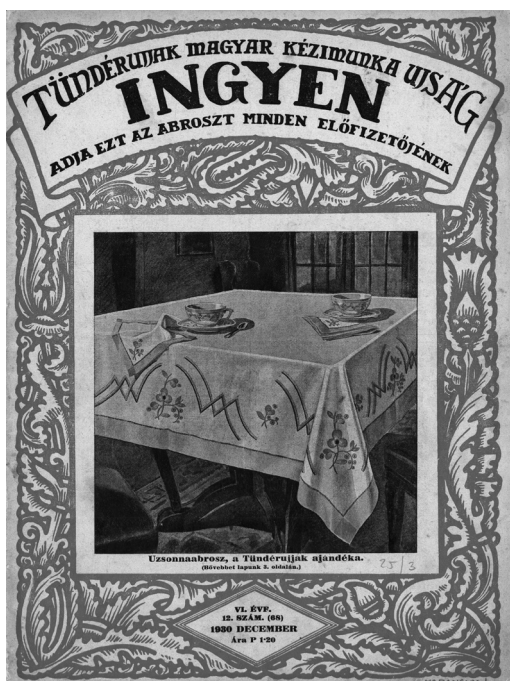
A tanulmány felhívja a figyelmet az újságok, folyóiratok szerepére a család információszerzési gyakorlatában, és arra a kivételes helyzetre, hogy a család hagyatékában több generációtól maradtak meg ezek különböző példányai – a mutatószámoktól a több éven át előfizetett orgánusok kötegeiig. Kristóf Eszter és Kristóf Lilla tematikus csoportokba rendezték az újságokat és az eltett újságkivágásokat, így került az anyag a múzeumba, így lehetett ezeket tanulmányozni. A *Mustármag* című református lap, *Tolnai Világlapja*, a már idős Lilla és unokahúga, Kiss Ida által olvasott *Nők Lapja* számai mellett az egyik legnagyobb csoportot a két világháború közötti időszak 1925-től kiadott népszerű kézimunkaujsága, a *Tündérújjak* 1926-tól 1932-ig megjelent példányai alkották. A lap középosztálybeli olvasóközönségének lakástextíliák, alsó- és felsőruhák varrásához, hímzéséhez nyújtott mintát és tanácsot, de minden szám tartalmazott irodalmi szemelvényeket, a kézimunka történetére vonatkozó ismeretterjesztő írásokat és reklámot is. Az újságot Kristóf Lilla fizethette elő, aki ebben az időszakban a dunabogdányi házban élt. Ez alatt a másfél évtized alatt a kézimunkaujság anyaga jelentős változáson ment keresztül. Az 1920-as években a szerzők többnyire a 19. század végének historizáló mintáit ajánlják olvasóiknak, amit nehéz anyagokon – bársonyon, gyapjúszöveten képzelnek el. Az 1926. áprilisi szám hálószerkezetében, melyhez a lap több kézimunka-mintát közöl, semmi sem utal arra, hogy a 20. század kisemberének szánják: a baldachinos ágy, az angyalt ábrázoló gobeline-kép, a mindent elborító drapéria, hímzés és a keleti mintájú, kelim technikával készült „szmirna” szőnyeg régmúlt főúri miliót imitál. A szeptemberi szám fogadószerkezetében hasonló szellemben fogant, a neobarokk garnitúra virágos gobeline kárpitját a falon 18. századi hímzett jelenet egészíti ki.

A modernizáció igénye egyértelmű a viseletdarabok esetében. Az éppen hatalmas változáson átesett női öltözködéshez a lap könnyű selyemből készíthető, kevés hímzéssel díszített korszerű fehérnemű-mintákat adott közre. A mellette közölt reklám a finom fehérnemű mosásához Lux szappanforgácsot ajánl. A szeptemberi szám a kézi kötést népszerűsíti, férfiak és nők számára is közöl kézzel kötött, divatos pulóvert. A ruhadarabok szabása szorosán követi az aktuális divatot, a díszítés pedig többnyire a nemzetközi trendnek megfelelő csík-, norvég- vagy különféle tyúkláb minta. Karácsonyi ajándékötletet 1926-ben a novemberi és

a decemberi számban is bőven találunk: horgolt babaruhát, dobozokat, könyvjelzőt, cigarettatárcát. A következő évben a tanácsadó irodalom közismert szerzőnője, Z. Tábori Piroska textilből, bőrből, papírból, rafiából sokféle tárgy, főleg játék elkészítéséhez nyújt praktikus fogódzót.

A *Tündérújjak* 1930 decemberében következő évi előfizetőinek hatszemélyes uzsonnaabroszt ajándékozott. A karácsonyi szám címlapján asztalra terítve láthatjuk a fehér lenvászomból készült, rózsaszín aszúrozott széllal és hímzéssel díszített abroszt, hozzá illő teáscsészékkel és szalvétákkal. „*Folytatni akarjuk azt a gazdasági és egyben ízlésnevelő munkát, melyet ajándék akcióinkkal elkezdtünk.*” – írja a szerkesztő. Az előrajzolt, lendületes indás virágmintát és vonalas rajzot az előfizetők maguk hímezheték ki, természetesen a megvalósításban némi szabadságot élvezve. Kristóf Lilla Néprajzi Múzeumba került textíliái között sajnos nincs meg ez az abrosz, de Lackner Mónika, a Textilgyűjtemény főmuzeológusa az újság címlapjára pillantva azonnal ráismert saját családi kollekciója két, különböző módon kihímzett darabjára (47–48. kép).

„A terítő dr. Somogyi (Schäfer) Henrikné (sz. Somogyi Irén), édesapám keresztanyjától került hozzánk, bútorokkal együtt. Ő eredetileg lajoskomáromi parasztcsalád gyermeke, akinek édesapja három gyermeke taníttatása miatt fuvarozást vállalva időszakosan felköltözött Budapestre. Irén 1905. körül született, a Nőipariskolában tanult, bátyja orvosi egyetemet végzett. Irén bátyja legjobb barátjához, a szintén paraszti származású, belecskai Schäfer Henrikhez ment feleségül, aki Kölesden volt körorvos, és felesége nevét felvéve magyarosított. A terítő mellé néhány szám kézimunkaújságot is kaptunk.”³³⁸

47. kép. A *Tündérújjak* 1930. decemberi számának címlapja (magántulajdon).

A *Tündérújjak* a kor rendkívül népszerű, ízlésformáló kézimunkaújságja volt, mely évről-évre nemcsak bőkezű „karácsonyi ajándékkal” kedveskedett előfizetőinek, de viszonylag alacsony ára sokak számára elérhetővé is tette. Sikerét mégis leginkább annak köszönhet-

³³⁸ Lackner Mónika szíves szóbeli közlése.

48. kép. Zsúrabrosz részlete, a *Tündérujjak* 1930. karácsonyi ajándéka (Kerék Eszter felvétele, Lackner Mónika tulajdona).

te, hogy érzékenyen követte a változó idők szavát. Az 1920-as évek végétől a kézimunkaújság lapjain határozottan érzékelhető a modernizáció megjelenése. Egyre több funkcionális darabot ajánl, miközben csökken a hímzett drapériák, konyhai szettek, díszített huzatok száma. 1929 tavaszán kötött teniszblúz elkészítéséhez, nyáron villámzáras ujjatlan sportpulóverhez, őszén többféle kötött és horgolt kosztümhöz kínál mintát. A növekvő gyermek-kultusz hatására gyermekszobai textíliák, figurális mintával hímzett falvédők, függönyök, terítők és újdonságnak számító többrészes

kötött gyermekviselet elkészítését javasolja: a gyapjúfonal alapanyagú pulóver, nadrág, sapka, sál együttese valósággal forradalmi változást hozott a téli gyermekruházatban. Új tárgytipusok jelennek meg, az újság számai autóbabák és rackettartók elkészítéséhez nyújtanak mintát. A kisebb vendégségek, családi uzsonnák alkalmával használható zsúrabroszok is egyre többször tűnnek fel az újság lapjain. 1930 októberében a lap rafiaállatok, zebra, zsiráf készítésére buzdítja az olvasókat. Az állatfigura az art deco iparművészet egyik legkedveltebb motívuma, melynek felhasználását a kézimunkaújság is szívesen ajánlotta olvasóinak. A lapban a korábbi technikák, a gobeline, a tűfestés, a recehímzés és a csipkeverés mellett hangsúlyosan megjelenik a textilapplikáció, mely nemcsak korszerűbb látványt nyújt, de kivitelezése is egyszerűbb.

1930 júniusában a lap „csevegősarkának” szerzője a jövő modern háztartásáról így ír:

„A racionális háztartás, melyben csak négyféle bögre, nyolcféle bútor, hatféle fehérnemű lesz, de az mind bevált, jó és olcsó, ez a racionális háztartás az ő automatikus konyhájával, gyerekjátékszerű fűtésével, világításával, takarítógépeivel szintén az ésszerűséget fogja megkoronázni. A romantika

*sok tekintetben haldoklik, és oda szorul, ahová tulajdonképpen való: a költészetbe és a regényirodalomba.*³³⁹

A következő hónapban a lap egy modern ebédlő rajzát közli. A modern tállal, üvegezett szekrénnel, fali vitrinnel körbevett tágas tér közepén székekkel körülvelt kerek asztal áll. A rajz készítője láthatóan küzdött a feladattal, hogy a helyiség a hímzett kárpitok, terítők, tüllfüggöny, szövött szőnyeg alkalmazása ellenére is alapvetően modern hatást keltsen.

A *Tündérujjak* történeti előképet elsősorban a magyar paraszti kézimunka hagyományaiból merít. Forrása a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának textilyanaga, mindenekelőtt a vászonhímzések motívumkincse. A múzeumi példák azonban inkább az ismeretterjesztést szolgálják, a szerzők a népi textíliák használatát csak nagy körültekintéssel, kisebb felületeken ajánlják. Az újság 1930-tól egyre inkább elfordul az öncélú tárgyaktól és a historizáló díszítésektől, és jól használható, kötött, horgolt vagy kevés hímzéssel ellátott viseletdarabok és lakástextíliák készítésére buzdítja olvasóit.

Kristóf Lilla 1926 és 1932 között a *Tündérujjak* előfizetésével részese lehetett a kézimunka-kultúra modernizációs folyamatának. Az újság annak a társadalmi változásnak a közvetítője volt, amit az asszony sokfelé törekvő, sok mindent próbáló gazda feleségeként és saját személyiségén keresztül is megélt. A kézimunkaújság megőrzött példányai a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában nemcsak kutatható dokumentumok, de a 20. századon átívelő család- és nőtörténet tárgyi emlékei is. A rajzokkal, könyvekkel, textíliákkal is összeköthető, értelmezhető anyag a vidéket is elérő modernizáció kevéssé látványos, mégis egyértelmű példája.

³³⁹ *Tündérujjak* 1930. június. 25.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány az 1930-as évek modernizációs törekvéseinek egy részletét, a nagyvárosi háztartásvezetés terén zajló változásokat vizsgálja. *A modern háztartás születése* olyan téma, konstrukció, amely sokféle élmény hatására, sokféle forrás segítségével fogalmazódott meg. A szerteágazó és gyakran nehezen összefogható kutatás a mindennapok történetének női olvasata iránti érdeklődésből indult. A témaválasztás a rendszerváltás utáni évekre, a közelmúlt újragondolásának és elbeszélésének kivételesen sűrű időszakára esett. Bár a háztartásvezetés természetesen korábban sem tartozott a tabutémák közé, ez a körülmény segített a tágabb keretek közötti értelmezésben. A háztartás, a házimunka ekkor vált a nemi szerepekről való társadalmi gondolkodás részévé, és határozottan foglalkoztatta a közvéleményt. Milyen volt nagyanyáink háztartása? Hogy tudták az alacsony jövedelmeket beosztani? Érdemes-e otthon befőzni, sütni, varrni, ahogyan ők tettek? Mennyi időt érdemes a háztartásra szánni? Van-e a jól vezetett háztartásnak nagyobb, az élet egészségét gazdagító hozadéka? Használhatók-e a múlt tapasztalatai a jelenben? A kérdések aktualitását a háború előtti háztartási könyvek reprint kiadása és újjak megjelentetése is jelezte.

Városi életmódtörténetre irányuló múzeumi munkám ugyancsak az egyéni életstratégiák megismerésének kivételes lehetőségét kínálta. A század elején született és az 1930-as években fiatal felnőtként élő generáció ekkor még megszólaltatható volt, és szívesen beszélt egykori életéről, háztartásáról. A példák egy idő után általános tendenciákat is mutattak: kirajzolták, hogy a második világháború előtti szűk évtized a tradicionális formák és a mellettük megjelenő új elképzelések, új gyakorlatok együttélésének mennyire dinamikus, izgalmas időszaka volt.

Az arányok, a változás mértéke azonban nehezen tűnt megfoghatónak. Az 1990-es években az idős adatközlők otthonában még nagy mennyiségben találtam a modernizációt sürgető, megfogalmazó könyveket, reklámfüzeteket, újságpéldányokat. A vizsgált korszak új tárgyai, évtizedek óta használaton kívül vagy a háztartások rendszerébe illeszkedve ugyancsak igazolták azt a feltételezést, hogy a nagyvárosi lakosság életmódját áthatotta a változás. Ekkoriban vált

népszerű kutatási témává az 1930-as évek modern építésze és iparművészete. A szakkönyvek és kiállítások nemcsak közelebb hozták, értelmezték a kulturális mozgalmat, de óhatatlanul is felnagyították a jelenségnek a korabeli magyar társadalomban betöltött szerepét. Az elmúlt évtizedekben megjelent, megismert nagyszámú napló, visszaemlékezés a középosztálybeli háztartásokban zajló modernizációs folyamatot lassúbbnak, kevésbé jelentősnek mutatja. A statisztikai adatok ugyancsak arról beszélnek, hogy az 1930-as években a családok kis része élt új építésű házban, korszerű lakásban, a nők kisebb része vállalt munkát.

A heterogén, egymásnak gyakran ellentmondó adatok egymásra vetítése és egyetlen narratívává szerkesztése helyett hitelesebb megoldásnak tűnt a különböző forrásokat külön tükörként használni, és megmutatni, hogyan láthatjuk bennük a jelenséget. A kor építészeti diskurzusa, a tanácsadó könyvek, a tárgyak, a háztartási naplók, a kortárs regények és az emlékezet volt az a hat nagyobb forrás, melyben a modern háztartás megjelenését vizsgáltam. Az így kapott töredékes kép a megismerés lehetőségeiről és hatáiról is megmutat valamit. A múlt magabiztos újjáépítése helyett óvatos kísérlet szétszórt építőkövek összeszedésére és egymás mellé helyezésére.

KÉPEK JEGYZÉKE

A zárójelben lévő számok az oldalszámot jelölik, ahol a képek megtalálhatóak.

1. kép: Frankfurti konyha a bécsi *Museum für Angewandte Kunst* állandó kiállításán [35.]
2. kép: Fürdőszoba gázbojlerrel (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 99-41) [36.]
3. kép: Konyha gáztűzhellyel (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 544-1961) [36.]
4. kép: Hűtőszekrény (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 542-1961) [37.]
5. kép: Hűtőszekrény 1937. Fortepan 73165. [37.]
6. kép: Konyha gáztűzhellyel (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 99-39) [38.]
7. kép: Gázszámla 1933-ból (magántulajdon) [38.]
8. kép: Gázszámla hátoldala, bérelhető gépek, felszerelések hirdetésével (magántulajdon) [39.]
9. kép: Az Elektromos Művek sorsolásán nyert kiségek, a magyaros mintával díszített ládával, amelyben érkeztek (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 98-1960) [39.]
10. kép: Főzőtanfolyam a Budapest Székesfőváros Gázművei Vilmos császár út 3. alatti bemutatótermében, 1941. (Fortepan 28398) [40.]
11. kép: Zsúrkocsi (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 540-196) [66.]
12. kép: Nagymosás gázfűtéses üstben (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 584-1961) [74.]
13. kép: Dunsztolás gázsütőben (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 547-1961) [83.]
14. kép: Globus paradicsomkonzerv reklámfüzet (magántulajdon) [84.]
15. kép: Élelmiszerüzlet kirakata konzerv hirdetéssel (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 76-165) [85.]

16. kép: Élelmiszerüzlet Budapesten (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 2773-1962) [85.]
17. kép: Régi és új tűzhely együtt (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 542-1961) [86.]
18. kép: Főzés gázrezsón 1941. (Fortepan 71416) [86.]
19. kép: Főzés villanyrezsón (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 545-1960) [87.]
20. kép: Jénai edény (Kardos Judit felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum, Vegyes gyűjtemény II. 93.13.3) [89.]
21. kép: Zománcozott toronyedény (Kardos Judit felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum, Vegyes gyűjtemény II. 94.2.25.) [89.]
22. kép: Konyhai munka 1930. (Fortepan 7105) [90.]
23. kép: Az 1930-as évek modern berendezését idéző kiállítási enteriőr a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításán (Kardos Judit felvétele) [98.]
24. kép: Az 1930-as évek háztartási kisgépeiből összeállított válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításán (Kardos Judit felvétele) [98.]
25. kép: Konyhaenteriőr a nagyatádi városi múzeumban rendezett *A mi konyhánk a mi múzeumunkban* című kiállításon (Huszár Endre felvétele) [96.]
26. kép: Jirka Alajos háztartási naplója (Kardos Judit felvétele, magántulajdon) [120.]
27. kép: Jirka Alajos háztartási naplójának írásképe [121.]
28. kép: Radnótiék erkélye a Pozsonyi út 1. számú házon (Boldogh Balázs felvétele) [130.]
29. kép: Gyarmati Fanni a Pozsonyi úti lakásban, a könyvespolc előtt 1959-ben [131.]
30. kép: A pozsonyi úti lakás a 2000-es évek elején (Kornis Mihály felvétele) [132.]
31. kép: Rekonstruált enteriőr részlet Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni bútorával a XIII. kerületi Radnóti Miklós Művelődési Központban (Boldogh Balázs felvétele) [132.]
32. kép: A Radnóti házaspár Gyarmati Fanni szüleivel és a Schöpflin házaspárral 1939-ben (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Ms. 2660/303) [140.]
33. kép: Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni a *Mütyürke* nevű evezőssel Visegrádon 1935. augusztus 24-én, háttérben a Salamon torony (valószínűleg Gyarmati László felvétele, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Ms 2660/133) [141]

34. kép: Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni a Sváb hegyen az 1930-as évek második felében (Milch Hermina felvétele, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára, Ms 2660/140) [143.]
35. kép: Radnótiék Gyarmati Fanni családjával a Diana utcai ház kertjében az 1930-as évek második felében (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára Ms 2660/302) [144.]
36. kép: Nardai Gyula vendéglője (képeslap, magántulajdon) [1148.]
37. kép: Nemere Éva az édesanyja által készített díszmagyarban, 1940. (magántulajdon) [178.]
38. kép: Mennyezetig érő karácsonyfa (magántulajdon) [179.]
39. kép: Fűrészelt hintaló és gyermekbútor (magántulajdon) [179.]
40. kép: Lombfűrészelt elefánt, lovaskocsi, baba, babakocsi (magántulajdon) [179.]
41. kép: Tűzhely apró fémedényekkel, játék fürdőszoba, kézzel horgolt gyapjúruha (magántulajdon) [180.]
42. kép: Játék szatócsbolt a karácsonyfa alatt (magántulajdon) [180.]
43. kép: Díszmagyar viselet kislánynak, háttérben játék zsúrkocsi (magántulajdon) [181.]
44. kép: Bababútorok, heverő és állólámpa (magántulajdon) [181.]
45. kép: Használati tárgyak mint karácsonyi ajándékok a második világháború után (magántulajdon) [182.]
46. kép: Éva öccsének mackója, ruhák, könyvek a karácsonyfa alatt (magántulajdon) [183.]
47. kép: A *Tündérujjak* 1930. decemberi számának címlapja (magántulajdon) [186.]
48. kép: Zsúrabrosz, a *Tündérujjak* 1930. karácsonyi ajándéka (Kerék Eszter felvétele, Lackner Mónika tulajdona) [187.]

IRODALOMJEGYZÉK

- A csecsemőápolás száz arany szabálya.*
1933 Tolnai Ny., Budapest.
- A Pesti Hírlap Szakácskönyve.*
é. n. [1935] Légrády Testvérek, Budapest.
- ADLER Aladárné Rand Giti
1933 *A zsidó háziasszony könyve. Hasznos tudnivalók, kóser szakácskönyv 4 személyre.* Írta Giti néni. Ábrahám Márton, Kecskemét.
- ALMÁSY BALOGH Pál
1860 A nők, mint a társadalmi élet tényezői. *Családi Kör* I. 1–3. szám, 20–22, 33–35, 49–51, 65–67, 81–83.
- ANDORKA Rudolf
2001 *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Századvég, Budapest.
- ANGYALNÉ LŐRINCZY Erzsébet – HORVÁTH F. Etelka
1927 *Háztartási és nevelési ismeretek a polgári leányiskolák IV. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- ANTAL Ildikó
2006 *A villamosított háztartás.* Elektrotechnikai Múzeum Múzeumi füzetek 1. Országos Műszaki Múzeum Elektrotechnikai Múzeuma, Budapest.
- ARÁNYI Mária
1942 *A kis háziasszony.* Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- ÁRKAY Bertalan
1928 A modern konyha. *Tér és Forma* 1. 79–82.
- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet.* Osiris, Budapest.
- BÁCSKAI Vera
2006 Várostörténet. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest 243–257.

- BAUSINGER, Hermann
1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris – Századvég, Budapest.
- BENDA Gyula
2006 Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. BÁCSKAI Vera, GYURGYÁK János, KÖVÉR György. Osiris, Budapest, 249–340.
- BENICZKY Irma
1876 *Gyakorlati széptan*. Franklin Társulat, Budapest.
- BÉRES István
2004 Megjegyzések a családi fotográfiáról (úgy is mint múzeumi tárgyról). In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia*. Tabula könyvek 6. Néprajzi Múzeum, Budapest, 183–196.
- BEXHEFT Ármin et al.
1911 *A magyar család aranykönyve. III. Háztartás*. (A konyha. A család ételmezése.) Athenaeum, Budapest.
- BIELEK Tibor – WALTNER Károly
1943 *A csecsemő helyes táplálása és gondozása*. Országos Egészségvédelmi Szövetség, Budapest.
- BIERBAUER Virgil
1928 Végre! *Tér és Forma* XI. 419–421.
- BIERBAUER Virgil – KENDE Ferenc
1932 Hogyan építsünk? Az első magyar propagandakiállítás miéértje és hogyanja. *Tér és Forma* 4. 97–103.
- BLOCH, Marc
1996 *A történész mestersége. Történelemelméleti írások*. Osiris, Budapest.
- BÓDY Zsombor
2002 Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall* 10. 187–200.
2003 *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete. 1890–1938*. L'Harmattan, Budapest.
2014 A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében. *Korall* 58. 5–16.
- BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)
2006 *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest.
- BORECZKY Ágnes
2004 *A szimbolikus család*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- BOURDIEU, Pierre
2000 *Férfiuralom*. Napvilág, Budapest.

- BUZINKAY Géza
 1992 A középosztály lakásideálja. In: HANÁK Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. 10. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 13–27.
- CHAHINE, Natalie – LANNELONGUE, Marie-Pierre – MOHRT, Françoise
 2001 A szépség és a XX. század. In: KÁRPÁTI Zsuzsa (szerk.): *A női szépség története*. Gloria Kiadó, Budapest, 79–224.
- CZINGEL Szilvia
 1999 *Higiéniai szokások változása a két világháború között Budapesten*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. (Kézirat)
- Cs. PLANK Ibolya
 2006 Dekoratív képek. Seidner Zoltán fényképei Kozma Lajos enteriőrjeiről. In: HORÁNYI Éva (szerk.): *Kozma Lajos modern épületei*. Terc, Budapest, 58–59.
- CSABA Margit
 1934 A serdülő leány nevelése. In: SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. (szerk.): *A magyar úriasszony otthona*. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 209–212.
- CSÉBY MÁRFFY Natália
 1942 Mit miből, ha nincs miből? A mai pótkonyha. In: HUZYLY Imre – CSÉBY MÁRFFY Natália: *Ember, hogy élsz?* Orvosi Hetilap Kiadása, Budapest, 251–312.
- DE GERANDO Antonina
 1883 *Háztartástan vagy a nő legszükségesebb életismereteinek rövid előadása*. Légrády, Budapest.
- DOBÓCZKY Lajos – PERES Sándor
 1888 *Gazdaságtan a legszükségesebb háztartási és kertészeti ismeretekkel. Polgári és felsőbb leányiskolák számára*. Lampel R. Budapest.
- ÉBLI Gábor
 2005 *Az antropologizált múzeum: közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón*. Typotex, Budapest.
- ECO, Umberto
 2002 *Hat séta a fikció erdejében*. Európa, Budapest.
- F. DÓZSA Katalin
 1987 *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Gondolat, Budapest.
- FÁBRI Anna (szerk.)
 1999 *A nő és hivatása I. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Kortárs Kiadó, Budapest

- 2001 *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935.* Mágus, Budapest.
- FARAGÓ Tamás
- 2006 Bevezetés a történeti demográfiába. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Osirisz, Budapest.
- FÁY András
- 1833 *Hasznos házi jegyzetek. Második javított, s nevezetesen meg bővített kiadás.* Kilian György, Pest.
- FAYLNÉ HENTALLER Mária (szerk.)
- 1908 *A háztartás kézikönyve. Idegen kútfők felhasználásával.* Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- FEJŐS Zoltán
- 2000 A néprajzi gyűjtemények tudományos perspektívái. *Tabula* 3. 1. sz. 77–88.
- 2003 *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- FERENCZINÉ Sedlmayr Krisztina
- 2003 Nemere Éva okleveles mérnöknő gazdag ruhatára a Kádár korszak idején. Gyűjtési tapasztalatok a Budafoki úton. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkorkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* MaDok füzetek 1. Néprajzi Múzeum, Budapest, 69–72.
- FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina – SALLAYNÉ PETERDI Vera (szerk.)
- 1997 Női sorsok a huszadik században: kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 1997. december 3-tól 1998. február 16-ig. Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, Budapest.
- FERKAI András (szerk.)
- 1998 *Pest építésze a két világháború között.* Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., Budapest
- FISCHER József
- 1929 Az albertfalvai építkezéshez. *Munka* 10. 316–317.
- FODOR Erzsébet
- 1928 A racionalizált konyha. *Szervezés és üzemgazdálkodás* 1. 28–30.
- FREDERICK Christine
- 1913 *The New Housekeeping: Efficiency Studies in Home Management.* Doubleday, Page & Company, Garden City – New York
- GÁBOR Eszter
- 1972 *A CIAM magyar csoportja 1928–1938.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GAJDOS Gusztáv (szerk.)
- 1990 „Társaink a háztartásban tegnap és ma”. Kiállításvezető az Országos Műszaki Múzeum „A háztartási eszközök forradalma” című időszaki kiállításához. Legújabbkori Történeti Múzeum, Budapest.

Globus Paradicsom Receptek Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára és Ércárugyára Rt.

é. n. Reklámfüzet, k.n., h.n.

GYÁNI Gábor

1983 *Család, háztartás és a városi cselédség.* Gondolat, Budapest.

1992 Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: HANÁK Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. 10. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 27–60.

1999 *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Új Mandátum, Budapest.

2000 A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két világháború között. In: *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944 (Szöveggyűjtemény)* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 463–475.

2006a Történetelmélet és társadalomtörténet. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Osiris, Budapest, 11–56.

2006b *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában.* Corvina, Budapest.

2007 *Relatív történelem.* Typotex, Budapest.

GYÖRGY Péter

2007 A muzeológia múzeuma. *Élet és Irodalom* 51. 12. sz. 7.

GYÖRGYI Kálmán

1927 A stuttgarti Werkbund-kiállítás: „Die Wohnung”. *Magyar Iparművészet.* 30. 145–147.

HALBWACHS, Maurice

1992 *On Collective Memory.* Ed. Coser, Lewis A. University of Chicago Press, Chicago–London.

HALMOS Károly

2009 Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei. *Sic Itur in Astra* 59. 49–72.

HATVANY Lily (szerk.)

é. n. [1937] *Ételművészet, életművészet.* Athenaeum, Budapest.

HEIDEN-SOMMER, Helga

1996 *Háziasszonyok a makroökonómiában.* *Eszmélet* 8. 32. sz. 45–56.

Heinrich A. és Fiai Részvénytársaság vasnagykereskedés árjegyzék 1935 július hó

1935 Heinrich A. és Fiai, Budapest.

HEVESY Sándorné

1934 *Az ideális háztartás. A szép otthon és a jó konyha.* Athenaeum, Budapest.

HOFER Tamás

1983 A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* XIII. 39–64.

HUZLY Imre

1942 *Ember, hogy élsz? Magyarázatok a korszerű élet és a korszerű táplálkozás bibliájából.* Orvosi Hírlap, Budapest.

ILLYEFALVI I. Lajos

1930 *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Statisztikai Hivatal, Budapest.

JÁVOR Kata

2000 *Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

JEFFERSON, Ann – ROBey, David (szerk.)

1995 *Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Összehasonlító áttekintés.* Osiris, Budapest.

KAESZ Gyula

é. n. A lakáskultúra alakulása. In: Z. TÁBORI Piroska (szerk.): *Asszonyok aranykönyve.* Tündérujjak Kiadás, Budapest, II. k. 11–29.

KANYÓ Zoltán

2000 Az igazságfogalom az irodalmi elbeszélésben és a „lehetséges világok” szemantikája. In: *Studia Poetica* I. Jate Kiadó, Szeged, 157–168.

KAPITÁN Mária

1936 *Zöldség és gyümölcs házi konzerválása.* Szerző, Budapest.

1941 *A család élelmezésének könyve.* Szerző, Budapest.

KAPITÁNY Gábor – KAPITÁNY Ágnes

2000 *Beszélő házak. Lakásaink szimbolikája, Magyarország, 1990-es évek.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

KAUFFMANN, E.

1930 A legkisebb lakás problémái. *Tér és Forma* III. 184–187.

KEMÉNY Gábor

1931 A jövő anyái. In: Nógrády László (szerk.): *Az anyai szeretet aranykönyve.* Attila Nyomda, Budapest, 147–151.

KERÉKGYÁRTÓ Adrienne

1934 Miből álljon egy szerény modern kelengye? In: SZEGEDI-MASZÁK Aladárné – STUMPF Károlyné: *A magyar úriasszony háztartása.* Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 76–85.

KERÉKGYÁRTÓ Béla

2014 Modern lakás, modern életforma. A lakás normatív modelljeinek változása 1890 és 1940 között a nemzetközi és magyar építészetben. *Korall* 58. 17–43.

KISS Éva

2010 *Lakás és bútor 1920–1948 között.* Cser Kiadó, Budapest.

- KISS Éva (szerk.)
1997 *Tárgyak nagyszüleink asztaláról. Formatervezés a háztartásban.* Kiállításvezető a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában rendezett időszakos kiállításához. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
- KOMOR András
2006 *Nászinduló. Múlt és Jövő*, Budapest.
- KÓSA László
1998 *Magyar művelődéstörténet.* Osiris, Budapest.
- KOZMA Lajos
1931 Új szükséglet+új szerkezet = Új forma. Kozma Lajos bútorai. *Tér és Forma* IV. 371–378.
1936 Kislakások minimal-helyiségeiről. *Tér és Forma* IX. 47–52.
- KÖBÁNYAI János
2006 A menekülés mítoszába zárva. Komor András (1898–1944). In: KOMOR András: *Nászinduló. Múlt és Jövő*, Budapest, 353–373.
- KÖRMENDI Zoltán
2002 Budapesti bércaszárnya. *Budapesti Negyed* 35–36. 235–248.
- KÖRNER András
2013 *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete. 1867–1940.* Corvina, Budapest.
- KÖRNER Zsuzsa
2004 *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945.* Terc, Budapest.
- KRÄHLING Edit (szerk.)
2016 *Árnyékban éles fény vagy: A Radnóti házaspár fényképei.* Jaffa Kiadó, Budapest.
- KULICH Julianna – Török Róbert
2013 „A jó kalmár a világ jótévője” Két évszázad a magyar kereskedelem történetéből. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kiállításvezetője. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.
- KUTI Klára (szerk.)
2013 *A mi konyhánk a mi múzeumunkban. Kiállítás a Nagyatádi Városi Múzeumban.* PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék és a Nagyatádi Múzeumért Alapítvány, Pécs – Nagyatád.
- LASLETT, Peter – WALL, Richard (eds.)
1972 *Household and Family in Past Time.* Cambridge University Press, Cambridge.
- L. NAGY Zsuzsa
1997 *A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok, kiskereskedők a két világháború közti Magyarországon.* Multiplex Media – Debrecen U. P., Debrecen.

- LACAPRA, Dominick
 1985 History and the novel. In: *History and Criticism*. Cornell University Press, Ithaca – London, 115–134.
- Lak-hatás a 20. században.
 2010 (tematikus összeállítás) *Korall* 40. 5–162.
- LENGYEL Kálmán
 é. n. Az új lakás. In: Z. TÁBORI Piroska (szerk.): *Asszonyok aranykönyve*. Tündérújjak Kiadás, Budapest, II. k. 30–87.
- LÖFGREN, Orvar
 1984 The Sweetness of Home. Class, Culture and Family life in Sweden. *Etnologia Europaea* XIV. 44–64.
- Magus Árjegyzék. Magus gyártmányok. Verő Miksa Vas és háztartási tömegcikk-gyártása és nagykereskedése.
 [1938] Budapest. Aluminium. Lucullus edény. Magyar Fémlemez Ipar Rt., Budapest.
- MAGYAR Elek
 1932 *Az Inyestemester szakácskönyve*. Athenaeum, Budapest.
- Mit együnk, hogy egészségesek maradjunk?
 1942 Táplálkozzunk helyesen! Kiadja a M. Kir. Közellátásügyi Miniszter Közellátási Hivatala. Stádium, Budapest.
- MOHAY Tamás
 1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Dissertationes Ethnographicae 8. ELTE, Budapest.
- MOLNÁR Farkas
 1928 A racionális építkezésről. *Tér és Forma* I. 198–199.
 1936 Pro és kontra. *Tér és Forma* IX. 15–17.
- MÓRICZ Virág
 2002 *Apám regénye*. Osiris, Budapest.
- MÓRICZ Zsigmond
 1976a A boldog ember. In: *Regények IV*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 5–311.
 1976b Jobb mint otthon. In: *Regények IV*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 551–801.
 1976c Az asszony beleszól. In: *Regények IV*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 313–549.
- NÁDAI Pál
 é. n. [1939] *A lakásberendezés művészete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest.
 1932 *Ház, kert, napfény*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

NAGY Ágnes

- é. n. Háztartás-racionalizálás és modern konyha. <http://habitation.archivportal.hu/temak/haztartas-racionalizalas-es-modern-konyha> (Letöltés ideje: 2018. május 28.)
- 2014 A népesség megfelelő eloszlása a térben. A lakosság elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában. *Korall* 58. 69–93.

NAGY Beáta

- 1994 A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. *Replika* 13–14. 155–175.

NAGYVÁTHY János

- 1820 *Magyar házi gazdasszony*. Trattner János Tamás, Pest.

NÉMETH László

- 1977a *Égető Eszter*. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- 1977b *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. 376–389.

NOEVER, Peter (Hrsg.)

- 1992 *Die Frankfurter Küche von Margarete Schütte-Lihotzky*. Ernst, Berlin.

NÓGRÁDY László (szerk.)

- 1931 *Az anyai szeretet aranykönyve*. Attila Nyomda, Budapest.

OECONOMUS (szerk.)

- 1938 *Háztartási számadó naptár. Naplójellegű beíró könyv*. K.n., h.n. [Budapest].

OROSZ Dezső

- 1938 *A csecsemő, kisgyermek és iskolás gyermek gondozása. Egészségügyi vezérfonal szülők s a gyermekkel hivatásszerűen foglalkozók részére*. Szerző, Budapest.

OTTO, Lene – PEDERSEN, Lykke L.

- 2004 „Összegyűjteni” önmagunkat. Élettörténetek és az emlékezés tárgyai. In: FEJŐS Zoltán – FRAZON Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer: fordításgyűjtemény*. MaDok füzetek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 28–39.

PADÁNYI GULYÁS Jenő

- 1928 Az építész szerepe a kislakásépítő mozgalomban. *Tér és Forma* I. 45–47.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2002 Merre tart az európai néprajztudomány? In: *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Ethnica, Debrecen, 129–156.

PALOTAY Gertrúd

- é. n. Magyar kézimunkák. In: Z. TÁBORI Piroska (szerk.): *Asszonyok aranykönyve. A női tudnivalók enciklopédiája I–II*. Tündérujjak, Budapest, II. k. 127–245.

PÁMER Nóra

- 2001 *Magyar építészet a két világháború között*. Terc, Budapest.

PAPP Barbara – SIPOS Balázs

- 2017 *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág, Budapest.

PERÉNYI Roland – VÉGH András

- 2013 *Budapest – Fény és árnyék : a főváros 1000 éves története*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.

PETERDI Vera

- 1980 Az Allt család háztartási eszközei. In: Szabó Béla et. al. (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–80*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 151–198.
- 1993 *A nagyvárosi háziasszony birodalma*. Kiállításvezető. Szerk. DEME Péter. Legújabbkori Történeti Múzeum, Budapest.
- 1994 Gyáripari termékek a budapesti polgári háztartások konyháiban. *Néprajzi Értesítő* LXXVI. 259–277.
- 2002 A vegyes használati és háztartási eszközök gyűjteménye. In: PINTÉR János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 539–549.

PIZÁG Anetta

- 1998 A Napraforgó utcai telep élete. *Műemlékvédelmi Szemle* VIII. 2. 5–38.

POLCZ Alain

- 2004 *Kit szerettem, mit szerettem?* Jelenkor Kiadó, Pécs.

POGÁNY Ágnes

- 2000 Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle* 42. 1–2. sz. 115–127.

RADNÓTI Miklós

- 1989 *Napló*. Magvető – Madách, Budapest – Bratislava.

RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni,

- 2014 *Napló, 1935–1946*. Szerk. FERENCZ Győző. Jaffa Kiadó, Budapest.

RÉKAI Miklós

- 2000 A táplálkozásgyűjtemény. In: FEJŐS Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 299–316.

RICOEUR, Paul

- 2000 Történelem és retorika. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat, Budapest. 11–24.

- F. RÓBERT Ella
é. n. A gyermeknevelés. In: Z. TÁBORI Piroska (szerk.): *Asszonyok aranykönyve* I. k. Tündérújjak, Budapest, 294–330.
- ROMSICS Ignác
2001 *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- SALY Noémi
2017 *Szerzetesek asztalánál*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.
- SAMBROOK, Pamela
2003 *A Country House at Work. Three Centuries of Dunham Massey*. National Trust Enterprises, London.
- SCHADT Mária
1997 Női szerepekre szocializálás a közoktatás intézményrendszerén keresztül. In: NAGY Beáta – S. SÁRDY Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 254–267.
- SCHINDLER, Margot
1983 *A nagymosás. A mosás hagyományos munkaeszközei, módjai és szokásai*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- SEBESTYÉNNÉ STETINA Iлона
é. n. *Háztartástan. Felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák számára*. Franklin Társulat, Budapest.
- SEYMOUR, John
2005 *Elfeledett mesterségek*. Cser Kiadó, Budapest.
- SIMON BLANKA
1946 *Házi mindentudó*. Athenaeum, Budapest.
- SNAZEL Ferenc – JANCsó Gabriella
1914 *Gazdaságtan és Háztartástan a népiskolák V. és VI. osztálya számára*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SOMLAI Tibor
2008 *Tér és idő. Lakásbelső a két világháború között. 1925–1942*. Corvina, Budapest.
- STUMPF Károlyné
1932 Berliini tapasztalatok a tipizálásról háziasszonyi szempontból. *Tér és Forma* IV. 111–112.
- STUMPF Károlyné et al.
é. n. [1933] *A Pesti Hírlap új Szakácskönyve és 1001 jótanács háziasszonyoknak*. Légrády Testvérek, Budapest.
- SVEDBERG, Olle
1978 A funkcionista lakásépítészet és előzményei. In: RUDBERG, Eva et al: *A funkcionális térhódítása és válsága. Építkezés és lakás Svédországban, 1930–1980*. Műcsarnok, Budapest, 54–81.

- Sz. (anonym)
 1938 Bérház a Régiposta utcában. *Tér és Forma* XI. 13–28.
- SZABÓ Béla et. al. (szerk.)
 1980 *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–80*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- SZABÓ Magda
 1981 *Régimódi történet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓNÉ NOGALL Janka
 1910 *A modern háziasszony. Útmutatás az otthon berendezésére, a modern háztartás vezetésére és a vendéglátás kötelességeire*. Érdekes Könyvtár Kiadó, Budapest.
- SZACSVAY Éva
 2017 Életmód és életmód-alakítás új tárgyak bevezetésével. *Néprajzi Értesítő* XCIX. 2017. 105–126.
- SZÉCSI Noémi – Géra Elenóra
 2017 *A modern budapesti úrinő, 1914–1939*. Európa, Budapest.
- SZEGEDY-MASZÁK Aladárné – STUMPF Károlyné
 1934a *A magyar úriasszony háztartása*. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest.
 1934b *A magyar úriasszony otthona*. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest.
- SZILÁGYI Márton
 2006 Irodalomtörténet és társadalomtörténet. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 567–580.
- SZILÁGYI Miklós
 2001 *Néprajzi forráskritika*. Néprajz egyetemi hallgatóknak 24. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- SZILÁGYI Zsófia
 2013 *Móricz Zsigmond*. Kalligram – Pesti Kalligram, Pozsony – Budapest.
 2015 Nők a küszöbön. (Női sorsok, élethelyzetek, szerepek Móricz harmincas évekbeli Budapest regényeiben). *Kalligram* XXIV. 1. sz. 57–63.
- SZŐCS Levente (szerk.)
 2015 *Anna. Asszonysors a XX. században*. Haáz Ferenc Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.
- Z. TÁBORI Piroska
 1930 *A család tanácsadója*. (A német kiadást szerk. Marie Mathilde MANDL.) Dante Kiadás, Budapest
 1940 *Készüljünk a télre! Időszerű tanácsok a magyar háziasszonyok számára*. Singer és Wolfner, Budapest.
 1941 *Háztartás háztartási alkalmazott nélkül*. Singer és Wolfner, Budapest.

- Z. TÁBORI Piroska (szerk.)
 é. n. [1928] *A mai otthon.* (Az eredetét összeállította Marie Mathilde MANDL.)
 Dante Kiadás, Budapest.
- é. n. *Asszonyok Aranykönyve. A női tudnivalók enciklopédiája I–II.* Tündér-
 ujjak kiadás, Budapest
- TAYLOR, Frederick Winslow
 1983 *Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai.* Közgazdasági és Jogi
 Könyvkiadó, Budapest.
- TÍMÁR Lajos
 1993 *Vidéki városiak. Debrecen társadalma 1920–1944.* Magvető, Bu-
 dapest.
- TIMÁR Márton
 1936 Gondolatok az utolsó évek fővárosi lakásépítkezéséről. *Tér és Forma*
 IX. 178–180.
- TOMKA Béla
 2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris, Budapest.
- TÓTH Zoltán
 1982 Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi
 életviszonyaiban. *Ethnographia* XCIII. 177–231.
- TÖLGYES Orsolya
 é. n. 'Bierbauer Virgil' szócikk. In: Fitz Péter (főszerk): *Kortárs Magyar*
Művészeti Lexikon I–III. Enciklopédia, Budapest, [https://artportal.hu/
 lexikon-muvesz/bierbauer-virgil-28](https://artportal.hu/lexikon-muvesz/bierbauer-virgil-28) (Letöltés ideje: 2018. május 31.)
- Tündérujjak*
 1925–1944 *Magyar kézimunka újság I–XX.* Budapest.
- UVÁRY Sándor
 é. n. *A háziasszony könyve. Hasznos tanácsadó a háztartás minden ágában.*
 Globus Ny., Budapest.
- UMBRAI Laura
 2010 A főváros kommunális lakáspolitikája a II. világháború éveiben. *Ko-
 rall* 40. 68–83.
- VADAS József
 é. n. [1992] *A magyar bútortörténet száz éve. Típus és modernizáció.* Fortuna, Buda-
 pest.
- 2006 *Modern és posztmodern. Az Eiffel-toronytól a Proust fotelig.* Geopen,
 Budapest.
- 2007 *A magyar konstruktivizmus.* Corvina, Budapest.
- VALUCH Tibor
 2005 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.*
 Osiris, Budapest.
- 2012 *Hétköznapi élet Kádár János korában.* Corvina, Budapest.

VALLÓ Judit

- 2011 Móricz Zsigmond Budapestje. Egy bérház társadalma *Az asszony beleszól* című Móricz regényben. In: NÉMETH István – SZÍVÓS Erika – TÓTH Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 450–459.

VAMOS Éva Katalin

- 2006 Használati utasítás a hétköznapokhoz. A bécsi Műszaki Múzeum háztartástechnikai és orvostechnikai állandó kiállítása. *Magyar Múzeumok* 12. 2. sz. 35–36.
- 2009 Egy gyűjtemény határai – Az Országos Műszaki Múzeum háztartástechnikai gyűjteménye és a hasonló gyűjtéseket végző társintézmények. *Technikatörténeti Szemle XXVIII.* (2007–2008.) 80–98.

VESER-DUTTI, Elsa

- é. n. *1000 jótanács*. Vesper-Dutti, Elsa könyve nyomán összeállította az Új Idők szerkesztősége. Singer és Wolfner, Budapest.

VILCSEK Béla

- 1995 *Az irodalomtudomány „provokációja”*. Eötvös Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest.

Vilma néni szakácskönyve és háztartási tanácsadója.

- 1955 Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

VINCENT, Gérard

- 1991 A History of Secrets. In: PROST, Antoine – VINCENT, Gerard (eds.): *A History of Private Life*. vol. 5. *Riddles of Identity in Modern Times*. Harvard University Press, Cambridge, 145–282.

VOIT Pál

- 1943 *Régi magyar otthonok*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

WEIS István

- 1930 *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

WLASSITS Imréné

- 1934 A cselédnélküli háztartásról. In: SZEGEDY-MASZÁK A. – STUMPF K. (szerk.): *A magyar úriasszony háztartása*. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 127–132.

WOHL Janka

- 1882 *Az otthon. Útmutató a ház célszerű s izlésteljes berendezésére és vezetésére*. Athenaeum, Budapest. („Egy nagyvilági hölgy” álnéven)

ZÁVODI Szilvia

- 2004 Egy háztartási napló tanulságai. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria* 7. 179–189.

THE BIRTH OF MODERN HOUSEKEEPING: CHANGING STRATEGIES AND PRACTICES IN 1930S HUNGARY

SUMMARY

This book examines the process of modernisation that took place in 1930s Hungary in the area of urban middle-class housekeeping and related public thinking. Known to its contemporaries as “rationalisation,” the phenomenon in question – a complex and many-branched subject area that extends to such things as organisation, furnishings and equipment, financial resources, labour and time management, changing perceptions, and a variety of related views and dilemmas – formed part of a transformation that, in the years following the First World War, impacted almost every aspect of the popular lifestyle. Though relevant to Hungary, the basic notions behind rationalisation were born elsewhere – in America and England – and transmitted to Hungary via the mediation of Germany. The Hungary of the 1930s was struggling both to digest the situation created by the Treaty of Trianon, and to address a sprawling array of social issues. At the same time, society was permeated with dreams of, and plans for, social and cultural renewal – a drive for change that was not linked to any single ideology, but rather found expression in both the demands of the left-leaning intelligentsia, and the thinking of conservative Christians.

Though the modernisation of housekeeping took its start in Budapest and larger rural towns, its reach was not limited to the urban setting, but extended to village life in a manner measurable via the refined mechanisms of cultural transmission. This book, however, makes no attempt to probe the latter environment, restricting its analysis to urban households only. The “modern household” was born among the middle strata of society, where homes were typically kept by a single housewife, working alone or, in some cases, with the help of a servant, but where the (not inordinate) means to modernisation were nevertheless available.

In the wake of the First World War, the crisis afflicting Hungarian society as a whole impacted the lifestyles of the country's middle class when steepening grocery and service prices, coupled with a decline in wages, prompted radical re-evaluation of middle-class consumer norms. As the pre-war lifestyle became increasingly difficult for middle class households to maintain, those living on wages and salaries were compelled to develop new life strategies. For low-income families forced to live in rental units of one or two rooms, maintenance of the "genteel" lifestyle of former times was a challenge not easily met. The response from both state propaganda, and the public forum was swift, with newspaper articles, books, and public help lectures providing housewives with a wealth of counsel to help them meet the newly arisen expectations.

The Interwar Period witnessed both a steady increase in the number of women entering the workforce, and a decline in the number of households that could afford hired help. Thus, rationalisation was driven not only by economic exigencies, but also by changing attitudes toward families and the role of women. Though the age brought few new responsibilities in the realm of household work, it did prompt a reordering of old ones to reflect changing priorities. Food shortages, for example, put an end to the cult of the family meal that had dominated the turn of the century and subsequent years, leaving recently emerged attitudes toward the human body to confer new meaning on the act of eating. What was once a social event and source of pleasure became rather a means of sustaining health, the goal being not to produce an abundance of dishes that were as tasty as possible, but to offer economical meals that were easy to prepare and rich in protein and vitamins. The principal expectation of the housewife of the age, however, was that her home be kept immaculate and in perfect order. Value was placed on jobs accomplished quickly, effortlessly, and without fanfare, in lieu of the continuously and conspicuously performed work of former times. Thus, the decade in question was one of innovation in housekeeping: of newly marketed household appliances and cleaning products, and of rejuvenated older ones. The period's pervasive advertising campaigns and propaganda urging change or speaking of the process as "current reality" trumpeted modernisation in obstreperous terms, though it should be noted that, in the environment of the 1930s middle-class, any change in the complicated mechanisms of housekeeping can only have occurred gradually, one small step at a time.

Among other things, the necessity of simplifying housework resulted in both improved resource management, and a more conscious approach to consumption. Modernisation affected more or less everyone: none could evade its inexorable spread. Those subject to it learned new techniques, cooked new foods, and acquired new things, while women's magazines, instructional books of helpful hints, and housekeeping seminars reached ever-broadening audiences. The big

city of the 1930s was a crucible in which available means of procuring information were democratised and various aspects of lifestyle – such as consumption – were equalised.

In a number of its chapters, the book gives consideration to the issue of sources: that is, to the places where a historical perspective on changes in housekeeping can be found. Its first chapter, for example, relies largely on *architectural periodicals* to map out the novel setting in which modernisation took place, noting, among other things, how Interwar editions of the periodical *Tér és Forma* [*Space and Form*] featured the layout of the small modern flat and kitchen as a recurring theme. In an outward look at an influential precursor from the international scene, the work introduces the *Frankfurt kitchen* as the most significant idea put into practice to date and an emblematic example of the trends of the time. Another source genre consists in women's *instructional books* that, published in prodigious quantities, represented a serious help to the housewives of the age. In addition to constructing and promoting the canon of the "ideal household," such publications also helped women orient themselves in the unfamiliar world of new housekeeping devices and practices and reassured readers of the unnecessary of striving for perfection. Sources furnished by *museum* presentations of the age in question relate primarily to the material aspects of modernisation: to the equipment, appliances, advertisements, and books it produced. It is a topic that, though touched on by several historic exhibitions to date, has never been treated comprehensively, in a manner that spans entire museum collections. Included in this chapter is a section entitled *The Must-Haves and Must-Dos of the Modern Household*. A source that proved particularly useful to the study was the period *housekeeping journal*, whose entries revealed much about issues ranging from household consumption structures and period products and services to the mentality and habits of individual housekeeper/authors. In two particularly detailed examples left by Alajos Jirka and Mrs. Miklós Radnóti (née Fanni Gyarmati), one gains a glimpse into the mechanics that typified consumption in the new, rationalised urban household. By contrast, the use of *novels* as a source of social historical information proved considerably more problematic. Though it was of course impossible to employ the lengthy descriptions and wealth of valuable "data" these contain directly, neither could we forgo the opportunity of using the lifeworlds they describe as a means of comparison and, where possible, of affirming such knowledge as we already possess. Zsigmond Móricz's *Az asszony beleszól* [*The Wife Has Her Say*] and *Jobb mint otthon* [*Better Than Home*], for example, offer sensitive depictions of the day-to-day struggle for survival and changing gender roles typical of the (concretely and metaphorically) shrinking homes of Hungary's middle class; László Németh's *Égető Eszter* [*Eszter Égető*] details the changes in women's roles and housekeeping attitudes that occurred in

the nation's rural areas and small towns; and the description of a young Jewish couple's arrival in Budapest in the novel *Nászinduló* [*Wedding March*] by András Komor reflects on the relationship between lifestyle modernisation and the process of cultural assimilation. Finally, in the last chapter of the book, the use of *human memory* as source material is discussed in conjunction with the topic of the urban landscape and peculiarities of urban field collecting in the wake of the processes in question. Here, the analysis focuses on two concrete examples: a photo album documenting the Christmas holidays as celebrated by the family of a government official, and a collection of bequeathed handicrafts periodicals promoting the ideas of modernisation and various changes in the roles of women.

Translated by Rachel Jane Maltese